

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**CUMHURİYETİN YURTTAŞ İNŞA PROJESİNDE LİSE SOSYOLOJİ DERS
KİTAPLARININ ETKİSİ
(1923-1938)**

Murat TOK

**Danışman
Prof. Dr. Hakkı UYAR**

İZMİR – 2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Murat TOK
Öğrenci No : 2014800799
Tez Başlığı : Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının
Etkisi (1923-1938)

Savunma Tarihi : 22/08/2019
Danışmanı : Prof.Dr.Hakkı UYAR

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Hakkı UYAR	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr. Yıldız AKPOLAT	- Dokuz Eylül Üniversitesi	
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	- Manisa Celal Bayar Üniversitesi	

Murat TOK tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği() / oy çokluğu() ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Müdür V.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının Etkisi (1923-1938)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

22/08/2019

Murat TOK

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

**Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının Etkisi
(1923-1938)**

Murat TOK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Bu araştırma Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluş döneminde (1923-1938) liselerde okutulan sosyoloji ders kitaplarının Cumhuriyet Devrimi ile oluşturulmak istenen yurttaş modeline katkısını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Cumhuriyet’in hedeflediği yeni neslin şekillendirildiği bu dönemde öğrencilere bilgi ve değerlerin aktarılmasında sosyal bilgiler derslerine önemli işlevler yüklenmiştir. Bu fonksiyonu taşıyan derslerden birisi de sosyolojidir. Çalışmada o dönemde yayımlanan beş ders kitabı ve üç müfredat programı incelenerek sosyolojiye yüklenen anlam ve sosyoloji eğitiminin yurttaşlık eğitimine katkısına ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Çalışma sonunda Sosyoloji ders kitaplarının millî bilinç oluşturmaya etkisiyle birlikte öğrencilere katılımcı demokrasi anlayışının kazandırılması, tarih bilincinin geliştirilmesi, sanayileşmenin bir toplum için anlamı, ailenin birey ve toplum için önemi, kadının sosyal statüsünün geliştirilmesinin önemi, Cumhuriyet devriminin nitelikleri ve Cumhuriyet’in sağladığı kazanımların Türk toplumu için anlamı ve en nihayetinde Atatürkçü Düşünce Sistemi çerçevesinde öğrencilerde Atatürk İlke ve Devrimlerinin içselleştirilmesi gibi konularda kazanımlar sağladığı görülmüştür. Bu çerçevede Cumhuriyet ile oluşturulmak istenen yurttaş tipine sosyoloji ders kitaplarının da etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yurttaşlık, Sosyoloji, Sosyoloji Ders Kitapları, Darülfünun, Mehmet İzzet, Max Bonnafous, Necmettin Sadak, Hilmi Ziya Ülken, Andre Hesse, Alfred Gleyze.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Effect of High School Sociology Textbooks on The Republican Project of Building Citizenship (1923-1938)

Murat TOK

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department Of History

History Program

The main aim of this research is to exhibit the contribution of the sociology textbooks taught at high schools during the foundation period of Republic of Turkey(1923-1938) to the citizen model wished to be set by Revolution of Republic.

Some significant functions have been attributed to social studies within the context of information and value transfer during the process that the rising generation is formed by Republic. One of the subjects which have this function is sociology. By analyzing five textbooks and three curriculums, it is aimed to provide an insight to the importance attached to sociology and contribution of sociology education to civic education.

As a result of this work it is concluded that Sociology textbooks provide acquisitions for the issues like creating the national consciousness, giving students the insight of participatory democracy, improving the sense of history, importance of industry for the society, importance of the family concept for an individual and the society, significance of improving social status of the woman, the role and importance of Revolution of Republic characteristics and of acquisitions provided by Republic for Turkish Society, internalization of Ataturk's Principles and Reforms within the scope of Ataturkist Thought System. In this context, it is determined that the sociology textbooks have an effect on the citizen model wished to be set by Republic.

Keywords: Citizenship, Sociology, Sociology Textbook, Darülfünun, Mehmet İzzet, Max Bonnafois, Necmettin Sadak, Hilmi Ziya Ülken, Andre Hesse, Alfred Gleyze.

**CUMHURİYETİN YURTTAŞ İNŞA PROJESİNDE LİSE SOSYOLOJİ DERS
KİTAPLARININ ETKİSİ (1923-1938)**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
YEMİN METNİ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	X
EKLER LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

YURTTAŞLIK NEDİR? YURTTAŞLIĞIN TARİHSEL SÜREÇTEKİ GELİŞİMİ	5
1.1 YURTTAŞLIK NEDİR?	5
1.2 YURTTAŞLIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ	9
1.3 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YURTTAŞLIK ANLAYIŞI	25
1.4 CUMHURİYET DÖNEMİNDE YURTTAŞLIK ANLAYIŞI	37

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETİN YURTTAŞ İNŞA PROJESİNDE LİSE SOSYOLOJİ DERS KİTAPLARININ ETKİSİ	43
2.1 TÜRKİYE'DE SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU	43
2.2 LİSE DÜZEYİNDE SOSYOLOJİ DERSLERİ	51
2.2.1 Müfredat Programları ve Genel Bilgi	51
2.2.2 Mehmet İzzet	63
2.2.3 Hilmi Ziya (Ülken)	67

2.2.4	Max Bonnafous	71
2.2.5	Necmettin Sadak	73
2.3	SOSYOLOJİ DERS KİTAPLARININ YURTTAŞLIK BİLİNCİ KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ	76
2.3.1	Terbiye ve Ahlâka Dâir Mûteallik Tatbikatıyla İctimâiyyat Dersleri – 1924 (Andre Hesse ve Alfred Gleyse)	76
2.3.2	İctimaiyat (Yeni İctimaiyat) – 1926 (Mehmet İzzet)	85
2.3.3	İctimaiyat – 1927 (Max Bonnafous – Necmettin Sadık)	106
2.3.4	Umumi İctimaiyat – 1932 (Hilmi Ziya)	113
2.3.5	Sosyoloji – 1936 (Necmettin Sadak)	117
	SONUÇ ve DEĞERLENDİRME	142
	KAYNAKÇA	154
	EKLER	168

KISALTMALAR

ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
BMGM	:	Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü
BTDB	:	Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı
CCA	:	Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi
COA	:	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
CHP	:	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	:	Çeviren
DTCF	:	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed.	:	Editör
KDB	:	Kararlar Daire Başkanlığı
MEB	:	Millî Eğitim Bakanlığı
MF.MKT	:	Maarif Mektubî
İÜEF	:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
s.	:	Sayfa
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
t.y.	:	Tarih yok

EKLER LİSTESİ

- EK-1 :** Andre HESSE ve Alfred GLEYZE, **Notions de Sociologie Appliquee a La Morale et L'education**, Paris, Librairie Felix Acan, 1922. (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı) ek s.1
- EK-2:** Andre HESSE ve Alfred GLEYZE. **İçtimaiyat Dersleri**, (Ed: Mehmet KANAR), (Çev: Mehmet İZZET), İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1998. ek s.2
- EK-3:** Mehmet İZZET, **Yeni İçtimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1926. (MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi) ek s.3
- EK-4:** Mehmet İZZET, **İçtimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929. (MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi) ek s.4
- EK-5:** Mehmet İZZET, **İçtimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933. (MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi) ek s.5
- EK-6:** Max BONNAFOUS ve Necmettin SADIK (SADAK), **İçtimaiyat, Birinci Kitap: Umumî İçtimaiyat**, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1927. (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi) ek s.6
- EK-7:** Hilmi Ziya ÜLKEN, **Umumî İçtimaiyat**, Galatasaray Talebe Sandığı Neşriyatı, İstanbul, 1932. (MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi) ek s.7
- EK-8:** Necmettin SADAK, **Sosyoloji**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938. (MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi) ek s.8
- EK-9:** Maarif Vekaleti, **Lise Birinci Devre Müfredat Programı**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340. (MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi) ek s.9
- EK-10:** Maarif Vekaleti, **Lise Müfredat Programı**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934. (MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi) ek s.10
- EK-11:** Kültür Bakanlığı, **Lise Filozofi Programı Kılavuzu**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935. (MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi) ek s.11

- EK-12:** Kültür Bakanlığı, **Lise Programı**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1938. (MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi) ek s.12
- EK-13:** 9 Ekim 1929 Tarihli Maarif Vekilinin Atatürk'e Yazdığı Mektup ve Konuşma Metni (**CCA, BMGM**, Fon: 30-10-0-0, Yer: 141-10-2) ek s.13
- EK-14:** 02 Temmuz 1930 Tarihli Berlin'deki Öğrenci Mfettişisi Mehmet İzzet ile Karlsruhe'deki Öğrenci Mfettişisi Mehmet Ali'ye Avans Verilmesi. (**CCA, KDB**, Fon: 30-18-1-2, Yer: 12-46-6) ek s.17
- EK-15:** 07 Ağustos 1319 (20 Ağustos 1903) Tarihli Konya İstinaf Mahkemesi Müddei-i Umumisi Sadık Bey'in Oğlu Necmeddin Bey'in Mekteb-i Sultani'ye Parasız Yatılı Olarak Kabulü. (**COA, MF.MKT.**, Yer: 728-60-0) ek s.18
- EK-16:** Mustafa Kemal Paşa'ya Yapılan Suikast Girişimi Sebebiyle Darlfnn Öğretim Kadrosu ve Öğrencileri Adına Çekilmiş Olan 18 Haziran 1926 Tarihli Kınama Telgrafi. (**CCA, BMGM**, Fon: 30-10-0-0, Yer: 1-1-23) ek s.19

GİRİŞ

Çağdaş anlamıyla yurttaşlık, hukuki, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vb. alanlarda özgür iradesi ile davranışlarına yön vererek tercihlerini belirleyebilen, kendisi olabilmek için başkasının iradesine ihtiyaç duymadan birey olabilen insanı işaret eden bir kavramdır.

Yurttaş olmak; birilerinin kulu ya da tebaası olmaktan kurtulmak, kendi varlığını yaşadığı toplumun ya da devletin varlığının altında veya üstünde olmadan onlardan bağımsız bir şekilde kurabilen birey olabilmek demektir.

Yurttaşlık ile ilgili teoriler yurttaşlık kavramını açıklarken siyasal/hukuksal anlamda temel olarak Fransız Devrimini referans noktası kabul etmişlerdir. Bu yaklaşımlar konunun siyasal/hukuksal yönü açısından haklı olmakla birlikte, çağdaş yurttaşlık anlayışının temelini Aydınlanma düşüncesine dayandırmak daha doğru olacaktır. Çünkü Kant'ın ifadesinde net bir şekilde karşılığını bulan Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulması, kendi aklını kullanma cesaretini göstermesidir.

Bilindiği gibi Aydınlanma aklın özgürleşmesine vurgu yapan bir süreçtir. Aydınlanma, modern topluma giden süreçte insanlığın bağımlılıklarından kurtulmasında ve gelişmesindeki en önemli dönem olarak göze çarpmaktadır. Batı toplumlarının gelişim aşamasında önemli bir süreci ifade eden Aydınlanma, Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu karşısında askerî, siyasi, ekonomik ve düşünsel alanlarda öne geçtiği dönemin de başlangıcı olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan itibaren her geçen gün etkisini hissettiren gerilemenin temel nedeni; İmparatorluğun Batı medeniyetleri benzeri bir Aydınlanma süreci yaşamamış olmasıdır. Gerileme sürecine her zaman pansuman tedbirlerle tedavi edecek şekilde yaklaşan Osmanlı yöneticileri, asıl problemin ne olduğuna yönelik teşhis koymamak için direnç göstermişler, bu kapsamda siyasal nedenlerle dışarıdan dayatılan bazı reformlarla kendi varlıklarını devam ettirme çabasına girmişlerdir. Bu süreç sosyal, siyasal ve ekonomik alanda yıkımlar yaratan I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.

Bu topraklarda Aydınlanma Mustafa Kemal ile başlamıştır. Asrî dünyanın üç yüz yıl önce koyulduğu yola Türk toplumu anca Cumhuriyetin kuruluşu ile Atatürk

İlke ve Devrimleri sayesinde çıkabilmiştir. Turgut Özakman'ın Türk Mucizesi¹ olarak tanımladığı Millî Mücadele ve onun devamında yaşanan sürecin tek bir amacı vardır; o da yüzlerce yıldır dinin tahakkümü altında tebaa olarak yaşamış Anadolu insanını Türk Aydınlanması sayesinde bağımlılıklarından, cehaletten ve sömürüden kurtararak yurttaşa dönüştürmektir.

Aydınlanma yolculuğuna üç yüzyıl sonra çıkmanın bedeli bizim toplumumuz için ağır olmuştur. Toplumsal evrim sürecinde basamakları hızlı çıkmamızı sağlayan Atatürk gibi vizyon sahibi bir lidere sahip olsak da değişimin, toplumun iç dinamiklerinin işleme ya da belli süreçler sonucu değil de yukarıdan şekillendirilme ile ortaya çıkması, beraberinde başka problem sahaları doğurmuştur. Bu problem sahalarını en aza indirmek için Cumhuriyet her yolu denemiştir. Bu problem sahalarının giderilmesine yönelik irade ve Cumhuriyet ile birlikte ortaya çıkan yeni düşünce sistemi, beraberinde “*fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür*” nesilleri temsil eden yeni bir yurttaş tipi ortaya koymayı hedeflemiş, bu hedefe ulaşmak için de zorunlu olarak eğitim sisteminde köklü reformlar gerçekleştirmiştir. Eğitimde yeni yöntemler, yeni okullar, yeni müfredatlar ile başlayan süreç, eğitimin tek elden yürütülerek ikili anlayışı ortadan kaldıran Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve kültürel alanda yapılan devrimlerle devam etmiştir.

Eğitimde yenileşme sürecinde eğitimin içeriğine yeni bir bilim dalı da eklenmiştir. Daha önceden sadece akademik dünyada eğitimi söz konusu olan bu bilim dalı sosyolojidir.

İlk olarak sanayileşmiş Fransa'da sosyal problemlerin bilimsel yöntemlerle çözülmesi maksadıyla ortaya çıkan sosyoloji bilimi, benzer bir amaçla ancak farklı özellikte bir yapı ile bizde yer almıştır. Sosyoloji, Anadolu topraklarına Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde sanayileşememenin ve yaşanan geri kalmışlığın yarattığı problemleri çözmek maksadıyla girmiştir. Görüldüğü gibi başlangıç amaçları farklı olsa da her iki ülkede de sosyoloji pratik zorunluluklar nedeniyle ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de sosyoloji başlangıcı itibariyle Fransız sosyolojisinin etkisinde kalmış ve uzun süre bu özelliğini devam ettirmiştir. Özellikle Fransa'da dayanışmacı sosyolojinin kurucu ismi olan Durkheim'in fikirleri ve çalışmaları hem Osmanlı'nın

¹ Turgut Özakman, **Cumhuriyet**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, s.7.

son dönemleri hem de Cumhuriyet için bir ilaç olarak kabul görülerek benimsenmiş, yeni toplumun ya da yeni yurttaşın nitelikleri bu çerçevede kurgulanmıştır. Ancak başlangıç döneminde Türkiye’de sosyolojiye önderlik yapan Ziya Gökalp’in hayatını kaybetmesi, diğer önemli isim Prens Sabahattin’in de siyasal nedenlerle sistemin dışına çıkmış olmasından dolayı Cumhuriyeti ve diğer devrimleri farklı açılardan yorumlayacak isimler çıkmamış ya da eleştirel görüşlerin oluşmasına siyasal çevreler tarafından izin verilmemiştir. Bu nedenlerle sosyoloji bilimsel açıdan ivmesini kaybederek geri plana düşmüş, bir yurttaşlık bilgisi haline dönüşmüştür.²

Türkiye’de liselerde sosyoloji dersinin okutulması 1924 yılında Ankara’da yapılan “İkinci Heyet-i İlmiye” toplantısına kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda müfredata yeni giren ders için eğitim materyali olarak ilk önce Gleyse ve Hesse’ye ait Fransa’daki okullar için kaleme alınmış olan ders kitabı Mehmet İzzet tarafından (1924) Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Devam eden süreçte Mehmet İzzet’in kendi yazdığı Yeni İctimâîyyat (1926), Ali Kâmi’nin (Akyüz) yazdığı İctimâîyyat (1927), Max Bonnafous ve Necmettin Sadık’ın (Sadak) yazdıkları Umum-i İctimaiyyat (1927), Mehmet Servet’in yazdığı Filozofi ve İctimaiyat (1930), Hilmi Ziya Ülken’in yazdığı Umumi İctimaiyat (1932) Kâzım Nami’nin (Duru) yazdığı Sosyolojinin Unsurları (1936) ve Necmettin Sadık Sadak’ın yazdığı Sosyoloji (1936) adlı kitapların liselerde ders kitabı ya da yardımcı yayın olarak okutulduğu tespit edilmiştir.³

Ders kitapları ve müfredat planları geçerli olduğu dönemde eğitim felsefesini en net biçimde ortaya koyan eğitim materyalleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu materyaller “*istendik davranış değişikliği*” olarak tanımlanan eğitimdeki “*istendik*” bölümünü oluşturmaktadır. Bu nedenle eğitim gören bireylerin düşünce dünyası büyük oranda bu materyaller tarafından şekillendirilir. Türkiye Cumhuriyeti gibi yeni kurulan, yeni bir yurttaş tipi oluşturma kaygısına sahip, ulus-devlet anlayışını oturtma süreci yaşayan ve bunların tümünü eğitim vasıtası ile genç nesillere benimsetmeyi hedefleyen toplumlarda ders kitaplarının önemi daha da artmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda bu dönemde yayımlanan beş ders kitabı ile birlikte 1924 (1340), 1935

² Hacı Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyolojisinde Temalar 2**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012, s.37.

³ Söz konusu tarihler kitapların birinci basım tarihleridir. Yapılan incelemede Mehmet İzzet’in Yeni İctimâîyyat (1926) kitabı altı, Necmettin Sadak’ın Sosyoloji (1936) adlı kitabı ise on bir baskı yapmıştır. Diğer kitapların ikinci baskılarının olup olmadığı tespit edilememiştir.

ve 1938 yıllarındaki müfredat planları ile bu planları destekleyen (1927 ve 1931) değişiklikler incelenmiştir.

Bu araştırma Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluş döneminde (1923-1938) liselerde okutulan Sosyoloji ders kitaplarının Cumhuriyet Devrimi ile oluşturulmak istenen yurttaş modeline katkısını ortaya koymayı amaçlamıştır.

İfade edildiği gibi Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucuları sadece yönetim sisteminde değişiklik yapan siyasal bir devrim gerçekleştirmemişler aynı zamanda Cumhuriyetle birlikte modern bir toplum oluşturma gayreti içine girmişlerdir. Bu yeni tip yurttaş yetiştirme projesi yüzyıllardır tebaa olarak yaşayan halkı birey olarak yetiştirme amacı gütmüştür. Bu doğrultuda çalışmamızda Cumhuriyetin kuruluş döneminde yeni tip yurttaş inşa faaliyetleri kapsamında sosyoloji ders kitaplarının içeriğinde yer alan millet, vatan, devlet, demokrasi, cumhuriyet, medeniyet, aile, hak ve sorumluluk, iş bölümü gibi kavramların bu ders müfredatı ve içeriğine yansımaları incelenmiştir.

Sosyoloji ders kitapları ile ilgili yapılan çalışmalar genelde eğitim bilimleri boyutu,⁴ sosyalleştirme boyutu,⁵ ideoloji boyutu⁶ ya da tek başına kadın⁷ konusu olmak üzere farklı defalarda incelenmiştir. Ancak yurttaş yetiştirme boyutuna etkisi açısından yapılan çalışmanın özgün olduğu değerlendirilmektedir. Bununla birlikte şimdiye kadar yapılan çalışmaların hiçbirinde Max Bonnafous ve Necmettin Sadık’ın (Sadak) birlikte yazdıkları kitaba yönelik bir incelemeye rastlanmamıştır.

⁴ Mehmet Anık, **Eğitimde Yenileşme ve Türkiye’de Lise Sosyoloji Ders Kitapları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

⁵ Latife Çimen, **1923’ten Günümüze Lise Sosyoloji Ders Kitapları ve Sosyalleştirme Roller**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

⁶ Kadir Sain, **Cumhuriyet Dönemi Lise Sosyoloji Ders Kitaplarında İdeolojik İçerik** (Mehmet İzzet-Necmettin Sadak), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

⁷ Melek Ertengü ve Sena Coşgun Kandal, “Atatürk Dönemi Lise Sosyoloji Ders Kitaplarında Kadın”, **Journal of Human Sciences**, Cilt: 13, Sayı: 3, 2016.

BİRİNCİ BÖLÜM

YURTTAŞLIK NEDİR? YURTTAŞLIĞIN TARİHSEL SÜREÇTEKİ GELİŞİMİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları sadece yönetim sisteminde değişiklik yapan siyasal bir devrim gerçekleştirmemişler aynı zamanda Cumhuriyetle birlikte modern bir toplum oluşturma gayreti içine girmişlerdir. Bu yeni tip bir yurttaş yetiştirme projesi yüzyıllardır tebaa olarak yaşayan halkı birey olarak yetiştirme amacı gütmüştür. Ebetteki bu amaç doğrultusunda icra edilen en önemli faaliyet en temelden en tepeye kadar olan eğitim kurumlarını ve müfredatlarını yenileştirmek olmuştur. Bu doğrultuda çalışmamızda Cumhuriyetin kuruluş döneminde yeni tip yurttaş inşa faaliyetleri kapsamında sosyoloji ders kitaplarının içeriğinde yer alan millet, vatan, devlet, demokrasi, cumhuriyet, medeniyet, aile, hak ve sorumluluk, iş bölümü gibi kavramların bu ders müfredatına ve içeriğine yansımaları incelenmiştir.

1.1 YURTTAŞLIK NEDİR?

Sosyal bilimlerin ilgi alanına giren kavramların çoğu, kavramın farklı alanlarda farklı anlamlar içermesi nedeniyle çok çeşitli tanımlamalar içermektedir. Bu durum yurttaşlık kavramı için de geçerlidir. Yurttaşlık kavramı, hukuksal bir içeriğe sahip olmasıyla birlikte, tarihî, sosyolojik ve siyasal arka planı olan bir kavram olarak göze çarpmaktadır⁸. Bu nedenle bazı çalışma alanları yurttaşlığı ulus-devletle olan ilişkisi çerçevesinde değerlendirirken bazıları aidiyet veya kimlik, bazıları da haklar ve statüler bakımından değerlendirebilmektedir. Bu nedenle yurttaşlık kavramını açıklarken farklı sosyal bilim alanlarının kavrama yaptığı farklı vurguları göz önüne almak gerekmektedir.

Yurttaşlık “yurttaş olma, bir yurttaki doğup büyüme veya yaşamış olma durumu, vatandaşlık”⁹ veya “kişileri bir devlete bağlayan bağ” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰

⁸ Bihterin Vural Dinçkol ve Alper Işık, “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 21, Sayı:1, 2015, s.15.

⁹ Türk Dil Kurumu, **Büyük Türkçe Sözlük**, 10 Şubat 2019,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c600028d6d250.39738158

¹⁰ Meydan Larousse, **Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Cilt: 20, Grand Larousse Encyclopedia, İstanbul, 1992, s.97.

Yurttaşlık “anne-babanın uyuşuna, üzerinde dünyaya gelinen ülkeye veya yasaların gerektirdiği şartları taşıyıp taşıyamaya bağlı olarak belirlenen ve kişilerin hangi devlet veya millete bağlı olduklarını ifade eden kimlik”¹¹ anlamına gelmektedir.

Yurttaşlık, siyaset kuramı ile hukuk kuramında, bir ulus devletin ya da şehrin üyelerinin hakları ile ödevlerini anlatmak üzere kullanılır.¹² Latince *civis* kelimesinin karşılığı olan yurttaşlık (*citizenship*), siyasal bir topluluğun belli haklara sahip olan yasal üyesi anlamına gelmektedir.¹³ “*Citizenship*” kavramının etimolojik yapısı incelendiğinde kelimenin “*city*” yani kent/şehir sözcüğünden türediği görülmektedir. Bu kapsamda “*yurttaşlık*” kentte yaşayan, kentli olan anlamlarında kullanılmıştır.¹⁴

Aristoteles’e göre yurttaşlık, şehir-devletlerinde yöneticilerin sahip oldukları ayrıcalıklı bir sosyal ve siyasal statüdür.¹⁵

Heater, yurttaşlığı tanımlarken beş farklı sosyopolitik kimlik biçimi ortaya koyar. Bunlar; feodalite, monarşi, tiranik, ulus ve yurttaşlıktır. Yurttaşlık bu sosyopolitik kimlik biçimlerinden biridir. Ona göre yurttaşlık, bir bireyin başka bir bireyle veya bir grupla değil, esas olarak devlet fikriyle bağını tanımlamaktadır. İyi yurttaş, devlete bağlılık duygusu besleyen ve görevlerini yerine getirme sorumluluğunu taşıyandır. Özerklik, statüde eşitlik ve yönetime katılım kavramları teorik açıdan yurttaşlığı diğer (feodal, monarşik ve tiranik) sosyopolitik kimlik biçimlerinden farklı kılmaktadır.¹⁶

Yurttaşlık terimini doğrudan doğruya ulusal devlete bağlayan Touraine,¹⁷ günümüzde dünyada birçok ülkenin henüz ulusal birliğini kurmadığını ifade eder. Ona göre bu ülkelerde budunlar, dinsel öbekler ya da bölgeler arasındaki ayrılıklar, aynı ulusal bütüne ait olmaktan daha önemlidir. Bu durum ait olma bilincini veya bir ulus olma özelliğinin oluşmasını engellemektedir. Touraine’e göre bu kavramların tümü birbiriyle ilişkilidir. Aitlik bilinci olmadan demokrasi olmaz, topluluğa aitlik bireyi toplumsal ve siyasal bir egemenliğin boyunduruğundan kurtararak, demokratik bilinci

¹¹ Ömer Demir ve Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**. Liberte Yayınları. Ankara, 2005, s.367.

¹² Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s.833.

¹³ Ali Yaşar Sarıbay, **Siyasal Sosyoloji**, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s.67.

¹⁴ Ayşe Kadioğlu, **Vatandaşlığın Dönüşümü/Üyelikten Haklara**, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s.169.

¹⁵ Ayhan Kaya, “Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Yurttaşlık, Çokkültürcülük ve Azınlık Tartışmaları: Bir Arada Yaşamın Siyaseti”, Ayhan Kaya ve Turgut Tarhanlı içinde, **Türkiye’de Azınlık ve Çoğunluk Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık ve Azınlık Tartışmaları**, TESEV, İstanbul, s.38.

¹⁶ Derek Heater, **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.9-11.

¹⁷ Alain Touraine, **Demokrasi Nedir**, Çev: Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s.99.

ortaya koyar. Yurttaşlıktan söz edebilmek için ulus devletin var olması, aitlik bilinci ve demokrasinin oluşması gerekmektedir.¹⁸

Yurttaşlık ile ilgili yapılan çalışmaların hemen hemen tümünün referans gösterdiği isimlerden biri olan Marshall, yurttaşlığın üç unsuru olduğunu ileri sürmektedir. Bunlar; medeni haklar, siyasal haklar ve toplumsal haklardır. Medeni haklar unsuru; bireysel özgürlük, ifade özgürlüğü, düşünce ve inanç, mülk edinme hakkı ve geçerli sözleşmeleri imzalama hakkı yani kısaca adalet hakkı olmak üzere bireysel özgürlük için gerekli haklardan oluşmaktadır. Adalet hakkı diğerlerinden farklı bir düzen içindir. Çünkü adalet hakkı herkesin haklarını başkalarıyla eşit ve yasal bir şekilde savunmayı anlatır. Bu durum medeni haklarla en doğrudan ilişkisi olan kurumların mahkemeler olduğunu göstermektedir. Siyasi haklar olarak, siyasal gücün uygulanması ya da toplumun bir üyesi olarak yurttaşların seçimlere katılma hakkı görülmektedir. Bununla ilgili kurumlar ise meclis ve yerel yönetim konseyleridir. Toplumsal haklar ise tam olarak doğru düzgün ekonomik refaha, güvenlik hakkına, toplumsal mirasa ve toplumda geçerli olan standartlara uygun, uygar bir birey olarak yaşamayı ifade etmektedir. Bu hakları gözetecek en ilgili kurumlar da eğitim sistemi ve sosyal hizmetlerdir.¹⁹

Heather, Marshall'ın yaklaşımı ile ilgili olarak iki önemli vurgu üzerinde durmuştur. Bunlardan birincisi yurttaşlığın doğasında yer alan eşitlik ilkesinin sınıflı yapıdaki mevcut eşitsizliklerle bağdaşabileceği, diğeri ise sivil, sosyal ve siyasal haklardır. Ona göre sosyal (toplumsal) haklar, sivil (medeni) ve siyasal hakların etkin kullanımı için elzemdir. Çünkü yoksulluk ve cehalet sivil ve siyasal haklardan yararlanma isteğini ve olanağını azaltacaktır.²⁰

Siyaset felsefesinin temel problemlerinden biri olan birey-devlet ilişkisi yurttaşlık anlayışları çerçevesinde de bir problem alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yurttaşlık çalışmalarında bu iki kavramdan hangisinin öncelik olarak kabul edildiği hangi tür yurttaşlık anlayışının egemen olduğu konusunda da fikir vermektedir. Liberal bireyci yaklaşımlar, bireye ontolojik, epistemolojik ve ahlaki bir öncelik atfeder, yurttaşlığı “haklar” temelinde bir “statü” olarak tanımlarlar. Bu anlayışa göre devletin

¹⁸ Touraine, **Demokrasi Nedir**, s.99-100.

¹⁹ Thomas Humphrey Marshall ve Tom Bottomore, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, Çev: Ayhan Kaya, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000, s.21-23.

²⁰ Heater, s.169-172.

görevi yurttaşların temel hak ve özgürlüklerini hem yasal hem de fiili olarak garanti altına almaktır. Bu nedenle ihtiyaçlar ve yetkilere bağlı bir yurttaşlık anlayışının ortaya çıkmasına neden olurlar.²¹ Bu anlayış yurttaşlar arasında eşitlik kurarak, tüm yurttaşların aynı koşullarda, aynı yükümlülük altında olmasını sağlayarak onları aynı haklardan yararlandırır.²²

Rousseau ve Tocqueville geleneğinin uzantısında yer alan cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışında bireyler toplumun önünde değildir. Bireyler kendilerine yüklenen sorumlulukları yerine getirilmesi sayesinde yurttaş olurlar. Bu sorumluluklar bireylerin yerine getirip getirmemekte özgür oldukları bir sorumluluk değil, bir yükümlülüktür. Birey ancak bu sorumluluklarını yerine getirdiğinde yurttaş olur.²³ Bu noktada Ziya Gökalp'in "Ahlak" ve "Vazife" adlı şiirlerinde ifade ettiği "Hak yok, vazife var" ve "Gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım." özdeyişleri ülkemizde Cumhuriyet'in kuruluş dönemindeki yurttaş anlayışını da ortaya koymaktadır.²⁴

Toplum temelli bir anlayıştan hareket eden cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışı, bireyleri topluluktan ve toplumda yaşayan diğer bireylerden farklılaştıran değil, onları aynı ortak paydada buluşturan ve toplulukla bütünleştiren özellik ve bağlar üzerinde durmaktadır.²⁵

Yurttaşlık, Batı'da modernitenin belirleyici niteliği olarak kullanılan, liberal bir bakış açısıyla bireyin ve devletin birbirlerine karşı hak ve sorumluluklarını tanımlayan bir sözleşme olarak belirtilebilir.²⁶ Bu sözleşmedeki anlamıyla yurttaş sahip olduğu hak ve sorumluluklar doğrultusunda yasal bir statü ve üyelik kazanmıştır. Bununla birlikte yurttaşlık bu anlayışa göre siyasal alanda özgürce seçim yapabilme, yeri geldiğinde bu seçimleri doğrultusunda iktidara direnebilme ve bu özellikleri doğrultusunda da sorumluluk almaktan kaçınmayan bireyleri tanımlamak için kullanılmaktadır.²⁷ Bununla birlikte yurttaşlık, bir siyasal statü olduğuna göre yurttaşların eşitliği için demokratik yönetim biçiminin olması bir zorunluluktur.²⁸

²¹ Şenol Durgun, "Cumhuriyetçi ve Liberal Anlayış Çerçevesinde Türkiye'de Vatandaşlık Sorunsalı", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010, s.67.

²² Jean Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Çev: Alpagut Erenuluğ, Öteki Yayınları, Ankara, 1999, s.68-69.

²³ Füsün Üstel, **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Dost Kitabevi, Ankara, 1999, s.70.

²⁴ Ziya Gökalp, **Yeni Hayat-Doğru Yol**, Kültür Bakanlığı Devlet Kitapları, Ankara, 1976, s.13-14.

²⁵ Artun Ünsal, "Yurttaşlık Anlayışının Gelişimi", **75. Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, (Ed: Oya Baydar ve Artun Ünsal), Tarih Vakfı, İstanbul. 1998, s.7.

²⁶ Mehmet Güngör, "Bir Kimlik İnşası Olarak Ulus-Devlet Yurttaşlığı ve Yurttaşlık Kavramının Dönüşümü", **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:13, Sayı:2, 2017, s.443.

²⁷ Güngör, s.443.

²⁸ Heater, s.175.

1.2 YURTTAŞLIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Yurttaşlık statüsü neredeyse tarihin tamamında bir seçkinlik göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹ Modern anlamda yurttaş Amerikan ve Fransız devrimleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Elbette modern yurttaşlık bir anda ortaya çıkan bir sonuç değildir. Modern yurttaşlığın oluşumunda dünyanın ilk ulus-devleti olarak kabul edilen ve parlamenter monarşi ile yönetilen İngiltere'nin geliştirdiği ilkeler, bu ilkelere “cumhuriyet” kavramını ekleyen Amerikan ve Fransız devrimleri vardır. Ancak kavramın temellerinin gelişimi için bakmamız gereken asıl dönem Antik Yunan ve Roma'dır. “Yurttaş” kavramı bu dönemde oluşturulmuş ve geliştirilmiştir.³⁰

Antik Yunan şehir devletlerinde yurttaşlar, köleler ve özgür olmalarına rağmen yurttaşlık hakkı olmayanlar olmak üzere karmaşık bir sınıflı toplumsal yapı hâkimdi. Yurttaşları diğerlerinden ayıran temel özellik sahip oldukları birtakım imtiyazlardı. Antik Yunan'da yurttaş (*polites*) olarak kabul edilenler; yabancılar, kadınlar ve köleler dışında kalanlar ile kentin karar alma mekanizmalarına katılma hakkını elinde bulunduranlardı. Bu durum yurttaşlara birtakım yükümlülükler de getirmekteydi. Örneğin; yurttaşlar için askerlik yapmak, siyasal karar alma süreçlerine katılmak ve silah taşımak bir imtiyaz göstergesi olduğu kadar yüklenilen yükümlülüklerin de göstergesiydi.³¹

Antik Yunan'da yer alan yurttaşlık anlayışında, kişi ile devlet veya toplum arasındaki birtakım hak ve yükümlülüklerin karşılıklı olması ilkesi önemliydi. Bu nedenle yurttaşların sahip oldukları imtiyaz ve sorumluluklar neredeyse eş anlamlı olarak kullanılmıştı. Topluluğun siyasal kararlar alma süreçlerinde söz sahibi olmak, silah taşıyabilmek ve asker olabilmek bir imtiyaz olduğu kadar bir yükümlülüktü. Sonuç olarak, yurttaşlığın ortaya çıkması sürecinde temele koyulan anlayış söz konusu ayrıcalıkların nasıl dağıtılacağı ve geneli ilgilendiren kararlara kimin nasıl katılacağı olmuştur.³²

²⁹ Heater, s.212.

³⁰ Ünsal, s.5.

³¹ İnci Çoban İnce ve Evşen Altun Aslan, “Vatandaşlık Algısının Dönüşümü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, **International Journal of Academic Value Studies**, Cilt:3, Sayı :12, 2017, s.341.

³² Fuat Güllüoğlu, “Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma Açısından Vatandaşlık Üzerine Sosyolojik Bir Analiz”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2012, s.83-84.

Site devletlerinin ilk dönemlerinde yurttaşlık toprak sahipliği ile özdeş bir anlam içeriyordu. Sonradan silah kullanma ve taşıma hakkı tanınan bütün erkekler yurttaş olarak değerlendirilmiştir. Buna rağmen yurttaş sayısı istenildiği kadar olmamış, genel nüfus içinde azınlıkta kalmıştır. Örneğin, nüfusu 350.000'e ulaşan Atina'da yurttaşların sayısı 40.000-45.000 dolaylarındaydı.³³ Antik Yunan site devletlerinde kadınlar hiçbir zaman yurttaş statüsünde değerlendirilmemişlerdir. Yurttaşlık hakkı edinmiş erkeklerin kız çocukları ve eşleri genellikle toplumsal-kamusal etkinliklerin dışında kalmışlar ve kapalı bir hayat sürmek zorunda bırakılmışlardır.³⁴

Antik Yunan'da yurttaşlık kavramının gelişimi gerek site anlayışı gerekse özgür yurttaş-köle ayrımı nedeniyle sınırlı olmuş, modern yurttaşlığın sahip olduğu haklardan çok uzak kalmıştır. Ancak Antik Yunan'da karşımıza çıkan yönüyle bir siyasal topluluğun sorumluluğuna dayanan yurttaşlık anlayışı, gelecekte ortaya çıkacak yurttaşlık anlayışlarına temel teşkil edecektir.³⁵

Yurttaşlık kavramının tarihsel süreç içinde karşımıza çıktığı ikinci medeniyet Roma uygarlığıdır. Romalılar da Antik Yunan medeniyeti gibi sınıflı bir toplumdur. Romalılar, tarihte, hukukla ahlak arasında fark bulunduğunu, hukukun dinî esaslardan kurtularak farklı bir gelişmeye kavuştuğunu idrak ettiği bilinen ilk medeni toplumdur.³⁶ Günümüz modern devletine giden yolda önemli bir mihenk taşı olan Roma medeniyeti, yurttaşlık edinimleri ve sınıfsal açıdan hukuki anlamda birtakım haklar elde etme konusundaki tarihte önemli bir dönemdir. Ayrıca Roma medeniyetinin egemenlik sürecinin uzun olması ve farklı yönetim sistemleri içermesi hem yurttaşlık için mücadeleler içeren hem de farklı anlayışlara sahip yurttaşlık biçimleri ortaya koyan bir medeniyet olmasını sağlamıştır. Bu nedenle Romalılarda imparatorluk tarihi boyunca tek tip bir yurttaşlık anlayışından bahsetmek mümkün değildir.

Romalılar her zaman kendi toplumlarını ve devletlerini diğer yapılardan üstün görmüşlerdir. Yurttaşları tarafından ayrıcalıklı bir halk ve devlet olan görülen

³³ Mehmet Ali Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 4.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.19.

³⁴ Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s.20.

³⁵ Ezgi Güzel Polat, **Anayasal Vatandaşlık**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s.10-11.

³⁶ Hatice Palaz Erdemir, "Roma Vatandaş Hukukunun Konusu Olarak Kadın", **Tarih Dergisi**, Sayı: 63, s.2.

Romalılardaki bu anlayış onların hem devletin iç işlerinde hem de diğer devletlerle olan ilişkilerinde etkili olmuştur.³⁷

Bir soy toplumu olan Roma İmparatorluğu'nun toplumsal yapısında *gens*'ler (klan/sülale/soy) önemli yer tutuyordu. İlk dönemlerde yurttaşlık haklarından faydalananlar, sadece *gens* üyesi olan yetişkin erkeklerdi. Bu haklara siyasal haklar da dâhildi ancak siyasal hakları kullanabilmek için toplumda etkin olan bir *gens*'e ait olmak gerekmekteydi. Bu nedenle *pleb*'ler ve *client*'ler gibi herhangi bir soy ile ilişkisi bulunmayanlar özgürlükleri olması ve mülkiyet edinebilme haklarının bulunmasına rağmen halk olarak kabul edilmediklerinden siyasal haklardan faydalanamamışlardır.³⁸

Sınıflı bir toplum olan Roma'da senatörleri de içinden çıkaran sınıfa *patrici* adı verilmekteydi. Particiler her türlü hakkı haiz tam hukuklu yurttaşlardı. Bunlar senatoda ve devlet idaresinde yetkili olan sınıftı. Silah taşıma hakları olduğu için orduda da görev alırdı.

Roma İmparatorluğu'nda krala bağlı iki meclis vardı. Meclislerden biri olan patricilerden oluşan halk meclisi hem kralı seçme hem de yasama yetkisine sahipti. Sistemin başında bu meclis tarafından seçilmiş bir kral bulunmaktaydı. Bu kralın kısıtlanmış bir görev süresi yoktu, ömür boyu bu görevde kalmaktaydı. Kral aynı zamanda başrahiplik, başyargıçlık, başkomutanlık gibi görevleri de yürütmekteydi. Kralın danışma meclisi konumunda olan senato *gens* başkanlarından oluşuyordu. Altıncı Kral Servius Tullius'un gerçekleştirdiği kabul edilen ve cumhuriyet dönemine aktarılan "*anayasal reformlar*" ile yurttaşlık soya değil "*konaklama*" ve "*özel mülkiyet*" ilkesine bağlandı ve böylece yurttaş sayısı önemli ölçüde arttırıldı.³⁹

Mecliste sayıca fazla olan ve istediği karaları çıkaran *patriciler* despotizme kayan yönetiminden hoşnut olmadıklarından kralı kovup siyasal rejimi değiştirmişlerdir. Yeni düzene halk yönetimi olması nedeniyle cumhuriyet adı verilmiştir. Ancak özünde iktidar soylu bir oligarşinin eline geçmiştir.

Plebler ekonomik ve siyasal açıdan ikinci sınıf yurttaş konumundaydılar ve sürekli savaşlardan dolayı durumları daha da güçleşiyordu. Savaşlarla elde edilen

³⁷ Halide Gökçe Türkoğlu, "Roma Hukukunda Humanitas ile Maiestas Populi Romani Arasındaki Bağlantı", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Cilt: 24, Sayı:96, 2011, s.230.

³⁸ Mehmet Ağaoğulları ve Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.17-18.

³⁹ Ağaoğulları ve Köker, s.18.

kamu topraklarından yalnızca patriciler yararlanıyor; plebler ise, borçlarını ödeyemedikleri takdirde bir tür borç kölesi (*nexum*) durumuna düşme tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyorlardı.⁴⁰

Söz konusu karşıtlıklar MÖ 5.yüzyılda sınıf mücadeleleri tarihinde önemli bir yer tutan patrici-pleb mücadelesinin bir sonucu olarak günümüz hukukuna temel teşkil eden ve Roma hukukundaki ilk halk duyurusu olan On İki Levha kanunlarının kabul edilmesiyle sonuçlandı.⁴¹ Bu kanunlar pleplerin de Roma yönetiminde söz sahibi olması ve toplumsal yapıda patriciler ile ilişkilerinin düzenlenmesi anlamına geliyordu. Bu süre boyunca, patricilere göre sayıca fazla olan plepler tam yurttaşlık haklarını elde etti. Yurttaşlık haklarının elde edilmesini müteakip Roma Devleti'nin yönetiminde daha fazla söz sahibi olmayı başardı.⁴²

Romalılar diğer eski toplumlar gibi köleliği meşru bir yapı olarak görmüşler, hukuki açıdan onu detaylı bir şekilde geliştirmişlerdi. Roma'da köle hukukun süjesi değil, objesi olarak tanımlanmıştır. Köle hukuken bir eşya statüsünde olmasıyla birlikte, diğer taraftan iradesi bulunan bir insan olması nedeniyle hukuksal yapıya tabidir. Yani bir köle kölelik hukukuna tabi olmakla birlikte yapacağı davranışların da sorumluluğuna sahiptir. Bu sayede suç işleyebilir. Fakat hak sahipliği olmadığı için, hukuki işlemlerde kendisi için bir kazanç elde edemez.⁴³

Roma'nın yurttaşlık hukuku oy verme hakkı, memur olabilme ehliyeti gibi siyasi haklar açısından günümüz hukuk anlayışlarının temeli olmuştur.⁴⁴

Romalılar, Antik Yunan şehir devletlerinden farklı olarak kendi topraklarına yeni yurttaşların gelmesini engelleyecek önlemler almayı gerekli ve faydalı bulmamışlar, göçmenlerden korkmamışlar, onları desteklemişlerdir. Roma'nın, küçük bir şehir devletinden, hızlı olarak değerlendirilebilecek sürede büyük ve kalıcı bir imparatorluğa dönüşme başarısı, yeni toplumsal grupları ve güçleri, katı fakat etkin bir seçimle kendine bağlama politikasıyla açıklanabilir.⁴⁵

⁴⁰ Ağaoğulları ve Köker, s.19.

⁴¹ Charles Freeman, **Mısır, Yunan ve Roma**, Dost Kitabevi, Ankara, 1996, s.363.

⁴² Ağaoğulları ve Köker, s.21.

⁴³ Paul Koschaker, **Roma Özel Hukukunun Ana Hatları**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s.77.

⁴⁴ Koschaker, s.80.

⁴⁵ Özcan Çelebican, "Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1993, s.311.

Görüldüğü gibi yurttaşlık kavramının temelleri Antik Batı medeniyetlerine dayanmaktadır. Ancak Antik Yunan'da ve Antik Roma'da kullanılan yurttaş kavramı günümüzdeki kavramla içerik olarak farklıdır. Kavramın Avrupa kökenli olması ve önemli bir zihniyet ve birikimin yansımasından dolayı Batılı devletler, komünlerin oluşumundan ve Magna Carta'nın İngiltere kralının iktidarına birtakım sınırlamalar getirmesinden, Avrupa'da, Kuzey Amerika'da, eski İspanya sömürgelerinde, daha sonra da Brezilya'da modern demokrasilerin oluşumuna yol açan devrimlere kadar, yurttaşlık uğruna girişilen tüm mücadelelere katılmıştır.⁴⁶

Avrupa'da 11. yüzyılla birlikte hemen her alanda birçok değişimi beraberinde getirecek olan yeni bir yönetim sistemi egemen olmaya başladı. Feodalite olarak adlandırılan bu yapı her ülkede aynı zamanda olmasa da süreç içinde tüm Avrupa'yı ve toplumsal etkinliklerin hemen hemen tüm alanlarını etkisi altına alan bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değişimde yani feodal dönemin başlamasında istilacıların rolü büyüktür. Bu kuşatma ve işgal aynı anda Avrupa'nın güneyinden Araplar veya Araplaşmış Müslümanlar, doğusundan Macarlar kuzeyinden ise İskandinavlar olacak şekilde üç tarafında birden ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Avrupa kent devletlerinde yaşam güvenlik ihtiyacı nedeniyle feodal beylerin hâkimiyetinde kalelerin içine hapsolmuştur. Bu nedenle önceki yıllarda Avrupa'da ortaya çıkan kültürel, ekonomik ve sosyal birikimler de yavaş yavaş gerilemeye başlamıştır.

Feodalitenin başlangıcına yönelik bir diğer görüş, İslamiyet'in feodaliteye neden olduğudur. Bu düşünce bir diğerinden farklı olarak güvenlik ihtiyacından ziyade ekonomik sebepleri ortaya koymaktadır. Pirenne'ye göre yedinci yüzyılda Müslümanlığın yayılmasıyla birlikte Akdeniz limanları önemini kaybetmiş, buradaki merkezî limanlar üzerinden dönen ticaret azalmıştır. Bununla paralel olarak Avrupa'da tarım başat faaliyet olarak karşımıza çıkmıştır. Bu durum kentlerin önemini kaybetmesine neden olmuş, tarıma elverişli daha küçük yaşam alanlarının önem kazanmasını sağlamıştır.⁴⁸

Toplumsal iş bölümü açısından değerlendirildiğinde feodal yapıda serfler tarımsal faaliyetlerde üreten, çalışan kesimdir. Ekonomik faaliyetlerin temelinde yer

⁴⁶ Alain Touraine, *Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek miyiz*, Çev: Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.276.

⁴⁷ Mark Bloch, *Feodal Toplum*, Savaş Yayınları, Ankara, 1983, s.14.

⁴⁸ Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri ve Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.9-21.

alan serfler, Huberman'a göre Orta Çağ'da dua edenlerle savaşanlar dışında olan çalışan, üreten gruptur.⁴⁹ Kıta Avrupa'sında merkezî otoritelerin gücünü kaybetmesi kendi küçük birimlerinde söz ve statü sahibi olan senyörleri güçlendirmiştir. Bu durum serfler üzerindeki tüm yetkinin senyörler üzerinde toplanmasını sağlamıştır. Kılıçbay'a göre feodalitede serflik statüsü kişisel bir bağımlılık statüsüdür. Bu bağımlılık ya da tabiiyet sanıldığı gibi üretim aracı olan toprağa değil, doğrudan kişiye yani senyöre yöneliktir. Bunun kanıtı olarak da serflerin azat edilebilen bir konumda olmalarını göstermektedir.⁵⁰

Feodal dönemde serflerin angarya dâhil hizmet etme, vergi ödeme ve sadakat yükümlülüğü vardı.⁵¹ Ayrıca serfler kendisine ait olmayan tarlayı ekip biçme karşılığında senyöre bazı ödemeler yapmaktaydı. Ancak senyörün istediği zaman toprağa el koyabilme hakkı vardı. Senyör de kendisinden üst hiyerarşide bulunan senyöre bağlıydı ve üst hiyerarşide bulunan senyörün de aynı hakları bulunmaktaydı. Bu durum bu şekilde krala kadar uzanan bir mekanizma ortaya koymuştur. Bunun sonucunda bir tarlanın tek bir sahibi olmamış, ondan vergi alan herkesin tarlada hakkı ortaya çıkmıştır. Bloch'a göre hakların bu şekilde dallanıp budaklanması, dikey olduğu kadar yatay yönde de uzayıp gitmektedir. Ona göre senyörler gibi köy cemaatinin de hasadı yapılan köy tarlalarının tümü üzerinde birtakım hakları bulunmaktaydı.⁵²

Orta Çağ'da siyasal yapıyı ve düşünceyi belirleyen temalardan en önemlisi din olmuştur. Feodal yapıda senyörler kendi içinde mülk sahibi olan efendiler ve savaşçı olan şövalyeler olmak üzere iki farklı kategoriyi barındırmaktadır. Bunun dışında feodal sistemin devamlılığını sağlayan en işlevsel tabaka din adamlarıdır. Bu dönemdeki katı din anlayışı hem senyörlere hem de krallara olan bağlılığı artırmak için fonksiyonel olmuştur.

Orta Çağ'da kilise, insanların yalnızca inançlarıyla ilgilenmemiş, sosyal yaşamın hemen her alanında merkezde yer almıştır. Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren yönetici sınıf ile kilise arasında önemli bir yakınlaşma

⁴⁹ Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.11-12.

⁵⁰ Mehmet Ali Kılıçbay, "Önsöz", **Ortaçağ İnsanları ve Kültürü**, Ed: Duby Georges, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s.9.

⁵¹ Ağaoğulları ve Köker, s.187.

⁵² Mark Bloch, s.153-154.

olmuştur. Daha sonra kilise kendisini en üstün güç olarak görmüş, bunu siyasal iktidarlara kabul ettirmeye çalışmıştır. Tanilli'ye göre “Orta Çağ boyunca, aslında kendilerine bağlı senyörlere karşı güçsüz olan krallar ve hükümdarlar, bir de gökyüzünün senyörü, yani Tanrı'yı yeryüzünde temsil eden kilisenin önünde diz çökerler”.⁵³

Özerk bir yapıda olan kilise hem dünyevi işleri idare etme, düzeni ve adaleti sağlama hem de ruhsal alanı yönetme güçlerini elinde bulundurmıştır. Fakat dünyevi işleri idare etmeye yarayan maddi kılıcı kralların eline verirken kralların bu kılıcı Kilise'nin buyruklarına uygun olarak kullanmalarını da zorunlu kılmıştır.⁵⁴ Kilise Orta Çağ'da siyasal alanda o denli merkezde konumlanmıştır ki yeri geldiğinde siyasal amaçlar için halkı Haçlı Seferleri'ne katılmaya teşvik etmiştir.⁵⁵

İnsanı insana bağımlı kılan ilişkiler içeren⁵⁶ Feodal Dönem'de serfler hatta kendisi de başka bir senyöre bağlı olduğu için senyörler için hem Antik Yunan ve Roma'da görüldüğü gibi hem de günümüz modern dönemdeki anlamıyla bir yurttaşlık ilişkisinden bahsetmek olası değildir. Belirtilen medeniyetlerde kimi zaman toplumsal hayat ile siyasal katılım konularında eşit yurttaşlık uygulamalarına rastlansa da sahip olunan haklar ve görevlerin bir üst kimliğe bağlandığı bir yurttaşlık anlayışının temelleri modernizmde yani Aydınlanma düşüncesinde yer almaktadır.⁵⁷

14. yüzyıldan sonra özellikle üretim ilişkilerindeki değişimlere bağlı olarak feodal yapı çözülmeye başlamıştır. Bu süreç o zamana kadar kalıplaşmış olan geleneksel devlet yapılarının dağılması ile sonuçlanmıştır. 15 ve 16. yüzyılda Batı Avrupa'da bilhassa İngiltere merkantilist bir devlet hâline gelmiş, eş zamanlı gerçekleşen coğrafi keşifler sayesinde Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kaymış olan ticaret yolları bu merkantilist politikaları desteklemiştir.⁵⁸ Aydınlanmaya giden yolda öncüller Avrupa'da gelişmeye başlayan merkantilizm ve reform hareketleri olmuştur.

16. yüzyılda düşünce yapısını etkileyen en önemli gelişme Reform hareketi olmuştur. Reform, Feodal Dönem boyunca en önemli ve en etkili kurumlardan biri hâline gelen Katolik Kilisesi'ne karşı girişilmiş dinde yenileşme içeren bir süreçtir.

⁵³ Server Tanilli, **Uygurlık Tarihi**, Adam Yayınları, İstanbul, 2002, s.61-62.

⁵⁴ Ağaoğulları ve Köker, s.201-202.

⁵⁵ Huberman, s.29.

⁵⁶ Mark Bloch, s.8.

⁵⁷ Güzel Polat, s.15.

⁵⁸ Abdullah Köktürk, “Modern Öncesi Devletin Yönetim Anlayışı”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, Cilt: 13, 2011, s.90.

Reform Almanya’da başlamış, Fransa, İngiltere ve Kuzey Avrupa’ya doğru yayılım göstermiştir. Reform hareketleri sonucunda Avrupa’da mezhepsel birlik bozulmuş, Protestanlık, Kalvenizm ve Anglikanizm gibi mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu mezhepler anlayışları gereği yeni bir ahlak anlayışı ile akılcı bir yapılanmayı beraberinde getirerek sermaye birikimine ve dolayısıyla dünyanın daha hızlı değişim geçirmesine neden olmuştur.⁵⁹

Dinsel düşüncenin baskısının azalmasında etkin olan Reform ve devamında yaşanan süreçler kişi hak ve özgürlükleri ile yöneten-yönetilen ilişkileri açısından önemli değişimlere sebep olmuştur. Reformistler, kilisenin zorlamaları karşısında düşünce, inanç ve vicdan özgürlüğünü savunmuşlar ve reform taraftarlarını dini kullanarak sömürüyü gerçekleştirenlere karşı mevcut din düzenini yıkmak için savaşılmaya çağırmışlardır.⁶⁰ Reform ile başlayan dinin egemenliğinin yavaş yavaş etkisini yitirmesi Aydınlanmanın da temeli olmuştur.

Aydınlanma, ünlü Aydınlanma düşünürü Kant’a göre “*İnsanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır.*” Kant, bu ergin olmayış durumunu “*insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışı*” olarak tanımlamıştır. Ona göre “*bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır.*” Kant için Aydınlanma, aklını kullanma cesaretini göstermektir.⁶¹

Kant'a göre kültürel ve ekonomik gelişmenin de temelinde bulunan tarihsel gelişmenin ölçütü özgürlük düşüncesidir; özgürlük düşüncesi de sıkı bir biçimde Aydınlanma düşüncesine bağlıdır. O Aydınlanma için özgürlükten başka bir şeyin gerekmediğini belirterek bunun için gerekli olan özgürlüğü özgürlüklerin en zararsız olanı olarak tanımlamıştır. Akli her yönüyle ve her bakımdan çekinmeden kitlenin önünde apaçık olarak kullanma özgürlüğüne vurgu yapan Kant, “*Ne var ki, her yandan: Düşünmeyin! Aklınızı kullanmayın! diye bağırıldığını işitiyorum. Subay,*

⁵⁹ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev: Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, Ankara, 146-154.

⁶⁰ Mehmet Fatih Alptekin, **Yurttaşlığın Tarihi Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s.25.

⁶¹ Immanuel Kant, “Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt”, **Kant**, (Ed: Nejat Bozkurt), Say Yayınları, İstanbul, 2015, s.297-308.

Düşünme, eğitimi yap!; maliyeci: Düşünme vergini öde; din adamı: Düşünme, inan! diyor.” diyerek var olan totaliterliğe karşı durmuştur.⁶²

Aydınlanma din ve kült kaynaklı boş inanç ile savaşım olarak tanımlanmaktadır. Elbette ki Aydınlanma Felsefesi sadece Kant’ın düşünceleri çerçevesinde şekillenmemiştir. Diderot ve D’Alembert tarafından yönetilen Ansiklopedi, Aydınlanmanın bir çeşit simgesi ve programı olarak görülür. Aydınlanma düşüncesi günümüz dünyasına kadar etkileri ulaşan, insanları, toplumları, devletleri ve ekonomik sistemleri dönüştüren totaliterliğe, kastçı feodal toplum düzenine baskıcı dinsel dünya görüşüne karşı, yeni olgunlaşmakta olan burjuvanın yönettiği bir düşünsel harekettir.⁶³ Aydınlanma; Locke, Voltaire, Diderot, Berkeley, Hume, Kant, Leibniz, Rousseau, Montesquieu ve Hegel gibi filozofların görüşleriyle temellenmiş aklı özgürleştirme felsefesidir.

Aydınlanma düşünürleri felsefeyi basitleştirerek halka indirmeyi istemişlerdir. Bunun nedeni, yaşamın dönüştürülmesinde felsefeyi bir araç olarak kullanmak istemeleridir. Bu nedenle istisnai durumlar haricinde Aydınlanmacılar Antik Yunan’ın felsefi sistemler inşa eden kuramsal kitapları gibi değil, daha çok farklı edebî veya tarihsel çalışmalar ve hatta Ansiklopedi çalışmaları ortaya koymuşlardır. Kısaca amaçları, kurgusal yapılar içinde sıkışıp kalmaktansa düşünceye pratik bir boyut kazandırmak ve böylece insanı iyileştirip toplumu yeniden düzenlemektir.⁶⁴

Bottomore ve Nisbet’e göre Aydınlanma düşüncesinin hakkını hiç kimse veremez ve bu konuda hiçbir özet yeterli olamaz. Ancak şu dört önerme, dönemin havasını diğerlerinden daha iyi kavratılabilir. Birinci önerme “Aydınlanma, doğaüstünün doğalla, dinin bilimle, tanrısal buyruğun doğa yasasıyla ve din adamlarının filozoflarla yer değiştirmesidir.” İkinci önerme; “sosyal, siyasal ve hatta dinsel bütün sorunların çözümünde bir araç olarak deneyin rehberliği ve aklın yüceltilmesidir.” Üçüncü önerme; “insanın ve toplumun mükemmelleştirilebileceğine ve dolayısıyla insan soyunun gelişmesine olan inancın var olmasıdır.”⁶⁵ Son olarak dördüncü önermede ise “Fransız Devrimi’nde kanla talep edilen, özellikle yönetimin baskı ve kötülüklerinden uzak tutulma hakkı olmak üzere, insanın haklarına ilişkin

⁶² Kant, s.297-308.

⁶³ Sezgin Kızılcılık, **Frankfurt Okulu**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2000, s.73.

⁶⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Diğerleri, **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, s.236.

⁶⁵ Tom Bottomore ve Robert Nisbet, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi I**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2006, s.26.

insancıl ve insancillaştırıcı saygı söz konusudur.”⁶⁶ Yurttaş inşa etme amacı taşıyan Aydınlanma daha önce “*kul olan*” insana “*yurttaş*” olma imkânı tanıyan bir proje olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷

Rönesans, Reform ve Aydınlanma Avrupa’da hem siyasal yapıların değişmesi hem de yurttaşlık anlayışının gelişmesi açısından dünya tarihinin en önemli süreçlerindendir. Fransız Devrimi’ne yol açan süreçlerin başlangıcı olmuşlardır.

Avrupa’da yurttaşlık hakları açısından önemli yer tutan olaylardan biri 1689 yılında İngiliz Parlementosu’nda kabul edilen Haklar Beyannamesidir. 1649-1660 yılları arasında İngiltere’de askerî bir diktatörlük kuran Cromwell’in ölümünden sonra ikinci defa iktidara gelen Stuart Hanedanı, ülkeyi kralların yetkilerini artırarak yönetmek istedi. Bu durum Kral ile Parlamento arasında bir çatışmaya sebep oldu. 1688 yılına kadar süren mücadele, 1689’da Haklar Beyannamesi’nin kabul edilmesi ile son buldu. Orange Hanedanı’ndan William, Parlamento’nun yetkilerini artırmayı kabul etmesi şartıyla Parlamento tarafından Kral olarak belirlenmiş ve Haklar Beyannamesi, bu sayede kabul edilmiştir. Bu beyanname, kralı Parlamento’nun belirlemesi açısından önem arz etmektedir. Avrupa monarşilerinde yerleşmiş olan “*İlahî Hukuk*” anlayışının İngiltere’de sona erdirilmesi anlamına gelen Haklar Beyannamesi, kralın yetkilerini esaslı şekilde kısıtlamış ve İngiliz demokrasisinin en önemli belgelerinden biri olmuştur.⁶⁸

Yurttaşlık hakları açısından dünya tarihinde yaşanan önemli gelişmelerden biri de Kuzey Amerika’da İngilizlere karşı ayaklanarak bağımsızlık mücadelesi veren kolonilerin yayımladığı Bağımsızlık Beyannamesi’dir. Thomas Jefferson tarafından kaleme alınan Bağımsızlık Beyannamesi, Kongre tarafından kabul edilerek 4 Temmuz 1776’da yayımlanmıştır.⁶⁹

Bağımsızlık Beyannamesi, demokrasi tarihi ve siyaset bilimi açısından çok önemli bir belgedir. Çünkü ilk defa olarak, insanların doğuştan sahip oldukları hak ve hürriyetler ve demokrasinin temel ilkeleri bu belgede belirtilmiştir.⁷⁰

Bağımsızlık Beyannamesi’ni hazırlayanlar İngiliz düşünce adamı John Locke’u kendilerine referans almışlardır. Locke’a göre devletin temel vazifesi,

⁶⁶ Tom Bottomore ve Robert Nisbet, s.26.

⁶⁷ Mustafa Gündüz ve Ferhan Gündüz, **Yurttaşlık Bilinci**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2005, s.3.

⁶⁸ Fahir Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, s.6-7

⁶⁹ Armaoğlu, s.28

⁷⁰ Armaoğlu, s.28

insanların hayatını, hürriyetini ve mülkiyetini korumaktır. Yönetim gücü sadece halkın çıkarı için emaneten elde tutulur. Halkın bu hakları engellendiğinde, halkın hükûmeti değiştirme hakkı vardır.⁷¹ Bu doğrultuda Bağımsızlık Beyannamesi'nde de insanların doğuştan sadece insan oldukları için yaşama hakkı, hürriyet hakkı ve saadetini temin etme hakkı gibi başkasına devredilemeyen birtakım hakları olduğu ve devletlerin, bu hakları korumak ve sağlamak için kurulduğu belirtilir. Bu beyannameye göre devleti idare edenler her türlü meşruiyetini ve gücünü yönetilenlerin rızasından alırlar. Eğer herhangi bir hükûmet bu amaçların tersine hareket ederse bu hükûmeti değiştirip, yerine bir yenisini getirmek, milletin hakkıdır. Belgenin sonunda, despotizme karşı ayaklanan koloniler halkının, Amerika Birleşik Devletleri adı altında bağımsız bir devlet kurmaya karar verdikleri belirtilmiştir.⁷²

ABD'nin İngiltere ile yaptığı "Yedi Yıl Savaşları" sonucunda Paris Anlaşması yapılmıştır. Bununla İngiltere, ABD'deki 13 sömürgecinin bağımsızlığını resmî olarak kabul etmiştir. 4 Temmuz 1776'da George Washington ve Thomas Jefferson'un önderliğinde kurulan yeni federal devlette, merkezî yönetimin çok güçlenmesini engellemek için çizgileri net bir şekilde çizilmiş ve güçler ayrılığı ilkesi kabul edilmiş, güçlü bir merkezî yönetim ve özerk bölgelerden oluşan yerel yönetimler ile ülkede bir güçler dengesi sistemi oluşturmuştur.⁷³ Daha önceden İngiliz sömürgesi olan kolonilerde memuriyet İngiliz aristokrat sınıfının elindeydi. Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) bağımsızlığını kazanmasıyla İngiliz aristokrasinin bu imtiyazı da ortadan kaldırılmıştır.

18. yüzyılda anayasacılık anlayışı, temel hak ve özgürlükleri, devletin işleyişine yönelik kuralları, bağlayıcı yazılı bir belgede toplama amacı güden bir yapı olarak karşımıza çıkar. Temel ilkelerinden de anlaşılacağı gibi bireysel özgürlükleri güvence altına almak üzere devleti sınırlayan bir yapıda olan ve 1787'de kabul edilen ABD Anayasası ilk yazılı anayasadır. Bu tarihten itibaren Batı dünyası anayasacılık hareketlerine sahne olmuştur.⁷⁴

⁷¹ Sabiha Bozbağlı, **İhtilaller ve Darbeler Tarihi**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1967, s.212.

⁷² Armaoğlu, s.28

⁷³ Murat Önder, "Amerika Birleşik Devletleri", **Yönetişel Yapı İncelemeleri**, (Ed: Burhan Aykaç ve Diğerleri), Nobel Yayıncılık, Ankara, 2018, s.62.

⁷⁴ Ülgen Adadağ, "Türk Siyasal Yaşamında Anayasal Geçişler", **Türk Siyasal Hayatı**, (Ed: Ahmet Demirel ve Süleyman Sözen), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s.97.

ABD'nin bağımsızlığını kazanmasında Fransa'nın rolü büyüktür. Fransa, Amerikan kolonilerini İngiltere'ye karşı desteklemiştir. Fransa'nın Amerikan kolonilerindeki bağımsızlık savaşında İngiltere'ye karşı savaşması zaten bozuk olan ekonomisinin daha da bozulmasına neden olmuştur. Bu durum Fransa'daki siyasal, sosyal ve ekonomik çalkantıyı hızlandırmış,⁷⁵ aynı zamanda düşünsel kazanımların da etkisiyle Fransa'da mutlakiyetçi düzeni yıkacak bir devrim için zemin hazırlamıştır. Fransızlar, Amerikalıların bağımsızlık savaşının sonucunda bir halkın kendi kralına karşı gelebileceğini görmüş, krallık otoritesinin yıkılmaz olmadığını anlamışlardır.⁷⁶

Devrim öncesinde Fransa mutlak monarşi ile yönetilmekteydi. Asiller, ruhbanlar ve halktan oluşan toplumsal tabakalaşma sistemi Fransız toplum yapısını oluşturmaktaydı. Bunların üzerinde devleti otoriter şekilde yöneten Bourbons Hanedanı'ndan Kral 16. Louis ve ailesi bulunmaktaydı. Merkezî otorite güçlü olmasına rağmen Fransa'da feodalite tüm gücü ile devam etmekteydi. Geniş toprak sahibi asiller, bu topraklarda köylüleri çalıştırdı. Asiller toplumda hem ekonomik güce hem de sınıfsal imtiyazlara sahipti. Ruhbanlar sınıfı kendi içinde birtakım sınıflara ayrılmıştı. Üst sınıftaki rahipler birçok imtiyaza sahipken alt sınıflarda bulunan din adamlarının bu imtiyazları yoktu. Bu nedenle devrim başladığında ilk devrimcilere bazı papazlar da katılmıştır. Bu iki sınıf birçok imtiyaza sahip olmasına rağmen vergi vermezdi. 18. yüzyıldaki Fransa Hükûmetinin zenginleri vergilendirmeyip yoksullardan vergi alması olgusu tartışma götürmez bir gerçektir. Ayrıcalıklı sınıflar sıradan insanlar gibi vergi vermek zorunda kalırsa bunun Fransa'nın sonu olacağına inanıyorlardı.⁷⁷

Devrim öncesinde 25 milyonluk Fransa nüfusunun %95'i halk sınıfından meydana gelmekteydi.⁷⁸ Halk sınıfını bankacılar, tüccarlar ve sanayiciler gibi büyük burjuvazi ve memurlar, doktorlar, avukatlar gibi aydınlardan oluşan küçük burjuvazi ile köylüler oluşturmuyordu. Halk içindeki bu farklılaşma sadece sosyal farklılaşmadan ibaretti. Bütün vergiyi ödeyen bu sınıf her türlü ayrıcalıktan yoksundu.⁷⁹

Fransa'da Devrim öncesi sanayileşmenin etkileri görülmeye başlanmıştı. Sanayileşme sayesinde sermaye birikimini gerçekleştiren sanayici ve tüccarlar

⁷⁵ Tolga Uslubaş, **Geçmişten Günümüze Dünya**, Venedik Yayınları, İstanbul, 2013, s.227.

⁷⁶ Armaoğlu, s.36.

⁷⁷ Huberman, s.164.

⁷⁸ Huberman, s.165.

⁷⁹ Armaoğlu, s.36.

kapitalist bir sınıf olan burjuvaziye oluşturmuşlardı. Her ne kadar ekonomik olarak toplumda avantajlı bir konuma sahip olsa da burjuvazi, sosyal ve siyasal haklardan yoksun bir yapıdaydı. Bu durum sosyal yapıyı çelişkili bir hâle getirmişti. Vergi verme açısından köylülerle birlikte devletin finansörü olan burjuvazi, siyasal iktidarı ele geçirme çabasına girmiş, bu da Fransız Devrimi'nin belirleyici nedeni olmuştur.⁸⁰

Fransa'da Devrim'i ortaya çıkaran bir diğer neden, mevcut ekonomik koşullardır. 18. yüzyıl süresince devam eden savaşlar ve aşırı tüketim, Fransa'da ekonomik yapıyı tamamen çökertmiştir. Sanayileşme sonucunda ekonomik dengesizlik artmış, köylerden kentlere göç başlamıştı. Kentlerin dışındaki yerleşim yerlerinde açlık, salgın hastalık gibi olumsuz koşullarda yaşayan büyük kitleler oluşmuştu. Bununla birlikte artan nüfus tarımsal ürünlere olan talebi artırarak bu ürünlerin fiyatlarının yükselmesine ve ürünlere ulaşmanın zorlaşmasına neden olmuştu. Bu durum sermaye sahibi burjuvazinin ülke ekonomisindeki etkisini artırmıştı.⁸¹

Mevcut sosyal ve ekonomik nedenlerle birlikte Aydınlanma'nın da etkisiyle Devrim'e zemin hazırlayan düşünceler ve fikirler 18. yüzyıl Fransa'sında etkili olmuştur. Montesquieu, Rousseau, Diderot, Voltaire gibi isimler halkın yönetime katılacağı daha adil ve özgürlükçü düşünceler geliştirerek Devrim'in fıkri temellerini oluşturmuşlardır. Akıllarından bir devrim geçirmeyen bu düşüncülerin hiçbirisi Devrim'i görememiştir. Ancak mevcut düzenin problemlerini vurgulayarak adil olmadığını, mevcut düzenden çok daha iyi bir toplum düzeninin olabileceğini göstermesi açısından bu düşüncüler önem arz etmektedir.⁸²

Avrupa'da 1789-1815 dönemine meydana gelen olaylar, yalnızca Avrupa'nın değil, aynı zamanda çağdaş dünyanın oluşumunda da önemli yer tutar.⁸³ 1789 Fransız Devrimi, önceki dönemlerde egemen olan düzene karşı radikal bir devrimci anlayış geliştirmesi ve sonuçlarının tüm dünyaya yayılıp evrensel bir nitelik kazanmasıyla 1689 yılında İngiliz Parlamento'su'nda kabul edilen "*Haklar Beyannamesi*" ve 1776'da kabul edilen ABD *Bağımsızlık Beyannamesi* örneklerinden ayrılır.⁸⁴

⁸⁰ Uslubaş, 226.

⁸¹ Uslubaş, 227.

⁸² Armaoğlu, s.35.

⁸³ Armaoğlu, s.1.

⁸⁴ Güngör, s.27.

19. yüzyılda ekonomi İngiltere’de ortaya çıkan Sanayi Devrimi tarafından, siyaset ve ideoloji ise Fransız Devrimi tarafından şekillendirilmiştir. Hobsbawm, Fransız Devrimi’ni kendinden önceki ve sonraki devrimler içinde kitlesel nitelikteki tek toplumsal devrim olarak tanımlamaktadır. Ona göre Fransız Devrimi benzeri herhangi bir başkaldırıdan çok daha radikaldir.⁸⁵

Fransa’da Devrim esnasında Kurucu Meclis, 4-5 Ağustos 1789’da yaptığı toplantıda, soyluların tüm ayrıcalıklarını ve feodalitenin varlığını ortadan kaldırma kararı almıştır. Bununla, serflik ve soyluların yargılama yetkilerine son verilmiş, vergilendirme sisteminde eşitlik, memuriyetin tüm yurttaşların hakkı olduğu gibi esaslar kabul görmüştür.⁸⁶ Müteakiben ağustos ayının sonunda, *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi*’yle Devrim resmî bildirimini kazanmıştır.⁸⁷

18. yüzyıl filozoflarının dile getirdikleri modern doğal hukuk anlayışı doğrultusunda yazılan ve Millî Mecliste ilk olarak ABD Bağımsızlık Beyannamesi tecrübesini yaşamış olan Lafayette tarafında dile getirilen “*İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*”, ayrıcalıklar ve eşitsizlikler üzerine kurulu eski rejimin yıkılışı ve aklı ön plana çıkaran kendi kendine yeten insanın ortaya çıkmasının belgesidir.⁸⁸ Bu bildiri tüm insanlığa hitap eden bir özelliğe sahip olması nedeniyle evrensel bir bildiri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu metni hazırlayan ve onaylayan Meclis üyeleri, insan doğasından hareketle ortaya çıkarılan temel hakların, insanlığın bütün zaman ve mekânlarında geçerli olduğu, dolayısıyla rasyonel siyasal toplumun ancak bu ilkeler üzerinde temellendirileceği kanısındadırlar.⁸⁹

Bir giriş ile on yedi maddeden meydana gelen 1789 Bildirisi’nin asıl esin kaynağı 18. yüzyıl filozof ve yazarlarının düşünceleridir. İnsanın özünde iyilik bulunduğu ve bu nedenle insanın önemli bir değer olduğu anlayışı bu düşüncelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bildiride; doğal, zaman aşımına uğramayan, devredilemeyen ve kutsal hakların bulunduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme Bildiri’nin temelinde yer alır.

⁸⁵ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı (1789-1848)**, Çev: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s.63-64.

⁸⁶ Armaoğlu, s.39.

⁸⁷ Hobsbawm, s.72.

⁸⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları, “Fransız Devriminde Birey Devlet İlişkisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1989, s.195.

⁸⁹ Ağaoğulları, “Fransız Devriminde Birey Devlet İlişkisi”, s.197.

Ayrıca Bildiri, en temel haklardan olan düşüncelerini ve kanılarını özgürce açıklamaya vurgu yapmaktadır.⁹⁰

Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, eşitlik söylemiyle yola çıkmakla beraber, yeni birtakım eşitsizliklere ve dışlanmalara da yol açmıştır. Bildirinin bir yönü eşitlik ve doğal haklara vurgu yaparken bir diğer yönü kimlerin bu haklardan mahrum bırakıldığını, yani yeni siyasal sistemden dışlandığını ‘perdeleme’ görevi görmektedir. Aktif yurttaşlık anlayışının benimsenmesi ve devlete vergi verebilecek servet düzeyine sahip olmayan yurttaşların ve kadınların siyasal hakların dışında tutulması yeni toplumsal gerilimlerin nedeni olacaktır.⁹¹

Fransız Millî Meclisi, yalnızca soyluların imtiyazlarını kaldırmakla kalmamış, kilise ile de ilgili yasalar yapmıştır. 1790'da kabul edilen bir yasa ile Kilise'nin tüm mal varlığı devlete geçmiş, kilise bütçesinin devlet tarafından sağlanması kararlaştırılmıştır. Devrimin en önemli belgelerinden biri olan bu yasa, göreve başlarken papazların Devrim adına yemin etmesini zorunlu kılmıştır.⁹²

Devrim sonrası Avrupa'yı bir çeyrek yüzyıla yakın etkileyen savaşlar toplumların yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Napolyon Savaşları ile Fransa, karşısındaki devletlerde yaşayan halkı hükümdarlarına karşı harekete geçirmek için; işgal ettiği topraklarda asillerin etkinliğini kırarak burjuvaziyi egemen unsur kılmış, demokrasi ve özgürlük düşüncelerini Avrupa'da çok geniş bir alana yaymıştır. Bununla birlikte bu süreç halkın gazeteye olan talebini artırmıştır. Bu talep halkın birçok konuda aydınlanmasını sağlarken aynı zamanda kitlelerin ülke sorunlarına olan ilgisini de artırmıştır. Sonuç olarak Devrim sonrasında Avrupa'da yaşanan süreç hemen her yerde toplumların zihniyetinde önemli değişiklikler meydana getirmiştir.⁹³

Burjuvazinin önderlik ettiği Fransız Devrimi, yaydığı fikirler ile Avrupa'da liberal ve eşitlikçi bir düşünce sistemi ortaya koymuştur. Bu fikirler zaman içinde geleneksel devlet ve toplum yapılarının dönüşmesine yol açmıştır. Bu değişim o kadar derinlere nüfuz eden bir değişimdir ki bu konuda çalışma yapanlar Avrupa'da ya da dünyanın farklı bir yerinde uygulanan şekliyle olsun, çağdaş sanayi toplumu anlayışını, o zamana dek bilinen herhangi bir uygarlıktan farklı, yeni bir uygarlık

⁹⁰ Ağaoğulları, “Fransız Devriminde Birey Devlet İlişkisi”, s.198.

⁹¹ Güngör, s.30.

⁹² Armaoğlu, s.40.

⁹³ Armaoğlu, s.105.

olarak değerlendirme yoluna gitmişlerdir.⁹⁴ Bu değişim geleneksel devletten ulus-devlete doğru gerçekleşen bir dönüşümdür. Ulus-devletlerin ortaya çıkması 16-18. yüzyıllar arasında feodal düzen sonrasında merkezî olarak güçlenen devletlerin yönetimlerindeki gelişmelerden bağımsız değildir. Özellikle İngiltere’de gelişen sanayi ile ticarete asillerin ve kralın destek olması, bununla birlikte kapitalist anlayışın bir devlet politikasına dönüşmesi ulus-devlet için gerekli koşulları oluşturmuştur.

Ulus-devlet, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası içinde yasal güç kullanma hakkına sahip ve yönetimi altındaki halkı türdeşleştirerek/homojenleştirerek, ortak kültür, simgeler, değerler yaratarak, gelenekler ile köken mitlerini canlandırarak birleştirmeyi amaçlayan bir tür devletin oluşumuyla tanımlanan modern bir olgu⁹⁵ olarak tanımlanmaktadır. Avrupa’da Coğrafi Keşifler’le başlayan devamında Merkantilizm, Rönesans, Reform, Aydınlanma gibi ekonomik, siyasal ve felsefi süreçlerin sonunda ortaya çıkan ve toplum ve devlet yapılarında önemli değişikliklere neden olan Fransız Devrimi ve Devrim sonrasında yaşanan süreçler ekonomik alanda kapitalizmin mutlak egemenliğini ve beraberinde ulus-devletleri ortaya çıkarmıştır. Ulus-devlet merkezî bir iktidar anlayışı üzerinde temellenmiş olması nedeniyle, modern yurttaşlık fikrinin doğması ve gelişmesi açısından uygun bir zemin oluşturmuştur.⁹⁶

Modern anlamdaki yurttaş (*citoyen, citoyenne*) kavramı ilk kez, Fransız Devrimi’ni gerçekleştirenlerce aristokratik ayrıcalığın son bulduğunu ve sembolik eşitlik olgusunu vurgulamak amacıyla kullanılmıştır.⁹⁷ Ulus-devlet ve beraberinde ortaya çıkan modern yurttaş anlayışı monarşik yapılanmaların dayandığı mutlak egemenlik ilkesini yok etmiş, halk egemenliği ilkesini merkeze koymuştur. Halk egemenliği ile doğal olarak, tebaa/serf anlayışları ortadan kalkmış, birey olma niteliğini haiz yani rasyonel davranış sergileyen yurttaşların oluşturduğu ulus devletler tarih sahnesinde yerini almıştır. Bu nedenle hemen hemen ulusal birliğini sağlayarak ulus-devletlerini kuran topluluklar önemli eğitim reformları ile yurttaş yetiştirme çalışmalarına girişmişlerdir.

⁹⁴ William H. McNeil, **Dünya Tarihi**, (Çev: Alaettin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s.646.

⁹⁵ Montserrat Guibernau, **Milliyetçilikler**, (Çev: Neşe Nur Domaniç), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997, s.93.

⁹⁶ Güzel Polat, s.70.

⁹⁷ Kaya, s.36.

1.3 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YURTTAŞLIK ANLAYIŞI

Türklerin Anadolu topraklarına ilk gelişleri 5. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Ancak, köklü ve devamlı kalmak için gelmeleri 11. yüzyıl olarak kabul edilmektedir. İlk olarak Selçukluların, devamında da Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan bu siyasi oluşum, dünya tarihini etkileyen en önemli olaylardan biri olmuştur.⁹⁸ Timur, Osmanlı Devleti'nin Selçuklu Devleti modeli üzerine kurulduğunu ifade etmektedir. Ona göre Osmanlı'yı yeni bir devlet olarak görmekten ziyade, yeni bir hanedanın merkezî iktidarı tekrar sağlaması şeklinde nitelemek mümkündür.⁹⁹

Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamasını müteakip Anadolu'da çeşitli Türk boylarına mensup beylikler ortaya çıkmıştır. Bu beylikler içinde Kayı boyuna mensup olan Osmanlı Beyliği, kısa zamanda Anadolu'da siyasi birliği sağlayarak Türk birliğini kurmuştur. Osmanlılar Türkleri birleştirmenin yanı sıra, komşuları Bizans'la da mücadele etmişler, Bizans üzerine etkili akınlar yaparak onları yıpratmışlardır. Bizans'ın güçsüzlüğünü fırsat bilen Osmanlılar önce Rumeli'ye geçmişler, daha sonra da İstanbul'u fethederek, Anadolu ve Rumeli'de geniş topraklara sahip bir devlet hâline gelmişlerdir.

Osmanlı Devleti, Rumeli'ye geçince Balkanlar ve Doğu Avrupa'da egemenlik kurmuş birçok devletle ve bu devletlere destek olan diğer Avrupalı devletlerle mücadele etmiştir. Doğu ve Güney'de ise Akkoyunlular, Timurlular, Memlukler, Safevîler ve Karamanoğulları devletleriyle rekabete girmiştir. Sistemli bir devlet teşkilatına, kuvvetli bir orduya ve maliyeye sahip Osmanlı Devleti, doğuda, batıda, kuzeyde ve güneyde önemli topraklar elde etmiş, devletin sınırları kuzeyde Kırım'dan güneyde Sudan ve Yemen'e, doğuda İran içlerinden ve Hazar Denizi'nden batıda Viyana ve Fas'a kadar uzanmıştır.¹⁰⁰

Osmanlılarda padişah töreye göre memleketin sahibi kabul edilirdi. Bu sebeple padişahın tebaasının canı ve malı üzerinde tasarruf hakkı vardı, vasıtalı veya vasıtasız bunu kullanırdı. Her türlü kuvvet padişahın elindeydi. Ancak padişah bu gücü keyfi olarak değil; kanun, nizam ve geleneklere dayanarak ve yapılacak işlerin

⁹⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar", **Türkler**, 1.Cilt, (Ed: Hasan Celal Güzel ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.13.

⁹⁹ Taner Timur, **Osmanlı'nın Toplumsal Düzeni**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.101.

¹⁰⁰ Halaçoğlu, "Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar", s.13.

gerekliliklerine göre kullanırdı. Osmanlı Devleti’nde kanun ve nizamlar, genel olarak İslam hukukuna dayanmakla birlikte, padişahın toplum yararına vereceği hükümler, örf adı altında toplanmış ve hükümdarın yasama yetkisini genişletmiştir.¹⁰¹ Osmanlılarda padişahlık soy esasına dayalı olarak babadan oğula geçen bir sistem olarak kurgulanmıştır. Ancak son dönemlerinde taht kavgalarının önüne geçmek amacıyla bu anlayış değiştirilerek en yaşlı ve aklı başında olan (ekber ve erşed) hanedan üyesinin padişah olması ilkesi kabul görmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu çağdaşları olan diğer birçok devlet gibi temel ekonomik etkinliği tarım olan bir devlettir. Bu durum, imparatorluğu, ekonomisinden, askerî teşkilatına, üretim ilişkilerinden hukukî durumuna kadar geniş bir yelpazede etkilemiştir.

Osmanlı Devleti’nde devletin temelini oluşturan en önemli öge dindir. Kuruluşundan itibaren dini yayma/gaza amacı güden Osmanlılar, hâkimiyet altına aldıkları bölgelerde uyguladıkları din/iskân politikalarıyla uzun süreli bir imparatorluk kurabilmişlerdir.

Osmanlılarda temelde iki farklı sosyal sınıf mevcuttur: Hanedan ve diğerleri. Devletin ve diğer her şeyin sahibi olan padişah ve ailesi ülkedeki tek yetkin güçtür. Devletin dini esaslara dayanması, hemen her monarşi yapılanmasında görülen iktidar yetkisinin tanrı adına yürütüldüğü iddiası Osmanlı hanedanını ülkede tek söz sahibi kılmıştır. Bununla birlikte Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı Ailesi dışındaki tüm Türk asilzadeliğini yok ederek,¹⁰² Osmanlı Hanedanı’nın ülkedeki mutlak egemenliğini sağlamıştır. Devşirme/kul sistemi ve özel mülkiyetin bulunmaması Osmanlı’da Fatih Sultan Mehmet’ten sonraki dönemlerde de bir asil sınıf oluşmasının önüne geçmiştir.

Osmanlı Devleti güçlü bir merkezi örgütlenmeye sahipti. Bu merkezi bürokrasinin temeli padişahın hakimiyetini sağlamak amacıyla kullarının oluşturduğu yapıya dayanıyordu. Kullar, devlet hizmetlerinde çalıştırılmak amacıyla “gayrimüslim” ailelerden devşirilen çocukların eğitilmesiyle olurdu. Bu yüzden bunların oluşturduğu Osmanlı bürokrasisinin toplumda etnik, ekonomik ya da toplumsal bir kesimle özdeşimi yoktu. Yani sultanın çevresindeki bu yönetici

¹⁰¹ Yusuf Halaçoğlu, “Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı” **Türkler**, 9.Cilt, (Ed: Hasan Celal Güzel ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1452-1453.

¹⁰² Emre Kongar, **21.Yüzyılda Türkiye**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s.19.

bürokrasi, toplumdaki bütün gruplardan bağımsızdı.¹⁰³ Devşirilen çocuklar Müslümanlaştırılır ve yetenekli olanları bürokratik yapı içinde görevlendirilirdi. Osmanlı ordusu iki farklı kaynaktan beslenmiştir. Bunlar devşirme ve tımar sistemleridir. Yeniçeriliğin temelinde devşirme sistemi vardı. Devşirilen çocuklar içinde üst yönetim sınıflarına giremeyenler yeniçeri olurlardı.

Osmanlı Devleti'nin kendine özgü bir toplumsal yapısı vardır. Bu nedenle Avrupa'daki çağdaşları gibi feodaliteye dayalı analizler veya Marksist düşürlerin iddia ettiği “*Asya Tipi Üretim Tarzı*” söylemleri Osmanlı'nın toplumsal yapısını açıklarken söz konusu şablonlara oturmaz. Bunun temel nedeni, ülkede uzun yıllar disiplinli bir şekilde takip edilen ve Selçukluların ikta sisteminden miras olarak devralınan¹⁰⁴ toprak yönetim sistemi olan tımar sistemidir.

Tımar, devletin görevlendirdiği kişilere belli bir bölgede vergi toplama yetkisini devretmesi demektir. Tımar sayesinde toplanan vergilerin bir kısmı merkezî iktidara yönlendirilirken bir kısmı da devlet hizmeti görenlerin maaşları karşılığında tahsise ayrılırdı. Ama tımarın asıl amacı, seferler için asker beslemektir. Devletin, mahallî şahıslara geniş tasarruf haklarını tanıdığı ilk dönemlerde bile askerî hizmet talep etmesi, bunu açıkça göstermektedir.¹⁰⁵

Tımar sisteminde devlet; üretim sağlaması, vergi vermesi ve asker yetiştirmesi karşılığında başta yeni fethedilen araziler olmak üzere üretime elverişli yerlerin kullanım hakkını tımar sahiplerine verirdi. Ancak bu arazinin mülkiyeti devlete aitti. Her ne kadar miras olarak devretme hakkı tanınmış olsa da arazilerin mülkiyetinin devredilmesi söz konusu olmamıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde feodal yapılarda bulunduğu gibi bir senyör sınıfı oluşmamış ve tımar sahipleri sürekli denetim altında tutulmuştur.¹⁰⁶ Ancak aynı zamanda merkezî iktidarın da temsilcisi konumunda olan tımar sahipleri görece sınıfsal yapıda en altta bulunan *reyadan* daha geniş hak ve olanaklara sahip olmuştur.

Tımar sistemi ile ordu, geniş bir alana yayılarak, yerelde ortaya çıkması olası isyanları engellemiştir. Aynı zamanda merkezî iktidar en ücra köşelere kadar

¹⁰³ Kongar, **21.Yüzyılda Türkiye**, s.56.

¹⁰⁴ Kayhan Atık, “Türklerdeki İktâ Sisteminin Karşılaştırmalı Tarih Açısından Değerlendirilmesi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 28, 2018, s.176.

¹⁰⁵ Fatma Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, **Türkler**, 9.Cilt, (Ed: Hasan Celal Güzel ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1665.

¹⁰⁶ Sencer Divitçioğlu, “Asya Tipi Üretim Tarzı Merceğinden Osmanlı Üretim Tarzı”, **Doğu Batı**, Sayı:51, 2009, s.71-72.

hâkimiyeti sağlanmış, toprağın dinamik bir şekilde işlenmesiyle de vergi gelirleri artırılmıştır.

Bahsedildiği gibi Osmanlılarda toplumsal sınıfları oluşturan unsur tarımsal ilişkiler çerçevesinde oluşmuştur. Bir tarafta yönetici sınıf diğer tarafta ise tebaa vardır. Ancak yönetici sınıf içinde de Osmanlı hanedanı ayrı bir yer tutmaktadır. Özellikle padişahın hem reaya hem de diğer yöneticilere karşı yetkileri sınırsızdır.

Çok uluslu bir yapı olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, yaşayan reaya etnik milliyet ayrımı yapılmaksızın sadece mensup oldukları dinlere göre gruplara ayrılmıştır. Etnik köken ayrımı yapılmadan tüm Müslüman ahalî Müslüman milleti sayılmıştır. Osmanlı'da toplum “*millet*” kavramı ile ifade edilmiştir. Millet kavramı bugünkü anlamında değil, dinsel nitelikte olan aidiyeti ortaya koyan anlamda kullanılır. Millet, bir bölgenin İslam egemenliğine katılmasından sonra buradaki farklı dinlere mensup halkın, İslam devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilat, bir hukuki varlıktır. Bu çerçevede Osmanlı, millete yönelik olarak idari ve hukuki yapıda birtakım somut hususlar ortaya koymuştur. Herhangi bir millete mensup olan birey kendi kimliğini yaşamaya devam etmiş, kendi ailesi ve cemaati içinde güvenli bir hayat sürmüştür. Bu sayede kendi toplumsal grubu içinde gelenekleri ve sözlü kültürü içinde yaşamıştır.¹⁰⁷ Görüldüğü gibi gayrimüslimler mezhep veya dinlerine göre millet oluşturularak yönetilmiştir. Bu ayrım sonunda her millet için bir yüksek rütbeli din görevlisi belirlenmiş, bu görevli kendi grubunun hukuki ve idari işlerini yürütmüştür.¹⁰⁸ Gayrimüslimler bu sistemle Osmanlı toplumunun bir parçası olarak Müslümanlarla beraber yaşama imkânı bulmuşlardır. Farklılıkları olduğu gibi kabul edilip buna göre oluşturulmuş hukuk kaidelerine göre yaşayabilmiştir. Dinî kimlikleri onların toplumdaki yerlerini belirlemede tek başına değil, diğer kimlik öğeleriyle beraber rol oynamıştır.¹⁰⁹

Gayrimüslimlerin pratikte pek olmasa da İslam harici diğer inançları benimsemeleri pek hoş görülmemiştir.¹¹⁰ Gayrimüslimler açısından değerlendirildiğinde hem devşirme sistemini besleyen kaynak olması hem de askerlik

¹⁰⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi” **Türkler**, 10.Cilt, (Ed: Hasan Celal Güzel ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.393-396.

¹⁰⁸ Belkıs Konan, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 64, Sayı: 1, 2015, s.171-173.

¹⁰⁹ Gülcan Avşin Güneş, “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 1, Sayı:2, 2015, s.26.

¹¹⁰ Ortaylı, s.394.

yapmadıkları için ek vergi verme (cizye) açısından Müslüman nüfusa göre dezavantajlı sayılabilir. Ancak devşirilen gayrimüslim şahıslar Osmanlı yönetim sisteminde padişahattan sonra gelen ikinci adama kadar ulaşabilmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu tarıma dayalı çok uluslu bir imparatorluk olması nedeniyle 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramamıştır. Kapitalizmin ve buna bağlı olarak sömürgeciliğin yavaş yavaş dünyayı sarması ekonomik olarak, zihniyet değişimine bağlı ortaya çıkan devrimler nedeniyle de siyasi olarak çıkmaza girmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti Avrupa için rakip olarak görülmekten çıkmış, bu devletin çökmeye mahkûm olduğu inancı sayısız denecek bölme ya da bölüşme projelerine yol açmıştır.¹¹¹

Osmanlı'da 19. yüzyıla girildiğinde yurttaşlık hakları bakımından önemli olarak görülebilecek ilk gelişme Sened-i İttifak belgesinin düzenlenmesidir. Tahta yeni çıkan II. Mahmud'un sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa'nın öncülüğünde toplanan merkez bürokratları ve taşra âyanları arasında yapılan görüşmeler sonucunda padişahın yetkilerinde kısıtlamaya giden belgede, saltanat makamının mutlak gücüne itaat edilmesinin gereği vurgulansa da taşradaki ayanlara özerklik verilmesi padişah tarafından kabul edilmiştir. Reyanın herhangi bir şekilde taraf olmadığı bu sözleşme kısa süre içerisinde ortadan kalkmıştır, ancak taşradaki yerel güçlerin merkez tarafından bu şekilde kabulü sözleşmeyi anayasa tarihi açısından anlamlı kılmıştır.¹¹²

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı, İnalcık'ın ifadesiyle koca bir imparatorluk gibi görünmesine karşın gerçekte ekonomik, siyasi her türlü birlik esasını kaybederek dağılıp parçalanma yoluna girmiş bir heyuladan başka bir şey değildir.¹¹³ Bu durumdan kurtulmak için Osmanlı yöneticileri sık sık ıslahat yapmaya çalışmışlardır. Saydam, Osmanlı tarihi boyunca görülen ıslahat hareketlerinin Osmanlı'nın kendi kurumlarında görülen zaafı gidermek maksadıyla yaptıkları, kaynağını devletin kendi gelenek ve anlayışlarından alan ıslahatlar ve Batı karşısında düşülen acizlik yüzünden oradaki gelişmelerin doğurduğu hayranlık dolayısıyla benzer yeniliklerin ülkede yapılmasını öngören çalışmalar olmak üzere iki ana özellik gösterdiğini belirtmektedir.¹¹⁴ Birinci

¹¹¹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.43.

¹¹² Muharrem Varol, "Islahatlar ve İç Buhranlar Dönemi", **Osmanlı Tarihi (1789-1876)**, (Ed: Zekeriya Kurşun ve Davut Hut), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s.83.

¹¹³ Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.1.

¹¹⁴ Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", **Türkler**, 12.Cilt, (Ed: Hasan Celal Güzel ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1325.

türden ıslahatlara pek çok defa başvurulmakla birlikte, Osmanlı'nın son dönemlerinde yapılan ıslahatlar ikinci türden olanlara örnek gösterilebilir. Bu şartlar dâhilinde 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, Avrupa devletlerinin fikirlerini olumlu yönde değiştirmek, Rusya'nın baskısından kurtulmak ve Mısır meselesinin çözümünde İngiltere'den gerekli desteği sağlamak için ilan edilmiştir.¹¹⁵

Tanzimat geleneksel Osmanlı siyaset kültüründen kesin hatlarıyla bir kopuşu ve aynı zamanda Avrupa medeniyetine doğru bir yönelişi temsil etmektedir. Osmanlı'da yurttaşlık anlayışı yönünden önemli bir sürece girildiğini gösteren Tanzimat, Osmanlı'nın kendi tebaasında bulunan azınlıklara karşı yaklaşımının değiştiği ya da değişmek zorunda bırakıldığını göstermektedir.¹¹⁶ Bu değişikliğin arka planında gayrimüslimlerin sermaye sahibi bir tüccar sınıfı olarak ortaya çıkması ve bununla birlikte yabancı ülkelerin sağladığı destekle bağımsızlık taleplerini yüksek sesle söylemeye başlaması yer almaktadır.¹¹⁷

Fransız Devrimi'nin yaydığı milliyetçi fikirler nedeniyle Sırbistan ve Yunanistan 19. yüzyılın başında bağımsızlığını kazanmıştı. Milliyetçi fikirlerin etkisini azaltmak ve diğer unsurların da bağımsızlık taleplerine engel olmak amacı ile bir Osmanlı milleti oluşturma düşüncesini temel alan Tanzimat, hem merkezî otoriteyi imparatorluğun tamamında hâkim kılmayı hem de Avrupa'da yayılan milliyetçilik akımlarının Osmanlı'ya etkisini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.¹¹⁸

Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı'nın son dönemlerde Kur'an ve şeriattan uzaklaşarak kötü yönetildiği, ilerleyen dönemde çıkarılacak yeni kanunlarla kısa bir sürede ülkenin gelişeceğine vurgu yapılmaktadır. Bunun için çıkarılması gereken yeni kanunların esası, can emniyeti, mal, ırz ve namusun korunması, vergilerin düzenlenmesi, asker alımının ıslahı ve askerlik süresinin tespiti olarak belirlenmiştir.¹¹⁹

Tanzimat Fermanı'na göre, artık hiç kimse yargılanmaksızın açık veya gizli surette cezalandırılmayacak, kimse kimsenin namusuna tasallut edemeyecek, herkes kendi mülkünde tam bir serbestlikle yaşayacaktı. Devlet, kişilerin malına hazine adına

¹¹⁵ Abdullah Saydam, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumu", *Türkler*, 13.Cilt, (Ed: Hasan Celal Güzel ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1536.

¹¹⁶ Ali Akyıldız, "Tanzimat ve Osmanlılık Projesi", *Osmanlı'da Yenileşme Hareketleri*, (Ed: Ali Akyıldız), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s.89.

¹¹⁷ Güzel Polat, s.271.

¹¹⁸ Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012, s.767.

¹¹⁹ Akyıldız, s.91.

el koyamayacak ve bir kişinin mirası varisleri tarafından tasarruf edilebilecekti. Verilen bütün bu haklardan Müslim ve gayrimüslimler eşit bir şekilde yararlanacaktı.¹²⁰

İslam hukuku gereği Osmanlı'nın klasik döneminde gayrimüslim olanlar zimmi olarak değerlendirilmişti. Gayrimüslimlerin, devlete itaat etme ve vergi ödeme gibi birtakım yükümlülükler karşılığında her türlü güvenlikleri temin edilmişti. Bununla birlikte askerlik yapmamışlar ve “millet” olmanın getirdiği dinsel ve hukuksal bazı imtiyazlara sahip olmuşlardı. Tanzimat anlayışı ile gelişmeye başlayan yeni hukuk, tüm Osmanlı tebaasını tek yurttaşlık anlayışı altında birleştirmek, herkesi Osmanlı milletinin bir unsuru kılmak amaçlarını gütmüştü. Bunun olması ise herkesin yaslar önünde eşit olmasını sağlamak ile mümkündü. Bu maksatla Tanzimat döneminde birçok konuda kanunlaştırma faaliyeti içine girilmişti.¹²¹

19. yüzyılda Osmanlı Devlet yöneticileri her ne kadar problemleri çözmek için gerekli tedbirler almaya çalışmış olsalar da İmparatorluğun çözülmesini engelleyememişlerdir. Çünkü bu dönemde asıl problem Batılı devletlerin Osmanlı'yı paylaşma konusunda kendi içlerinde anlaşamamalarıdır. Sanayileşme çabaları, anayasal faaliyetler, yurttaşlık anlayışındaki değişimler bu nedenle probleme çözüm olamamıştır.

Batılı devletler, Tanzimat Fermanı'nın yeterli olmadığını söyleyerek gayrimüslimlere yeni haklar verilmesi için devamlı baskı yapmışlardır. İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle kazanılan Kırım Savaşı sonrasında imzalanacak Paris Anlaşması'nda gayrimüslimlere yeni haklar verilmesi ve bu durumun Avrupa devletlerinin teminatı altına alınması için antlaşmaya ilave edilmesi konusunda Osmanlı'ya baskı yapılmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu bu durumu kendi iç işlerine müdahale olarak gördüğünden kabul etmedi. Mevcut koşullarda uluslararası baskıları artık geçiştiremeyeceğini anlayan Osmanlı Devleti, 1856'da anlaşmadan bağımsız bir şekildeymiş gibi göstererek ve padişahın kendi isteğiyle tebaasına bazı haklar verdiği intibahı yaratmak için¹²² 1856'da anlaşmadan çok kısa bir süre önce Islahat Fermanı'nı ilan etmiştir. Bu ferman her ne kadar dış güçlerin baskısını

¹²⁰ Afyoncu, s.771.

¹²¹ Afyoncu, s.777.

¹²² Afyoncu, s.811.

azaltmayı amaçlasa da Paris Anlaşmasında bu ferman hükümlerinin takip edilmesine yönelik maddeden dolayı bir baskı aracı olarak karşımıza çıkmıştır.¹²³

Islahat Fermanı ile birlikte ise gayrimüslim Müslüman ayrılığını ortadan kaldıran eşitlik anlayışı geçerlilik kazanmıştır.¹²⁴ Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi Islahat Fermanı'nda da herkesin can, mal ırz ve namus güvencesi olduğu ifade edilmiştir. Kanunlar önünde herkesin eşit olduğu düşüncesi bu ferman ile ilk defa ifade edilmiş, Müslümanlar ile Müslüman olmayanların eşitliğine özellikle vurgu yapılmış, merkezî ve taşradaki yönetim organlarına gayrimüslimlerin de alınması sağlanmıştır. Osmanlı tebaasından birine karşı küçük düşürecek hitaplar fermanla yasaklanmıştır. Bu durum halk arasında “Artık gâvura, gâvur demeyeceğiz.”¹²⁵ şeklinde yaklaşımlara neden olmuştur.

Ferman'a göre gayrimüslimler de Müslümanlar gibi askerlik yapacaklar, aynı vergileri ödeyeceklerdi. İltizam sistemi kaldırılacak, rüşvet önlenecekti. Hiç kimse din ve mezhep değiştirmeye zorlanamazdı.¹²⁶

Islahat Fermanı sadece yurttaşlık hakları açısından değil, ekonomik durumun düzeltilmesiyle ilgili hususlara da yer vermiştir. Bütçenin denetlenmesi, bankaların kurulması, yabancı sermayeden faydalanılması ekonomik yönlü düzenlemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Hukuki alanda ceza ve ticaret kanunlarının yapılması, hapisane sisteminin iyileştirilmesi, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalar için karma mahkemelerin kurulması, gayrimüslim cemaatleri dönemin şartlarına göre yeniden yapılandırılması fermanın getirdiği yeniliklerdendir.¹²⁷

Berkes'e göre Tanzimat Fermanı Müslüman halka bir anayasa veremediği hâlde, Islahat Fermanı genel olarak Hristiyan milletlerin anayasal gelişmesinin başlangıcı olmuş, onların ulusal bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu olmuştur. Hatta Islahat Fermanı'ndan sonra Hristiyan milletler uluslaşma ve laikleşme (kilise meclislerine ruhban olmayan üyelerin konması nedeniyle) ile birlikte Osmanlı toplumlar camiasının özel hukukta yarı özerk üyeleri hâline gelmişlerdir.¹²⁸ Bu

¹²³ Akyıldız, s.95.

¹²⁴ İsmet Parlak ve Erdem Kaftan, “Osmanlı'nın Tebaasından Cumhuriyet'in Yurttaşına Giden Yol”, **Doğu Batı**, Cilt:54, s.159.

¹²⁵ Coşkun Çakır, “Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlânı, Tepkiler ve Uygulanması”, **Türkler**, 14.Cilt, (Ed: Hasan Celal Güzel ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1251.

¹²⁶ Afyoncu, s.813.

¹²⁷ Afyoncu, s.813.

¹²⁸ Berkes, s.218-228.

dönemde özellikle Ermeni cemaati büyük ilerleme göstermiş ve 1863'te Ermeni Anayasası'nın onaylanmasıyla, Ermenilere Osmanlı egemenliği altında kendini yöneten bir ulus statüsü sağlamıştır. Ermeni milletinin bu anayasal gelişmeleri, Ermeni milliyetçiliğine katkı sağladığı gibi, Osmanlı Kanun-i Esasi'sinin hazırlanışında da bir model hizmeti görmüştür.¹²⁹

Osmanlı İmparatorluğunda yurttaşlık haklarının açısından önem arz eden bir diğer gelişme, ilk anayasa olan Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesidir. 23 Aralık 1876 tarihinde kabul edilen Kanun-i Esasi ile Osmanlı siyasi hayatında ilk defa anayasa ile kurulan parlamentolu bir dönem başlamıştır. Söz konusu parlamento Meclis-i Mebusan olarak tanımlanmaktadır. Kanun-i Esasi'nin ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın açılması Osmanlı yönetim sistemi ve zihniyeti açısından radikal bir anlam taşır. Devletin meşrutî bir monarşiye dönüşmesiyle, 1876 ve sonrası Meşrutiyet Dönemi olarak adlandırılmıştır.¹³⁰ İlk Meclis-i Mebusan, Mart 1877'de toplanmıştır. Bu heyette gayrimüslim üyeler tüm üyelerin üçte birinden fazlasını oluşturduğundan çok etnikli ve çok dinli bir parlamento olarak kabul edilir. Ancak devletin “millet” sistemini yok edip “Osmanlı” üst kimliğini öne çıkarma çabası çerçevesinde bu temsilciler kendi dinî veya etnik kimliği ile değil bireysel olarak mecliste yer almıştır.¹³¹

Kanun-i Esasi; iç sorunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü kaybetmesi ve büyük devletlerin baskıları sonucu ortaya çıkmıştır. Bu anayasa ile büyük devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasını engellemek ve gün geçtikçe toprak ve güç kaybeden İmparatorluğu bir arada tutmak amaçlanmıştır. Kanun-i Esasi'nin mimarı Mithat Paşa'dır. Padişah II. Abdülhamit tarafından onaylanarak yürürlüğe sokulmuştur, yine II. Abdülhamit tarafından Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sebep gösterilerek askıya alınmıştır. Kanun-i Esasi her ne kadar meclis içeren bir sistem olsa da hem içerik hem de uygulama yönünden istenen sonuçları ortaya koyamamış ancak Osmanlı'nın siyasal hayatında yurttaş hakları açısından önemli bir belge olmuştur.

Kanun-i Esasi'nin kabulünde Genç Osmanlılar (Yeni Osmanlılar) grubunun rolü büyüktür. Genç Osmanlılar, Babıali'nin tercüme bürosunda çalışan iyi eğitim görmüş aydınlarının oluşturduğu anayasal monarşiyi savunan, padişaha karşı

¹²⁹ Berkes, s.228.

¹³⁰ Afyoncu, s.805.

¹³¹ Nalan Soyarak Şentürk, “Vatandaşlığın İmparatorluk Kökleri: Osmanlı'ya Bakmak”, **Doğu Batı**, Sayı: 54, 2010, s.131.

geliştirilen ilk örgütlü muhalif bir harekettir. Bu grup ileride ortaya çıkacak olan Jön Türklerin ve daha sonrasında ise İttihat ve Terakki Cemiyetinin fikrî öncüsüdür.¹³²

Kanun-i Esasi ile Tanzimat Dönemi'nde elde edilen yargılama, temel hak ve özgürlükler ile ilgili kazanımlar korunmuş hatta bu kazanımlara önemli katkılar yapılmıştır. Kanun-i Esasi'de oldukça geniş temel hakların yanı sıra, yargı yetkisi tamamen bağımsız mahkemelere bırakmıştır. Ancak Meclis-i Mebusan hariç tüm kurulların padişah tarafından belirlendiği bu sistemde, yasama ve yürütme organlarının işleyişinde de padişahın önemli yetkileri olduğu görülmektedir. Padişahın hükûmet kararlarına uymayanları sürgün etme yetkisinin bulunması her ne kadar birtakım haklar ortaya koymuş olarak görünse de olumlu hükümlerin kâğıt üstünde kaldığını göstermektedir.¹³³

1876 Anayasası Türk tarihinin en önemli belgelerinden biridir. Bu anayasa ile padişahının haklarının sınırlandırılması çok başarılı olmasa da Tanzimat Dönemi'nde elde edilen temel hak ve özgürlükler ile ilgili kazanımların (kişi ve mülk dokunulmazlığı, basın özgürlüğü) korunması ve geliştirilmesi, bununla birlikte parlamenter sistemin kabulü önemli kazanımlar olarak göze çarpmaktadır.

Kanun-i Esasi bireysel özgürlük ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan tüm bireylerin dinî inançları gözetilmeksizin kanun önünde eşit olma hakkını güvence altına almıştır. Bu güvence "*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din veya mezhepten olursa olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur.*" ifadesi ile Kanun-i Esasi'de yerini bulmuştur.¹³⁴ Bununla birlikte bu anayasa ile padişahın tüm tebaası "Osmanlı", imparatorluğun resmî dili ise "Türkçe" olarak ilan edilmiştir. Bu anayasa bir yandan inanç özgürlüğünü garanti altına alırken, diğer yandan da imparatorluğun resmî dininin İslam olduğunu ilan etmiştir.¹³⁵

Anayasal hareketlerin toplum üzerindeki önemli etkileri vardır. Bu tür hareketler kartopu misali yavaş yavaş büyüyerek toplumda hareketlenmeyi gerçekleştirirler. Bu nedenle II. Abdülhamit ve bürokrasinin üst kademelerindekiler toplumun meşrutiyetçilere sağladığı destekten korkmuşlar, parlamentonun dağıtılması ve 1876 Anayasası'nın askıya alınmasından hemen sonra istibdat rejimini uygulamaya

¹³² Şentürk, N.S., s.129-132.

¹³³ Adadağ, s.99.

¹³⁴ Füsun Üstel, **Makbul Vatandaşın Peşinde**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.26.

¹³⁵ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, "1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Yeri", **Türkler**, 14.Cilt, (Ed: Hasan Celal Güzel ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1542.

koymuşlardır. Terakkiperver güçler tarafından yeni bir kampanyanın başlatılması endişesi, Sultan II. Abdülhamid'i özgür düşünceye ilişkin her türlü ifadeye karşı acımasız önlemler almaya sevk etmiştir.¹³⁶ Ancak uzun süren istibdat dönemini müteakiben hem fikrî gelişmeler hem de siyasi olaylar sonucunda 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ikinci defa ilan edilmiş, padişah II. Abdülhamit 31 Mart Vakasının ardından tahttan indirilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı olağanüstü bir ilgiyle karşılanmıştır. Önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirilen ve tarihte ilk kez bir Türk "*revolusyon*"u olarak adlandırılan bu olay, Osmanlıların siyasi dağarcığına "*liberte, egalite, fratomite*" sloganlarını kısıtlı da olsa yerleştirmiştir.¹³⁷ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Avrupa basını, Jön Türklerin muhalefetleri ve iktidara karşı verdikleri derin mücadelenin ardından II. Abdülhamid'in dirayetinin kırıldığını, bağımsızlık talep eden farklı etnik grupların yanında ilk defa Müslüman Türklerin de bu geniş özgürlük halkasına katıldığını yazmıştır.¹³⁸

İnalcık'a göre II. Meşrutiyet'i hazırlayan iki temel argüman vardır. Bunlardan birincisi gazetedir. Gazete, II. Meşrutiyet'i hazırlayan siyasi, fikrî gelişmenin kaynağı ve temelidir. Diğeri ise laik okullardır. Ona göre Osmanlıcılık anlayışı gereği tüm tebaa tek bir ulusmuş gibi değerlendirildiğinden, eğitim sistemi de bu anlayış doğrultusunda tüm Müslim ve gayrimüslim yurttaşlara hitap edecek şekilde laik bir yapıda oluşturulmuştur.¹³⁹ Üstel, bu dönemde modern merkezî devletin yurttaşının inşasında okula, özellikle de ilkokula özel önem atfetmiş, bu yapının II. Cumhuriyet Fransa'sını andırdığını belirtmiştir. O'na göre II. Meşrutiyet'in getirdiği değerler sistemi doğrultusunda yetiştirilecek çocuklar, "rejimin geleceği" açısından devletin manipölasyon alanının içine çekilmiştir. Bu dönem sadece yurttaş kavramının inşa edildiği dönem olarak kalmamış, aynı zamanda devletin okullar aracılığıyla çocuk/yurttaş yetiştirmeye başladığı dönem olmuştur.¹⁴⁰ Toprak'a göre bu dönemde İttihatçıların önderliğinde izlenen eğitim politikaları Osmanlı topraklarında yaşayan unsurları ya da milletleri baskı altına almaya yönelik bir politika olmamış; iddia

¹³⁶ Petrosyan, s.1543.

¹³⁷ Taşkın Takış, "II. Meşrutiyet", *Doğu Batı*, Sayı:45, 2008, s.7.

¹³⁸ Takış, s.7.

¹³⁹ Halil İnalcık, "II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor", *Doğu Batı*, Sayı:45, 2008, s.12.

¹⁴⁰ Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s.30-37

edildiği gibi onları Türkleştirme kaygısı gütmemiştir. Bu politikalar “millî” kaygılarla, her türlü yabancı yönlendirmesinden uzak, öğrencilere Osmanlılık kimliği aşılarmaya yönelik, eğitimi tek bir çatı altında birleştirme girişimi olarak değerlendirmelidir. Bu süreç aynı zamanda “*anayasal vatandaşlık*” anlayışı üzerine kurulu bir Osmanlı yurttaşı inşa sürecinin parçası olarak kabul edilmelidir.¹⁴¹

Tanzimat'ın medeni haklarla başlayan değişiminin ardından II. Meşrutiyet sonrasında kabul edilen Cemiyetler Kanunu, Tatil-i Eşgal Kanunu ve yapılan genel ve ara seçimlerde yurttaşların oy kullanması (1908-1919 yılları arasında dört genel, bir de ara seçim yapılmıştır.) yurttaşlık kurumunun siyasal haklar üzerinde inşa edilmeye devam edildiğinin bir göstergesidir.¹⁴² Cemiyetler Kanunu 16 Ağustos 1909 günü Meclis-i Mebusan'da kabul edilmiştir. Bu kanuna göre belli kısıtlılıklar olmakla birlikte dernek kurmak için izin almaya gerek yoktur. Ancak kurulduktan sonra bildirim şartı koyulmuştur.¹⁴³ 9 Ağustos 1909'da Meclis-i Mebusan'ın kabul ettiği ilk grev ve lokavt yasası olan Tatil-i Eşgal Kanunu ise kamu hizmetlerinde bulunanların grev haklarını kısıtlayan bir yasa olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁴

II. Meşrutiyet ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geleneksel yönetim anlayışı yıkılmış, batıdaki devletler gibi demokrasiyi temel alan, özgürlükçü bir devlet oluşturulmak istenmiştir. Bu doğrultuda ekonomi, eğitim, kültür ve sporla ilgili çok sayıda dernek ve cemiyet oluşturularak özgürlüklerin alanı genişletilmiştir. Söz konusu dönemde tebaadan yurttaşlığa doğru bir dönüşüm yaşanmış, halk demokrasinin temel ilkeleri doğrultusunda seçim, anayasa, muhalefet vb. kavramlar üzerine tecrübe kazanmıştır. Yine bu dönem Millî Mücadele'yi gerçekleştirecek kadroların yetişmesini sağlamış, Batıcılık, Türkçülük gibi düşünce akımları ile başta Mustafa Kemal olmak üzere bu kadroların düşüncelerinin şekillenmelerini sağlamıştır. Kısaca Osmanlı tarihinin en tartışmalı dönemi olan II. Meşrutiyet Dönemi'nin etkileri kendi zaman dilimiyle sınırlı kalmayıp, Türkiye Cumhuriyeti'ni de etkilemiştir.¹⁴⁵ Bu

¹⁴¹ Zafer Toprak, “Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların Türkleştirme Politikası”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 146, Şubat 2006, s.22.

¹⁴² Parlak ve Kaftan, s.160.

¹⁴³ Zehra Arslan, “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 11, s.69.

¹⁴⁴ Zafer Toprak, “1909 Tatil-Eşgal Kanunu Üzerine”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 13 (Bahar), 1981, s.154.

¹⁴⁵ Nevzat Artuç, “II. Meşrutiyet'in İlanı”, **Doğu Batı**, Sayı: 45, 2008, s.82.

doğrultuda, Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüzyıllık değişim ve dönüşümü, 1923'te Cumhuriyet' in ilanı ile noktalanmıştır.¹⁴⁶

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğunda yurttaşlık kavramı ile ilgili Tanzimat Dönemi öncesinde dikkate değer bir husus yoktur. Bu dönemden önce ister Müslüman olsun ister olmasın tebaa anlayışı hâkimdir. Tanzimat'tan itibaren yaşanan değişimler Osmanlı'nın son dönemlerinde “*Osmanlı Vatandaşı*” anlayışını ortaya çıkarmış ve günümüz yurttaşlık anlayışına temel teşkil etmiştir.

1.4 CUMHURİYET DÖNEMİNDE YURTTAŞLIK ANLAYIŞI

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda ağır bir yenilgi alması siyasi anlamda İmparatorluğu bitirmiştir. Zorlu ve uzun süren Millî Mücadele'yi müteakiben kurulan Türkiye Cumhuriyeti, II. Meşrutiyet'ten kalan deneyimle yeni ve farklı bir yurttaşlık anlayışı benimseyerek süreç içinde Osmanlı'nın geleneksel yurttaşlık anlayışına tamamıyla son vermeyi amaçlamış, Anadolu insanının tebaa değil birey olabilmesi için gerekli mücadeleyi vermiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bir devlet yapılanması ile yola çıkan kadrolar hem Millî Mücadele'yi sürdürmüşler hem de birleştirici ve bütünleştirici bir anayasa ile toplumsal hayatı düzenleme işlerine başlamışlardır. TBMM Hükûmeti'nin hazırladığı ilk anayasa 1921 yılında kabul edilen Teşkilat-ı Esasi (veya 1921 Anayasası) kanunudur. Bu kanun kabul edildiği tarihte Kanun-i Esasi yürürlükten kaldırılmamıştır. Ancak Kanun-i Esasi'ye de her zaman kayıtlı hissedilmemiştir.¹⁴⁷ Bununla birlikte Meclis'te yapılan tartışmalar çerçevesinde kurucu meclisin Kanun-i Esasi'nin hükümlerini değiştirme yetkisini haiz olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁸ Yeni meclisin kendi anayasasını oluşturması ise 1924 yılına kadar sürmüştür.

Yeni kurulan devleti tanımlarken Mustafa Kemal “*millî hâkimiyet esasına dayalı halk hükûmeti*” yani “*cumhuriyet*” olarak tanımlamaktadır.¹⁴⁹

Teşkilat-ı Esasi, Büyük Millet Meclisinde Mustafa Kemal tarafından sunulan Halkçılık Programı'nın sonucunda oluşan bir kanundur. Yani kanunun taslağı

¹⁴⁶ Halil İnalcık, **Osmanlı ve Modern Türkiye**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.168.

¹⁴⁷ Bülent Tanör, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.148.

¹⁴⁸ Müge Güvenç Akçaoğlu, “Erken Cumhuriyet Döneminde Anayasa ve Anayasal Meşruiyet”, **Social Sciences Studies Journal**, Cilt: 5, Sayı: 29, 2019, s.29.

¹⁴⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.338.

Halkçılık Programı olarak adlandırılır. Halkçılık Programı'nda Meclisin halkı, emperyalizm ve kapitalizmin tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hâkimiyetin hakiki sahibi kılmak gayesi ortaya koyulmuştur.¹⁵⁰ Görüldüğü gibi Millî Mücadele'nin en hızlı ilerlediği dönemlerde bile Mustafa Kemal, kurulacak Cumhuriyet'in temel ilkelerinden biri olan Halkçılık anlayışını merkeze koyarak siyasi, toplumsal, idari, askerî görüşlerini özetleyen ve idari teşkilat hakkındaki kararlarını ihtiva eden programı Büyük Millet Meclisine takdim etmiştir.¹⁵¹

Olağanüstü koşullarda oluşturulmuş bir kanun olan 1921 Anayasası'nı Tanör, hazırlanış ve kabul ediliş süreçleri göz önüne alındığında Osmanlı-Türk anayasacılığının en demokratik, belki de tek demokratik örneği olduğunu belirtmektedir.¹⁵² Bu kanunda doğrudan bir yurttaşlık tanımı yapılmamıştır. Ancak kanunda dönemin yurttaşlık anlayışına yönelik birtakım çıkarımlar yapılabilir. Kanunda yeni kurulan devlet "Türkiye Devleti" olarak tanımlamış, devletin kurucu unsuru olarak etnik bir anlayış gözetilmemiştir. Bu durum Millî Mücadele'yi sadece etnik yapı olarak sadece Türklerin değil, coğrafyadaki tüm unsurların verdiği yapılmış bir vurgudur. Bu yaklaşımla bir taraftan devletin sistemi oluşturulurken bir taraftan da devam eden Millî Mücadele'yi zaafa uğratmamak amaçlanmıştır.

Yeni devletin ilk anayasasının yurttaşlık açısından ortaya koyduğu en önemli gelişme, egemenliğin kayıtsız ve şartsız olarak millette ait olduğunun kanunen belirtmiş olmasıdır. Bir geçiş dönemi anayasası olan 1921 Anayasası 20 Nisan 1924 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır.

Mustafa Kemal'in temellerini attığı bu yeni devlette toplum yaşamında kişi egemenliği söz konusu değildir. Millî Mücadele'nin başlangıcından itibaren bu anlayış yapılan tüm faaliyetlere egemen olan bir düstur olarak karşımıza çıkmaktadır. Nihayet Millî Mücadele sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olan 1924 Anayasası ile devletin temel nitelikleri belirlenmiş, sosyal yaşamda devletin yetki ve sorumlulukları ortaya konulmuştur.

1924 Anayasası'nın birinci bölümünde "*Türkiye Devleti Bir Cumhuriyettir.*" ifadesi ile devletin şekli, "*Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi Layk ve Devrimcidir.*" ifadesi ile de devletin dayandığı temel ilkeler anayasal zemine

¹⁵⁰ Atatürk'ün Bütün Eserleri, 9.Cilt, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.323-324.

¹⁵¹ Atatürk'ün Bütün Eserleri, s.323.

¹⁵² Tanör, s.151.

taşınmıştır. Yine bu anayasa ile yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin kimler tarafından, nasıl kullanılacağı ve denetleneceği belirlenmiştir.¹⁵³

1924 Anayasası'nın beşinci bölümü yurttaşlık hakları bakımından değerlendirildiğinde yurttaşların yüzyılı aşkın süredir verdiği mücadelede elde ettiği hakları net ifadelerle ortaya koymaktadır. Buna göre, 88'nci maddedeki "*Türkiye'de din ve ırk ayırdedilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese "Türk" denir.*" ifadesi Türklüğün etnik köken ya da Osmanlı'da kullanılan millet anlayışının dışında bir üst kimlik olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bu çerçevede yeni anayasa "*Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına zarar vermiyecek her şeyi yapabilmektir. Tabii haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyeti sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer.*" ifadesi ile özgürlüğe, "*Türkler kanun karşısında eşittirler ve ayrıksız kanuna uymak ödevindedirler. Her türlü grup, sınıf, aile ve kişi ayrıcalıkları kaldırılmıştır ve yasaktır.*" ifadesi ile de eşitliğe vurgu yapmaktadır. Yine bu çerçevede 10'uncu maddede bulunan "*Milletvekili seçmek, yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk'ün hakkıdır.*" ifadesi ve 11'inci maddede bulunan "*Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk milletvekili seçilebilir.*"¹⁵⁴ ifadesi ile kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasında Medeni Kanun'un kabulü ile birlikte önemli bir yol kat etmiştir.

Atatürk'ün düşünce sitemini dayandırdığı temel ilkelerden biri olan devrimci anlayış, sosyal hayatta sürekli bir değişim, dönüşüm olduğunu kabul etmek esasına dayanır. Atatürk değişmez bir ilke olarak "*uluslararası var olma savaşında yaşayabilmenin tek yolunun çağdaş uygarlıkta bulunabileceğini*" belirtmiştir. Atatürk'ün 25 Ekim 1925'te Hukuk Fakültesinin açılışında yaptığı konuşmada Türk Devrimi'nin din temelli bir değişim süreci olmadığını, ulusal temellere dayandığını belirterek "*devrimsel değişmelerin doğal ve zorunlu gereği olarak ihtiyaçların değişip gelişmesiyle sürekli olarak değişip gelişme kuralına dayanan dünyasal bir rejim görüşünü yaşamın zorunlu koşulu olarak benimsemiştir. Artık devrimin hukuk temellerini atmak, devrimimizin düşün biçimine ve gereklerine uygun hukukçular yetiştirmek zamanı gelmiştir.*" diyerek hukuksal alanda yapılacak değişikliklere ve bu

¹⁵³ TBMM, 1924 Anayasası, <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm> adresinden 10.01.2019 tarihinde alındı

¹⁵⁴ 10'uncu maddenin ilk hâli "*On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir.*"; 11'inci maddenin ilk hâli "*Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebus intihap edilmek salahiyetini haizdir.*" şeklinde iken 5 Aralık 1934'te yapılan değişiklik ile yukarıdaki hâlini almıştır. TBMM, 1924 Anayasası.

değişikliklerin yönüne işaret etmiştir. Bu değişimler çağdaş uygarlıklarda olduğu gibi ulusal nitelikte ve toplumsal yaşayışın uyması gereken çağ koşullarıyla uyumsuzluk içinde olan ilkelerden kurtularak olacaktır.¹⁵⁵

Söz konusu anlayış çerçevesinde 17 Şubat 1926'da İsviçre Medeni Kanun'undan örnek alınan kanun tasarısı TBMM'de kabul edilmiş, 4 Ekim 1926 tarihinde de yürürlüğe girmiştir.

Berkes'e göre Medeni Kanun'un kabul edilmesinde güdülen amaç, halkın yurttaşlık ilişkilerini geleneklere, alışkanlıklara ve din kurallarına uygun yolda düzenlemek değil, bunun tersine bu ilişkileri olması gerekene göre yeniden düzenlemektir. Ona göre kanunun devrimci niteliği buradadır.¹⁵⁶

Medeni Kanun, bir toplumda toplumsal hayata yeni bir düzen vermede en büyük etkidir. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde toplumun bütünlüğünü sağlama konusunda anayasal hukuktan daha başarılı bir düzenleme görevi sağlamıştır. Medeni hakların dinsel egemenlikten çıkması hem adalet uygulayıcısı olarak din adamlarının tekeli kırıncı hem de hukukun inançlara göre farklı uygulanmasının önüne geçmiştir. Bu sayede yüzyıllardır uygulanan karma hukuk ve adalet sisteminden vazgeçilmiştir. Bu uygulama aynı zamanda Müslüman olmayan dinî gruplara kendi kanunlarını uygulama hakkını tanıyan Lozan Antlaşması'nın 42. maddesini de hükümsüz bırakmıştır.¹⁵⁷

Kuruluş dönemi itibarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin yurttaşlık anlayışı, 1931 yılında Mustafa Kemal öncülüğünde Afet İnan tarafından yazılan "Medeni Bilgiler" adlı çalışmada ortaya koyulmuştur. "Medeni Bilgiler" adlı kitap Atatürk tarafından vatan çocuklarının iyi yurttaşlar olarak yetişmelerini sağlamak amacıyla Millî Eğitim Bakanlığınca tespit edilmiş olan okulların belirli sınıflarında okutulması önerilmiştir. Farklı yıllarda farklı eğitim seviyelerine ve dönemin ihtiyaçları doğrultusunda güncellenerek baskısı yapılan kitap "...vatandaşlara, gerek Devlet ve hükümetle ve gerek aralarındaki ilişkilere göre var olan görevleri ve hakları ve genellikle Devlet örgütünü öğreten bilgiler" içerecek şekilde hazırlanmıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Berkes, s.530.

¹⁵⁶ Berkes, s.531.

¹⁵⁷ Berkes, s.532.

¹⁵⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Medeni Bilgiler/Türk Milletinin El Kitabı**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2010, s.17-26.

“Medeni Bilgiler” adlı kitapta Atatürk; yurttaşın, devletin esası olduğunu ve devlet denen varlığın, tek yaratıcısının millet olduğunu ifade ederek, her şeyden önce milletin ne demek olduğunu bilmek gerektiğini belirtmektedir. Ona göre millet; dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı yurttaşların oluşturduğu siyasi ve sosyal bir topluluktur.¹⁵⁹ 1924 Anayasası’nda da karşılığını bulduğu üzere bu çalışmada da Atatürk, “*Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir.*”¹⁶⁰ tanımlamasını yaparak Türkiye Cumhuriyeti’nin etnik merkezci bir anlayışta olmadığını, demokratik ve eşit yurttaşlık ilkesini benimsediğini ifade etmektedir.

Atatürk, devleti “*Belirli bölgede yerleşmiş ve kendine özgü bir kuvvete sahip olan bireylerin bir araya toplanmış topluluğundan oluşan bir varlık*” olarak tanımlamaktadır. Devlet sahip olduğu güç ile kendisini oluşturan milleti dışarıdaki diğer milletlere karşı savunma yetkisine sahiptir.¹⁶¹ Bununla birlikte “*Milletin kurduğu devletin millete, vatandaşlara karşı görevleri vardır ancak devletin de varlığı vatandaşlardan bazı sorumluluklar, görevler talep eder. O hâlde, devletin millete ve vatandaşların da devlete karşı karşılıklı görevleri, hakları vardır.*” diyerek görev ve sorumlulukların karşılıklı ilkesi içinde olduğunu ifade etmektedir. Atatürk’ün karşılıklı görev ve sorumlulukları tanımladığı, yurttaşlara gerek devlet ve hükûmetle ve gerek aralarındaki ilişkiye göre var olan görevleri ve hakları ve genelde devlet örgütünü öğreten bilgiler, “Medeni Bilgiler” adlı kitap altında toplanmıştır.¹⁶²

Atatürk, Türkiye’de modernleşme sürecinin en önemli uygulayıcısı olmuştur. Osmanlı’dan itibaren ilke olarak benimsenen ancak Batılı devletlerin zorlamasıyla yaşanan “Batılılaşma” politikalarını daha radikal ve geniş kapsamlı olacak şekilde halka yaymak istemiştir. Ancak bu politikaları herhangi bir devletin zorlamasıyla değil; toplumu kurtarmak, halkını olması gereken yer olan muasır medeniyetlerin seviyesine taşıyabilmek için yapmıştır.¹⁶³

Atatürk, ülkede değişmesi gereken öncelikli konu olarak “*zihniyet değişikliği*”ni hedef olarak görmüştür. Osmanlı Devleti’ndeki tebaa-devlet anlayışı yerine ulus-devletin “*yurttaşlık*” anlayışını yerleştirmeye çalışmıştır. Modern ulus-

¹⁵⁹ Atatürk, s.39-40.

¹⁶⁰ Atatürk, s.40.

¹⁶¹ Atatürk, s.50.

¹⁶² Atatürk, s.37.

¹⁶³ Hasan Hüseyin Aygül, “Sosyal Mühendislik Aracı Olarak Dil Türk Dil Reformu Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, 1.Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s.554.

devlet yapılanmasının gerekliliklerini aşama aşama gerçekleştirmeye çalışan Atatürk, özellikle eğitime büyük önem vermiştir.¹⁶⁴ “Medeni Bilgiler” kitabı da Atatürk’ün yurttaş eğitime ne derece önem verdiğini gösteren bir ders kitabıdır. Bu kitap, Cumhuriyet’in kuruluşunda yer alan esasları göstermesi açısından da önemli bir metindir.

¹⁶⁴ Aygöl, 554.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETİN YURTTAŞ İNŞA PROJESİNDE LİSE SOSYOLOJİ DERS KİTAPLARININ ETKİSİ

2.1 TÜRKİYE’DE SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU

Bütün bilim dalları gibi sosyoloji bilimi de ihtiyaçlar nedeniyle doğmuştur. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı belki de Avrupa tarihinde yaşanan en çalkantılı dönemdir. Çalışmamızın birinci bölümünde de detaylı bir şekilde ele alındığı gibi özellikle Fransız Devrimi ve Sanayileşme dünyada ekonomik, siyasal ve sosyal alanlarda bir daha eskisine dönülmesi mümkün olmayan önemli değişimleri beraberinde getirmişti. Bu dönem her ne kadar ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda ortaya çıkan değişimleri somut bir şekilde gösterse de özünde değişimler bilimsel ve teknolojik gelişmelerin birer sonucuydu. Özellikle iletişim, ulaşım ve savaş teknolojilerindeki gelişmeler sanayileşmeyi körükleyerek üretim ilişkilerinde ve toplumsal yapılarda radikal değişimler meydana getirdi.

19. yüzyıl bu çerçevede pozitif bilimlerin atılım yaptığı ve eskisine oranla inanılmaz ivmelerle geliştiği dönem olmuştur. İnsanoğlu yaşadığı birçok problemi bilim ve bilimsel yöntemlerle çözmeye, bilimi problemlerin çözümünde kullanılabilecek tek argüman olarak görmeye başlamıştır.

Sosyal, siyasal ve bilimsel gelişmelerin çakıştığı noktada sosyoloji bilimi ortaya çıkmıştır. Özellikle sanayileşme ile ortaya çıkan iş gücü ihtiyacı, Avrupa’da kırsal alandan kente yoğun bir göçü de beraberinde getirmiştir. Böylelikle azalan tarımsal üretim sonucu iyice ezilen köylüler, sanayi üretimi için gereken iş gücünü oluşturmuş ve sanayinin yoğun olduğu kentlerde yaşamaya başlamıştır. Ancak kentlerin yapısı, bu yoğun göçler için uygun değildir. Artan nüfus ile birlikte kentlerde altyapı, konut, eğitim, sağlık, işsizlik vb. sorunlar ortaya çıkmıştır. Yetersiz yaşam alanları ve salgın hastalıklar nedeniyle Avrupa’da milyonlarca insan hayatını kaybetmiştir.

Sosyoloji bilimi, işte bu koşullar içerisinde ortaya çıkmıştır. Özellikle Auguste Comte’un o dönemde doğa bilimlerindeki olağanüstü gelişmelerden etkilenecek doğa

bilimlerinin yönteminin sosyal sorunların çözümünde de kullanılabileceğini öngörmesi Fransa’da sosyoloji biliminin doğmasını sağlamıştır.

Sosyoloji biliminin Türkiye topraklarına girmesinin öyküsü de Batı’daki doğuş koşullarından farklı değildir. 19’uncu yüzyılda Batılı olmayan toplumlar, Avrupa’nın ekonomi ve bilim alanlarındaki ilerlemelerinin sonuçlarıyla sert bir şekilde karşılaştılar. Bu nedenle mevcut problemlerini aşmak için Batılı olmayan toplumlar için “Batılılaşma” olarak da adlandırabileceğimiz Batı’nın gelişme şeklini ve yöntemini izlemek dışında fazla bir seçenek yoktu.¹⁶⁵ Bu düşünce, Osmanlı Devleti yönetici ve aydınları tarafından da kabul edilmiş, ilk kez 19. yüzyılın sonlarında Jön Türkler tarafından mevcut problemlerden kurtularak devleti düzlüğe çıkaracak bir bilim olarak sosyoloji kullanılmaya çalışılmıştır.¹⁶⁶

Sosyoloji dersi ilk olarak 1908 yılında “İlmi İctimai” adıyla Darülfünunda verilmeye başlanmıştır.¹⁶⁷ Lise düzeyinde ise ilk eğitim, “İctimaiyat” dersleri adı altında 1910–1911 eğitim öğretim yılında Selanik’teki “İttihat ve Terakki İdadisi”nde Ziya Gökalp tarafından yapılmıştır.¹⁶⁸ Bununla birlikte sosyoloji müfredatı bir sonraki eğitim öğretim döneminde Türkiye’de bulunan Amerikan kolejlerinde ekonomi dersiyle birlikte gösterilmeye başlanmıştır.¹⁶⁹

Sosyolojinin bir bilim dalı olarak kürsüsünü açan ikinci ülke Osmanlı Devleti olmuştur. 1917 yılında Darülfünunda açılan sosyoloji kürsüsü dünyanın Fransa’dan sonra (Durkheim tarafından kurulan kürsü) açılan ikinci müstakil sosyoloji kürsüsü olma özelliğini taşımaktadır.¹⁷⁰ Bu nedenle kuruluş döneminde Türkiye’de sosyolojik çalışmaların birçoğunun esin kaynağı da Fransız sosyologları olmuştur. Bununla ilgili olarak solidarizm örneğini verebiliriz. III. Cumhuriyet Fransa’sında temel ideoloji olarak karşımıza çıkan solidarizm kavramı ilk dönem Türk sosyologlarının görüşlerini de etkilemiştir. Osmanlı’da sosyolojinin etkinliğinin ve öneminin arttığı dönem olan Meşrutiyet ile birlikte sosyolojinin merkezinde bulunan kavram Fransız sosyologlarla benzer şekilde “*tesanüt/dayanışma/solidarizm*” kavramı olmuştur. Kavramın orijinal

¹⁶⁵ Yücel Bulut, **Sosyolojiye Giriş**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul, (t.y.), s.72.

¹⁶⁶ TALİD, Sunuş. **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 11, 2008, s.5.

¹⁶⁷ Baykal Biçer, “Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Okulları ile Amerikan Kolejlerinde Felsefe Grubu Derslerinin Öğretimi (1839-1922)”, **Zeitschrift für die Welt der Türken**, Cilt: 2, Sayı: 3, 2010, s.201.

¹⁶⁸ Mine Tan, “Ortaöğretim Kurumlarında Sosyoloji Öğretimi”, **Ortaöğretim Kuramlarında Sosyal Bilimler Öğretimi ve Sorunları**, Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara, 1987, s.167.

¹⁶⁹ Biçer, s.208.

¹⁷⁰ TALİD, s.5.

kullanımı “solidarizm”, yalın Türkçe anlamı ise “dayanışma” olarak kabul edilir. “*Tesanüt*” Meşrutiyet’e olduğu kadar Cumhuriyet’in kurulmasından sonra tek parti dönemindeki sosyoloji anlayışına etki eden bir kavram olmuştur.¹⁷¹

Osmanlı’da yaşanan sıkıntılar ağırlaştıkça farklı çözüm yolu arayışları devam etmiştir. Bu çözüm önerileri beraberinde iki farklı sosyoloji ekolünün etkisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu iki ekolden birincisi İstanbul Üniversitesinde sosyoloji kürsüsünü kuran ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ideoloğu kabul edilen Ziya Gökalp, diğeri de Prens Sebahattin’dir. Prens Sabahattin, Science Social akımını, Ziya Gökalp ise Durkheim sosyolojisini savunmuşlar, problemlere karşı geliştirdikleri çözümleri bu çerçevede ortaya koymuşlardır.¹⁷²

II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle Cumhuriyet’in kurulması arasında geçen dönem belki de Türk tarihinde sosyal, siyasal ve düşünsel olarak en yoğun değişimlerin yaşandığı dönemdir. Bu dönemde ülke toprakları siyasal açıdan gitgide küçülmüş, sonuçları ağır birçok savaşa girilmek zorunda kalınmıştır. Bu dönemde mevcut toplumsal yapı çözülmeye başlamış, ekonomi durmuş, halk yoksulluk ve var oluş arasında sıkışmıştır. Bununla birlikte meşrutiyet ile filizlenen anayasacılık, Fransız Devrimi’nin etkileri, Osmanlıcılık, Batılılaşma, İslamcılık ve Türkçülük gibi düşünce akımları ile aydınların ülkeyi kurtarmaya yönelik düşünce ve eylemleri en yoğun olarak bu dönemde yaşamıştır. Söz konusu kaotik dönem, birçok farklı alanda çalışmalar yapan, Atatürk’ün düşüncelerini de önemli ölçüde etkileyen ve Cumhuriyetin kuruluşunda ideolojik olarak büyük etkisi bulunan Gökalp’in düşüncelerini şekillendiren dönem olmuştur.

Gökalp’in sosyoloji bilimi ile amacı nettir. Gökalp “*Bir toplum, uygarlık çevresini değiştirebilir, örneğin, Türk budunu iki kez uygarlık çevresini değiştirdi: İslamlığı kabulden önce, Uzakdoğu uygarlığı çevresindendi. İslam olduktan sonra Doğu uygarlığı çevresine girdi. Geçen yüzyıldan beri de üçüncü bir çevreye, Batı uygarlığına, yani laik bir uygarlık çevresine girmeye çalışıyoruz.*”¹⁷³ diyerek Türk toplumunun Batı toplumuna entegrasyonunu sağlamak için sosyolojiyi bir araç olarak

¹⁷¹ Zafer Toprak, “Türkiye’de Toplumbilimin Doğuşu”, **Türk Toplumbilimcileri II**, (Ed: Emre Kongar), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s.18-19.

¹⁷² Tülay Kaya, “İçtimaiyat’tan Sosyoloji’ye: İÜEF Sosyoloji Bölümü’nün Tarihine ve Sosyoloji Dergisine Dair”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 11, 2008, s.714.

¹⁷³ Ziya Gökalp, **Türk Uygarlık Tarihi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1991, s.4.

kullanmaya çalışmıştır.¹⁷⁴ Gökalp bu entegrasyonun sağlanması için öncelikle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sosyal ve siyasal sıkıntıdan kurtarılması gerektiğini savunmuştur. Ona göre bunun yolu da toplumda yeni bir milliyetçilik anlayışı uyandırılarak bu anlayışın bilimsel temeller üzerine oturtulmasıdır. Bu bilimsel temeller de sosyoloji sayesinde oluşturulacaktı.

“İçtimaiyatçılara malik olmayan bir kavim yürüyeceği yolu doğru tayin edemez.”¹⁷⁵ diyen Gökalp, milliyetçiliği, İslamcılık ve Batıcılıkla uzlaştırarak devletin ihtiyaçlarına uygun bir ideolojik söylem geliştirmiştir. Ona göre sosyoloji bir taraftan toplumun kimliğini ve genel özelliklerini açıklayacak, diğer yandan da kabul edilen yeni kimliğin yerleşmesine katkı sağlayacaktır.¹⁷⁶

Baltacıoğlu'nun sosyoloji biliminin kurucusu olan Emile Durkheim'dan sonra yetişen en büyük sosyologlardan biri¹⁷⁷ olarak tanıttığı Gökalp'in izleyicileri olan Necmeddin Sadak, Mehmet İzzet, Mehmet Servet, Halim Sabit, Tekin Alp, Fuat Köprülü, Halil Nimetullah Öztürk, İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu gibi¹⁷⁸ isimler, Gökalp'ten sonra onun düşünceleri devam ettirerek Türkiye'de sosyoloji bilimin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuşlardır.

Prens Sebahattin, Le Play okulunun temsilcisi olarak liberal düşüncayı savunmuştur. Bu doğrultuda ademimerkeziyetçiliğin ve özel teşebbüsün önemine vurgu yapmıştır. O kurtuluşun, yönetim sisteminin değişmesi ile değil, toplumsal yapının değiştirilmesi ile gerçekleşeceğini ifade etmektedir.¹⁷⁹ Bunun yolu olarak da bireyci bir toplumsal yapıya geçişi öngörmüştür. Ona göre Türkiye'nin gelişmesi memur zihniyetiyle değil, güçlü bir üretim sistemi kuracak özel teşebbüsün artmasıyla mümkün olacaktır.

Prens Sabahattin'in ülkemizin düşünce dünyasına etkileri sadece sosyoloji alanında olmamış aynı zamanda eğitim, siyaset ve ekonomi gibi alanlarda da düşünceleriyle etkide bulunmuştur.¹⁸⁰ Onun eğitim ile ilgili düşünceleri doğal olarak ekonomi anlayışı ve sosyolojisine paraleldir. Prens Sabahattin; eğitim sisteminin

¹⁷⁴ Korkut Tuna, “Ziya Gökalp'in Millî Sosyoloji Anlayışı”, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı: 21, s.52.

¹⁷⁵ Ziya Gökalp, “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, **İçtimaiyat Mecmuası**, Sayı: 2, 1333, s.59.

¹⁷⁶ Hacı Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi II**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013, s.

¹⁷⁷ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Sosyoloji**, Sebat Basımevi, İstanbul, 1939, s.1.

¹⁷⁸ Hacı Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.10.

¹⁷⁹ Ali Erkul, “Prens Sebahattin”, **Türk Toplumbilimcileri I**, (Ed: Emre Kongar), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s.111-128.

¹⁸⁰ Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi II**, s.217.

bireysel yetenekleri geliştiren, özel girişimciliğe yer veren ve devleti memur zulmünden kurtaracak bir şekilde oluşturulması gerektiğini ileri sürmektedir.¹⁸¹

Tarihsel süreç içinde Türk toplumunda Avrupa toplumlarındakine benzeyen sınıflı bir anlayışın ortaya çıkmasına neden olacak tarihsel ve kültürel dinamikler hiçbir zaman var olmamıştır. Bu nedenle sosyolojinin Türkiye'ye girdiği ilk yıllarda bakış açısı görece daha muhafazakârdır. Bu çerçevede Türkiye'de liberal, bireyci ve ademimerkeziyetçi Prens Sebahattin yerine, görev ve sorumluluk eksenli, iş bölümüne dayalı toplum anlayışına sahip olan Durkheim çizgisi ve onun başta Ziya Gökalp olmak üzere diğer temsilcileri etkin olmuştur.¹⁸²

Cumhuriyetin kurulmasını müteakip bir sene içinde Ziya Gökalp'in hayatını kaybetmesi, Prens Sebahattin ve onun düşüncesinin siyasal nedenler dolayısıyla ülkeden tasfiye edilmesi nedenleriyle II. Meşrutiyet döneminden itibaren yürütülen sosyolojik tartışmalar, yürütülen çatışmalar çözüme kavuştuğundan sosyolojinin etkinliği gitgide azalmıştır. Bununla birlikte Kemalizm'i ve devrimleri farklı açılardan yorumlayacak isimlerin çıkmaması ya da siyasal çevreler tarafından eleştirel görüşlerin oluşmasına izin verilmemesi sosyolojinin etkinliğini geri plana düşürerek, sosyolojiyi bir yurttaşlık bilgisi haline dönmüştür.¹⁸³

Sosyolojinin etkin olma açısından gerilemesinde hiç şüphesiz 1930'larda Dünya'daki gelişmelerle birlikte¹⁸⁴ Türkiye'nin ideolojik yapısına uygun olarak bilimsel egemenlik alanını genişleten antropolojinin etkisi yadsınamaz. Bu çerçevede antropolojik çalışmaları temele koyan dil, tarih, coğrafya, jeoloji, biyoloji başta olmak üzere tüm bilim dallarında kısa sürede kayda değer gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmeler sayesinde eğitim alanında da köklü dönüşümler gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁵ Antropoloji ve arkeolojinin önemi, Anadolu tarihinin aydınlatılmasıyla Anadolu'nun binlerce yıldır bir Türk yurdu olduğunun ispatlanması ve Türklerin İslamiyet'ten önce de köklü bir medeniyet olduğu anlayışını temel alan Türk Tarih Tezine

¹⁸¹ Erkul, s.109.

¹⁸² Mehmet Cem Şahin, "Türk Sosyolojisinin Kısa Tarihi: Dönemler, Şahıslar ve Ana Yönelimler", **İslamî İlimler Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, 2017, s.13.

¹⁸³ Kaçmazoğlu, **Türk Sosyolojisinde Temalar 2**, s.37.

¹⁸⁴ 1930'lu yıllar Dünya genelinde antropolojik çalışmaların zirve yaptığı bir dönem olmuştur. Batı toplumları kendilerinin diğer toplumlardan üstün olduğunu ispatlamak için Antropolojiye yönelmiştir. Özellikle Almanya'da Nazizm bu anlayışın devamı olan süreçte ortaya çıkmıştır. Toprak, bu süreci "Nazizm'in yoluna döşenen taşlardan biri" olarak tanımlamaktadır. Zafer Toprak, **Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s.18.

¹⁸⁵ Toprak, **Darwin'den Dersim'e**, s.13.

dayanmaktaydı. Bununla birlikte antropolojik çalışmaların temelinde Anadolu’da yaşayan tüm halkların aynı ırka mensup olduğunun ispatı düşüncesi yer almıştır. Burada kullanılan ırk kavramı etnik bir anlayış olmayıp, antropolojik bir içeriğe vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşım farklı dil ve dine mensup olsalar da Anadolu’da yaşayan Türk, Kürt, Ermeni, Rum vs. tüm insanların aynı ırktan olduğunu, göçlerle birlikte Anadolu’ya yerleştiğine vurgu yapmaktadır.¹⁸⁶ Eugene Pittard ve Afet İnan’ın öncülük ettiği bu anlayış hem 1924 yılında kabul edilen anayasadaki “*Türkiye’de din ve ırk ayırdedilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir.*” ifadesine hem de Atatürk’ün halkçılık ve milliyetçilik anlayışlarına uygun düşmekte ve eski Anadolu uygarlıklarında yaşamış olan insanlarla bugün yaşayan insanların ırk bakımından devamlılık gösterdiklerine vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda antropolojik çalışmaların asıl amacının ulus inşa sürecinde ulus-devletin ihtiyaç duyduğu homojen topluma tarihsel olarak arka plan oluşturmak bulunduğu söylenebilir.

Antropolojik çalışmalar doğrultusunda ele aldığımızda 1920’lerde anayasal bir yurttaşlık anlayışıyla inşa edilen Türk kimliği, 1930’larda ırk temelli bir yurttaşlık anlayışına dönüşmüştür.¹⁸⁷ Ancak ırkçılık açısından yine bir bütünleştirici bir yapı olan Anadolu’da yaşayan tüm halkların aynı ırka mensup olduğu anlayışı gözetilmiştir. Bu dönüşümde dönemin Avrupa’sında gitgide yaygınlaşan ırkçılığa dayalı otoriter rejimlerin, demokratik anlayıştaki çözülmenin ve tüm bunların sonucu olacak olan II. Dünya Savaşı’na giden yoldaki hazırlıkların da etkisi vardır.

1930’lu yıllarda Dünya, II. Dünya Savaşı’na doğru yol alırken, Atatürk de ulus inşa sürecinde sosyolojiyi bir kenara bırakarak, antropolojiye gönülden sarılmıştı.¹⁸⁸ Dünya artık Osmanlı’nın son dönemlerindeki gibi dönmüyordu. 1930’ların gerçekleri çok farklıydı. 20. yüzyılın başında Avrupa hem askerî hem de ekonomik anlamda altın çağını yaşıyordu. O dönemlerde Avrupa’yı örnek almak son derece doğal bir durumken artık Cumhuriyet’le birlikte Anadolu’yu merkeze koyan bir anlayış önem kazanmıştı. Millî Mücadele Anadolu’da verilmiş, Ankara Anadolu’nun kalbinde başkent kabul edilmişti. Ankara yeni Cumhuriyet’in başkenti olunca, İstanbul merkezli tarih anlayışından uzaklaşarak, Anadolu’yu merkeze koyan bir tarih bilinci

¹⁸⁶ Toprak, *Darwin’dan Dersim’e*, s.172-173.

¹⁸⁷ Toprak, *Darwin’dan Dersim’e*, s.195.

¹⁸⁸ Toprak, *Darwin’dan Dersim’e*, s.73-74.

oluşturulması gerekiyordu. Laik devlet ancak Ankara'dan kurulabilirdi. Atatürk'e göre ulusal kimliğin İstanbul'dan inşa edilmesi olanaksızdı.¹⁸⁹

Sosyolojinin ülkemize girdiği ana arter olan Darülfünun ülkedeki en önemli eğitim kurumlarından birisi olmasına rağmen siyasal, sosyal ve kültürel yapıda meydana gelen değişimler konusunda Cumhuriyet idaresinin beklediği desteği sağlayamamıştır.¹⁹⁰

Atatürk'e yapılan suikast girişimini müteakip Darülfünun öğretim kadrosu ve öğrencileri adına bu menfur teşebbüsü kınamak maksadıyla Darülfünun Emmini Nurettin Bey, Başvekil İsmet Paşa'ya telgraf¹⁹¹ çekerek¹⁹² hükumete desteklerini belirtmesine rağmen, İstanbul merkezli tarih anlayışının da merkezi olan Darülfünunun eğitim kadrosunun, *"Kemalist devrimlerin en yoğun dönemi sayılan 1923-1928 arasında özellikle eğitim-öğretim alanındaki atılımlar konusunda bekleneni veremediği, bunun ise Cumhuriyet yönetimini Darülfünun konusunda köklü bir karar almaya yönelttiği"*, bu amaçla yurtdışından uzmanlar davet edilerek üniversite reformu için çalışmalara başlandığı ifade edilmektedir.¹⁹³

Söz konusu karar öncesinde Cumhuriyet Hükümeti Darülfünundan meydana gelen değişimlere ayak uydurma yönelik olarak ıslahatları kendilerinin yapmasına yönelik ikazlarda bulunmuştur. Bu ikazlar dönemin Maarif Vekili'nin (Cemal Hüsnü Taray) Atatürk'e yazdığı 09 Ekim 1929 tarihli mektupta ve Darülfünun Divanında yaptığı konuşmada kesin bir şekilde vurgulanmıştır:¹⁹⁴

"Muhterem Paşa Hazretleri,

İstanbuldaki maarif meselelerini birer birer gezmekteyim. Darülfünunumuzu da gördüm. Darülfünun Emmini Neş'et Ömer beyefendi, bütçelerinin bareme göre tanzimi için toplanacak Darülfünun Divanına riyaset etmemi istedi; bu içtimaa riyaset ettim; içtimaa açarken Darülfünunun muhtariyetine şimdiye kadar çok itina eden Cümhuriyet hükümetinin Darülfünununda yapılması zarurî islâhatın da yine Darülfünun tarafından yapılmasını beklediğini ve intizara çok kıymetli müderrislerimizin cevap verecekleri esası dahilinde bazı sözler söyledim ve müzakereye devam için riyaseti Neş'et Ömer beyefendiye bırakarak çıktım.

Bundan sonra saat on yedide tertip edileceği bir gün evvel bildirilen çay ziyafetine gittim. Darülfünun Eminin nutkuna verdiğim cevabı, aynen takdim ediyorum, bu münasebetle

¹⁸⁹ Toprak, **Darwin'den Dersim'e**, s.73-74.

¹⁹⁰ Mustafa Oral, "1933 Üniversite Reformu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi", **Doğu Batı**, Sayı: 31, 2005, s.220.

¹⁹¹ "Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine,

Milli varlığı muhakkak bir ölümden kurtaran ve milli ümidleri teşmil eden Gazi Reisimize karşı Türkün varlığına düşman olan mukallidlerin mel'un bahislerini Bir nefret ve istikrâh ile karşılayan darü'l-fünun hey'et-i tedrisiyye ve talebesi bu menfur teşebbüsden kurtarılmasında hissedâr olarak Türkün varlığını kurtaran hükümetimize samimi hürmet ve şükrânlarını i'lân eyler." Söz konusu telgrafın örneği ek-16'da sunulmuştur.

¹⁹² **CCA, BMGM**, Fon: 30-10-0-0, Yer: 1-1-23

¹⁹³ Oral, s.216.

¹⁹⁴ **CCA, BMGM**, Fon: 30-10-0-0, Yer: 141-10-2

dahi derin tazimlerimin kabulünü rica eder ve ellerinizden öperim pek Muhteren Paşa Hazretleri.

Maarif Vekili”

Söz konusu konuşmada ülkenin hem eğitim hem de ekonomik alanda gelişmesi için Darülfünunun önemi dönemin Maarif Vekili tarafından özenle vurgulanmıştır. Mektup ve konuşma metni ek-13’te sunulmuştur.

31 Temmuz 1933 tarihinden itibaren Darülfünun kapatılarak İstanbul Üniversitesi kurulmuş,¹⁹⁵ müteakiben 1935 yılında Cumhuriyet devriminin simge şehri olan Ankara’da yeni Cumhuriyeti ideolojik açıdan destekleyecek¹⁹⁶ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi (DTCF) açılmıştır.¹⁹⁷

DTCF ilk kurulduğunda sosyoloji bölümü kurulmamıştır. Halbuki 1923 yılında Ankara’da kurulacak bir üniversite için düşünülen ilk fakülte, *İçtimai İlimler Fakültesi*’ydi. Bu fakülte bir *bilimler akademisi* olarak planlanmıştı. Bu akademi içinde *Millî İctimaiyyat Enstitüsünü* de barındıran on iki farklı millî enstitüden oluşuyordu.¹⁹⁸ Bu durum sosyolojinin egemenlik alanını yavaş yavaş dönemin ideolojisi çerçevesinde antropoloji ve arkeolojiye terk ettiğinin de göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

DTCF’de sosyoloji kürsüsü Felsefe Bölümü içinde 1930’ların sonlarında kurulmuştur. Amerikan sosyolojisini ülkemizde temsil etmeyi amaçlayan bir sosyoloji anlayışı çerçevesinde şekillenen ve Ankara Ekolü olarak bilinen DTCF Sosyoloji kürsüsünde Niyazi Berkes, Behice Boran ve Mediha Berkes görev almıştır. Ekol, kısa bir çalışma döneminden sonra, 1946 yılında kovuşturmaya uğramış, 1948’de bu isimler mahkeme kararıyla görevlerinden uzaklaştırılmışlardır.¹⁹⁹

Daha önce de vurgulandığı gibi sosyolojinin toplum üzerine söz söyleyen bir bilim dalı olması nedeniyle toplumu değiştirmek veya dönüştürmek isteyenler sosyolojiyi etkin olarak kullanmışlardır. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde aydınlar ve idareciler toplumsal yapının analizi, toplumsal hayatta ortaya çıkan olumsuz durumlarla nasıl başa çıkılabileceği gibi problem alanlarına sosyoloji

¹⁹⁵ İstanbul Darülfünununun İlgasına ve Maarif Vekâletince Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun (1933), **Resmî Gazete**, No:2420, 6 Haziran 1933.

¹⁹⁶ Kaçmazoğlu, **Türk Sosyolojisinde Temalar 2**, s.40-41.

¹⁹⁷ Ankara’da Bir Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kurulması Üzerine Kanun (1935), **Resmî Gazete**, No:3035, 22 Haziran 1935.

¹⁹⁸ Toprak, **Darwin’den Dersim’e**, s.74.

¹⁹⁹ Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s.47.

biliminin yanıt verebileceğini değerlendirmişler ve bu nedenle sosyolojiye yoğun ilgi göstermişlerdir. Aynı durum Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam etmiştir.²⁰⁰ Bu nedenle yeni kurulan devletin yeni bir zihniyete ve yurttaş modeline ihtiyaç duymasından dolayı Cumhuriyet'in kurucuları ve aydınları sosyoloji eğitimi yurttaşlık bilincinin kazandırılmasında bir araç olarak kullanmışlardır.

Kuruluş dönemi itibariyle Türk Sosyolojisinde Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'i ön plana çıkaran iki farklı anlayış egemen olmuştur. 1940'lara kadar olan dönemde, bu iki akımın dışında kalan ilk anlayış, Gökalp sosyolojisinin bir türevidir. 1930'ların sonunda ortaya çıkan Ankara Ekolü ise ikinci farklılaşan yapıdır. Her ne kadar tek tek farklı düşünceler ortaya çıkmış olsa da Gökalp sosyolojisi uzun yıllar Türkiye'deki sosyolojik çalışmaların merkezinde olmuş ve liselerde okutulan sosyoloji dersi öğretim programlarında Gökalp sosyolojisinin ana ilkeleri ağırlığını daima hissettirmiştir.

2.2 LİSE DÜZEYİNDE SOSYOLOJİ DERSLERİ

2.2.1 Müfredat Programları ve Genel Bilgi

Osmanlı İmparatorluğu'nda öncelikle askerî alanda başlayıp devam eden süreçte diğer kurumlarda da ortaya çıkan yenileşme hareketleri 18. yüzyılın sonlarında başlamış, 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bu yenileşme hareketlerinden eğitim kurumları da nasibini almış, yenileşen diğer kurumlara yetişmiş insan sağlamak amacıyla batı tipi yeni okullar açılmıştır. Ancak Osmanlı'daki mevcut eğitim kurumları bu süreçte varlığını devam ettirmiş, eğitim sisteminde karmaşık bir durum ortaya çıkmıştır. Eski ile yeni olanın birlikte devam etmesinin yarattığı bu karmaşa ister istemez istenilen reformların yaygınlaşmasını da etkilemiştir.

İki farklı anlayışın birlikte yürütülmesinin yarattığı sorunların yanında, yıllar süren savaşların getirdiği ekonomik bunalımlar, halkın eğitim konusunda yeterince istekli olmaması ve düşük okur-yazarlık oranı, eğitim materyallerinin temininde ve

²⁰⁰ Nilgün Çelebi, "Türkiye'de Sosyolojinin Kurumsallaşması", *Türkiye'de Sosyoloji*, (Ed: Çağatay Özdemir), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s.54.

²⁰¹ Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.47.

öğretmen yetiştirmedeki sıkıntılar Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne miras olarak kalmıştır.²⁰²

Eğitimin nitelikli öğretmenler aracılığıyla istenilen hedefe götüreceğinin bilincinde olan ve Türk Devrimi'yle çağdaş bir ulus devletin temellerini atan Mustafa Kemal Atatürk, 16 Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan Maarif Kongresi'nin açılış konuşmasında henüz Millî Mücadele devam ederken eğitim ile ilgili önemli işler yapacağının işaretlerini vermiştir.²⁰³

"Bugüne kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin tarihi tedenniyatında en mühim âmil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir milli terbiye programından bahsederken eski devrin hurafatından evsafı fitriyemizle hiç de müsnasebeti olmayan yabancı fikirlerden şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciyei milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum".

Atatürk, Osmanlı'dan kalan eğitim anlayışının ve kurumların işlevini kaybettiğini, ülkeyi ve toplumu çöküşe sürükleyen esas problemin eğitim sistemi olduğunu net bir şekilde görmüştür. Bu nedenle eğitime yönelik tüm faaliyetlerinde modern eğitim anlayışlarından ve bilimsel gelişmelerden faydalanmaya çalışmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde eğitim alanında gerçekleştirilen önemli reformlardan biri eğitimin millileştirilmesi ve laik esaslar üzerine kurulmasıdır. Bu maksatla 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat kanununun kabul edilmiştir. Bu kanunla bütün okullar Millî Eğitim Bakanlığına bağlanarak eğitim alanında Tanzimat'tan beri devam eden medrese-mektep ikiliğine son verilmiştir. Böylece Millî Eğitim Bakanlığının sorumluluğu altında laik bir eğitim sistemi kurulmuş,²⁰⁴ 1 Kasım 1928'de kabul edilen Latin alfabesi ile birlikte okuryazarlık oranı artmış ve yeni yazıyla eğitim gören yeni jenerasyon, yeni ideoloji ile büyümüştür.²⁰⁵

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren sosyoloji yeni bir toplum yaratma çabalarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu dönemde birçok toplumbilimci hem yeni bilimi tanıtmak hem de yeni bir toplumun temellerini atmayı görev edinmişlerdir.²⁰⁶

²⁰² Rıfat Önsoy, "Cumhuriyetten Bugüne İlk ve Orta Öğrenimimiz ve Bazı Meseleleri", **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, 1991, s.4.

²⁰³ Kemal Aytaç, "Atatürk'ün Eğitim Görüşü", **Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar**, (Ed: Kemal Aytaç) Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984, s.12-13.

²⁰⁴ Önsoy, s.5.

²⁰⁵ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.119.

²⁰⁶ Beyhan Zabun, "Türkiye'de Sosyoloji Öğretimi Üzerine Kapsamlı İlk Çözümleme: Hilmi Ziya Ülken", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2013, s.34.

Millî Mücadele devam ederken eğitime yönelik olarak yapılan işlerden biri de Telif ve Tercüme Heyeti'nin kurulması olmuştur. Heyetin ilk üyeleri Akçoraoğlu Yusuf Bey, Velid Çelebi Efendi, Ağaoğlu Ahmet Bey, Vahidüddin Efendi, Kâzım Nâmi Bey, Ziyâ Gökâlp Bey, Mahmud Esad Bey, Edip Bey ve Hakkı Baha Bey'dir.²⁰⁷ Telif ve Tercüme Heyeti yaptığı toplantılarda eğitim anlayışını geliştirecek önemli kararlara imza atmıştır.

Telif ve Tercüme Heyeti ile birlikte Heyet-i İlmiyeler yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin eğitim politikalarının belirlendiği, eğitim meselelerinin tanınmış eğitimcilerin fikir, düşünce ve tecrübelerinden yararlanarak tartışılıp karara bağlandığı ve belli bir uygulama gücü olan bilimsel toplantılardır. Heyet-i İlmiye, Cumhuriyet'in ilanından birkaç ay öncesinden başlamak üzere 1926 yılına kadar üç defa toplanmıştır.

Türkiye'de sosyolojinin Millî Eğitim Bakanlığı tarafından bir ders olarak okutulması eğitim ve kültür sorunlarının görüşülmesi maksadıyla 1924 yılında Ankara'da yapılan İkinci Heyet-i İlmiye toplantısında kararlaştırılmıştır. Bu toplantıda *“Ortaokul, lise ve öğretmen okulu programlarının genişletilerek sosyoloji derslerinin eklenmesi”* karara bağlanmıştır. Millî Eğitim Bakanlığında müsteşar, öğretim daireleri müdürleri, bir kısım üniversite profesörleri, kız ve erkek öğretmen okulları ve lise müdürlerinin katıldığı toplantının yapıldığı dönem bakan olarak Vasıf Bey (Çınar) görev yapmıştır.²⁰⁸

Sosyolojinin liselerde ders olarak okutulması kararından sonra yedi farklı ders kitabı/yardımcı ders kitabı yayımlandığı ve liselerde okutulduğu tespit edilmiştir. Bu kitaplar ve yazarları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

²⁰⁷ MEB, “Cumhuriyetin İlk Dönemi Eğitim Kurumları (1921-1926)”, Telif ve Tercüme Heyeti, **Heyet-i İlmiye Toplantıları**, Ankara, 1924, 20.03.2019,

https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmiye.pdf

²⁰⁸ MEB, **Heyet-i İlmiye Toplantıları**

Ders Kitabı/Yardımcı Ders Kitabı	Yazar	Yazım Dili	Yayınevi
Terbiye ve Ahlâka Dâir Mütâallik Tatbikatıyla İctimâîyyat Dersleri (1924)	A. Gleyse ve A. Hesse (Çeviren: Mehmet İzzet Bey)	Osmanlı Türkçesi	İstanbul Darülfünunu
Yeni İctimâîyyat (1926)	Mehmet İzzet Bey	Osmanlı Türkçesi	Devlet Matbaası
İctimâîyyat (1927)	Ali Kâmi (Akyüz)	Osmanlı Türkçesi	Marifet Matbaası
İctimaiyyat (1927)	Max Bonnafoos ve Necmettin Sadık (Sadak)	Osmanlı Türkçesi	Maarif Vekaleti
Umumi İctimaiyat (1932)	Hilmi Ziya (Ülken)	Latin Alfabeti	Matbaai Ebüzziya
Sosyolojinin Unsurları (1936)	Kâzım Nami (Duru)	Latin Alfabeti	Devlet Basım Evi
Sosyoloji (1936)	Necmettin Sadık Sadak	Latin Alfabeti	Maarif Matbaası

Sosyoloji dersi ülkemizde liselerde 1924'ten sonra okutulmaya başlamıştır. Dünya üzerinde liselerde sosyoloji dersi konusunda da ülkemiz öncü bir davranış sergilemiştir. 1930'lu yıllarda sosyoloji dersi Fransa'da sadece öğretmen okullarında mevcuttur. Liselerde “Ahlaki Felsefe” dersleri içinde aile sosyolojisi ve adat ilmi gibi sosyolojinin alt dallarına değinen başlıklar olsa da genel bir sosyoloji dersi müfredatta yer almamıştır. Benzer şekilde İngiltere ve ABD'de de “İctimai Ruhیات” (Sosyal Psikoloji) dersi önemli bir ders olarak teşkil edilmiştir.²⁰⁹

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte daha önceden ismi sultani olarak bilinen okulların adı lise olarak değiştirilmiştir. Beş yıl süreli ilköğretim üzerine üç yıl süren birinci devre ve bunun üzerine üç yıl süreli ikinci devre liseler kurulmuştur. Fen ve edebiyat branşlarına ayrılması, liselerin ikinci devresinin üçüncü sınıfında yapılmıştır. İkinci Heyet-i İlmiye toplantısına alınan “*Ortaokul ve liselerin ayrı ayrı birer bölüm hâline getirilmesi ve her ikisinin sürelerinin üçer yıl olarak tespit edilmesi, böylece orta öğretimin yedi yıldan altı yıla indirilmesi*”²¹⁰ kararı gereği 1924'ten itibaren liselerin birinci devrelerine “ortaokul” adı verilmiştir. Böylece ortaokul, liseden bağımsız bir eğitim-öğretim kademesi olmuştur.²¹¹

Eğitim müfredatlarının geliştirmesi veya yenilenmesi çalışmaları yeni ortaya çıkan bir gereksinimi gidermek ya da var olan uygulamada faaliyetlerin ihtiyaca cevap vermediğinin görülmesi veyahut yeni bir alternatif olması maksadıyla

²⁰⁹ Hilmi Ziya Ülken, **Umumî İctimaiyat**, Galatasaray Talebe Sandığı Neşriyatı, İstanbul, 1932, s.XI.

²¹⁰ MEB, **Heyet-i İlmiye Toplantıları**

²¹¹ Hasan Cicioğlu, “Cumhuriyet Döneminde Ortaöğretim Programlarında Felsefe Grubu Derslerinin Analizi”, **Eğitim ve Bilim**, Cilt: 10, Sayı: 55, 1985, s.17.

yapılmaktadır.²¹² Bu durumların tamamı Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Türkiye'de ortaya çıkan süreçler olmuştur. Yani eğitim alanında yenileşme çalışmaları statik bir yapı olmamış, çağın gerekleri ve gelişmeleri çerçevesinde sürekli güncellemelere gidilmiştir.

1924 yılından günümüze kadar liselerde okutulan sosyoloji dersine yönelik 9 farklı müfredat uygulanmıştır.²¹³ Söz konusu müfredatların her biri değişen sosyal koşullara, siyasal ve ekonomik amaçlara yönelik farklılıklar içermektedir.

Ders kitapları ve müfredat planları geçerli olduğu dönemde eğitim felsefesini en net biçimde ortaya koyan eğitim materyalleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu materyaller “*istendik davranış değişikliği*” olarak tanımlanan eğitimdeki “*istendik*” bölümünü oluşturmaktadır. Bu nedenle eğitim gören bireylerin düşünce dünyası büyük oranda bu materyaller tarafından şekillendirilir. Türkiye Cumhuriyeti gibi yeni kurulan, yeni bir yurttaş tipi oluşturma kaygısına sahip, ulus-devlet anlayışını oturtma süreci yaşayan ve bunların tümünü eğitim vasıtası ile genç nesillere benimsetmeyi hedefleyen toplumlarda ders kitaplarının önemi daha da artmaktadır.²¹⁴ Fakat söz konusu eğitim materyalleri oluşturulurken bilimsel hususlar, ulusal, kültürel ve manevi değerlerle birlikte programın hazırlandığı dönemde egemen olan ideoloji ve siyasi koşullar da belirleyicidir. Bu eğilim eğitimin siyasal yönü olan yurttaş yetiştirme işlevi açısından bir miktar kabul görebilir. Ancak bilimsel ve toplumsal gerçeklerden uzak bir içerik, bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹⁵

Lise sosyoloji ders kitaplarında bu konu ile ilgili en göze çarpan örnek Prens Sabahattin hakkında verilen bilgiler çerçevesindedir. Ülkemizde tüm Cumhuriyet tarihi boyunca Durkheimcı bir eğitim sistemi egemen olmuştur. Durkheimcı görüşte sosyal ve siyasi kurumlar, sosyal bütünlük içinde kendilerine yüklenen belli bir görevi ve sorumluluğu yerine getirirler²¹⁶ bu düşünce karşılığını Ziya Gökalp'te bulmaktadır. Yeni tip yurttaş yetiştirmek, millî bilinci daha oluşmamış bir güruhtan yeni bir ulus inşa etmek gibi elzem konuların merkeze koyulduğu süreçte Ziya Gökalp'in “Türkçü-

²¹² Yavuz Erişen, “Program Geliştirme Modelleri Üzerine Bir İnceleme”, **Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 1998, s.79.

²¹³ Beyhan Zabun, “Türkiye’de Sosyoloji Dersi Öğretim Programlarının Amaç ve İçeriklerinin Toplumsal Değişmeye Paralel Olarak Değişimi”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 32, Sayı: 1, 2012, s.158.

²¹⁴ Ertengü ve Coşgun Kandal, “Atatürk Dönemi Lise Sosyoloji Ders Kitaplarında Kadın”, s.5234.

²¹⁵ Beyhan Zabun, “Sosyoloji Öğretiminde Güncel Yaklaşımlar”, **Felsefe Grubu Eğitimi Üzerine Yazılar**, (Ed: Faruk Manav), PEGEM Akademi, Ankara, 2019, s.6.

²¹⁶ Muhsin Hesapçıoğlu, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi” **Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, Sayı: 29, 2009, s.132.

İslamcı-Batıcı” formülü²¹⁷ Cumhuriyet’in temel ideolojisi olmuştur. Bu nedenle Türk sosyolojisinde bu düşüncelere muhalif olan ancak alternatif düşünceleri ile en önemli iki isimden biri olarak kabul gören Prens Sabahattin ders kitaplarına isim olarak 1966’da Osman Pazarlı tarafından yazılan kitapla girmiştir. Bu yer bulma fikrinsel açıklamalar olmadan sadece “*Le Play mektebinin memleketimizde mümessili sayılan Prens Sabahaddin ile Ziya Gökalp ve Mehmet İzzet, Türk sosyologlarındandır.*”²¹⁸ ifadesinde geçmiştir. Aynı kitapta Ziya Gökalp, “*Türkçülüğün Esasları*” adlı çalışmasından alıntılanan “*Garba Doğru*” adlı okuma parçasıyla, “İslam ümmetindenim, Türk milletindenim, Garp medeniyetindenim.” ifadesiyle kültür ve medeniyet ile millet ve milliyetçilik konularında kendine yer bulmuş, kitabın sonunda on beş farklı sosyoloğun tanıtıldığı “*Büyük Sosyologlar*”²¹⁹ başlığındaki tek Türk sosyolog olarak düşüncelerine ve hayatına yer verilmiştir.

1924 yılında kabul edilen lise programında “İçtimaiyat” dersinin içeriği 1920’de Fransa Eğitim Bakanlığı’nın öğretmen okulları için hazırladığı program örnek alınarak hazırlanmıştır.²²⁰ Maarif Vekâletinin yayımladığı bu ilk müfredat programında içtimaiyat dersinin edebiyat ve fen şubelerinin her ikisinde de müşterek iki saat olacak şekilde verilmesi kararlaştırılmıştır. Öngörülen içerik aşağıdaki gibidir²²¹.

“Fert ve cemiyet içtimai hayatın maddi zihnî ve ahlaki hayata olan tesiri, cemiyetlerin tasnifi

İktisadi içtimaiyat: Maddi ihtiyacı tatmin etmek üzere vücuda gelen içtimai teşekküller: korporasyon, sendika, kooperatifler.

Muhtelif cemiyetlerde istihsal tarzları istihsalin muhtelif anasır ve müteakıl münasebetleri: Taabiyet, sui ve sermaye,

İş bölümü: içtimai neticeleri, tesanüt ve tesanütte hadem-i müesseseler, sigortalar.

Muhtelif cemiyetlerde mübadele tarzları kıymet ve fiyat, rekabet, inhisar nakit, itibar ve itibar müesseseleri. Mülkiyet ve işgal-i muhtelifesi ve tekâmülü mülkiyet hakkında içtimai meslekler, tebdilat iktisadiyatın müessesat ve adet ve efkâr üzerine tesiri.

Aile içtimaiyatı: ailelerin muhtelif eşkâli ve tekâmülü

Muasır aile, izdivaç, mahiyet-i ahlakiye ve içtimaiyası. Kadının aile ve cemiyetteki mevki kadınların haysiyet ve hakkının inkişaf ve tekâmülü

Siyasi ve hukuki içtimaiyat: siyasi cemiyetler envai, tarz tekâmülü

²¹⁷ Hesapçıoğlu, s.130.

²¹⁸ Osman Pazarlı, **Sosyoloji**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s.19.

²¹⁹ Pazarlı, s.219.

²²⁰ Beyhan Zabun ve Şakir Berber, “İdeolojik Sosyoloji Öğretimi: Halk Fırkası Programı Doğrultusunda Yazılan İlk Ders Kitabı (Necmettin Sadak)”, **Yedinci Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri**, (Ed: Muammer Tuna) Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, 2013, s.67.

²²¹ Maarif Vekaleti, **Lise Birinci Devre Müfredat Programı**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340, s.2.

Millet nedir? Milliyet fikri bunu teşkil eden anasır, vatan ve vatan muhabbeti.
Devlet: Devlet vazâifinin zaman ve mekânla tebeddülü, muasır devletlerin hâlen tahmil ettikleri vezaif, devlet ile dinin yekdiğerinden ayrılmasına müteveccih tekâmül, bugünkü devletlerde din ve devlet münasebeti.
Vatandaşların yekdiğerleriyle hukuki münasebetine göre devletin eşkâli, kast usulü, Aristokrasi, demokrasi.
Ferdlerin hukuku, hürriyet ve hududu.
Hükûmet: Hükûmetin eşkâli, hükûmeti sultaniye (monarşi), oligarşi, halk hükûmeti ve cumhuriyet. Parlamenter hükûmet, reyiam, reyi mahdut, temsili nisbi.
Kuvvei umumiyenin taksimi: Teşrii ve icrai kuvvetler arasında münasebet; kuvvei adliye, cürüm ve esbabı hakkındaki nazariyat.
Ceza: Ceza telakkisinin tekâmülü.
Devletlerin yekdiğerleri arasındaki münasebetler, harp ve sulh, hakem. Usulü, cemiyeti akvam fikri.
Sosyoloji noktai nazarından din, ilim, san'atı. Dinin san'atın, ilmi iptidai şekilleri ve bunların tekâmülü, dinin vazîfei içtimaiyesi.
Asar san'atın vücade gelmesinde muhit içtimaiyenin tesiri, bu tesirin hududu: San'atkârda kudret-i ibda."

1924 yılında yayımlanan müfredat planı günümüz anlayışıyla neyin nasıl öğretilceğinin detaylı planı olmaktan ziyade daha çok sosyolojik içeriklerin alt alta sıralanması şeklinde görüntü vermektedir.

1927 yılında yapılan bir değişiklikte filozofi ve içtimaiyat dersleri tek bir ders olarak birleştirilmiştir. Ders saatleri ise liselerin ikinci sınıfında iki, lise üçüncü sınıfların edebiyat alanında altı, fen alanında üç saat olarak belirlenmiştir. Müfredatın içeriğinde bir değişiklik yapılamamıştır.

25 Nisan 1927 tarihinde yayımlanan Talim Terbiye Kurulu kararında “Müderris Necmettin Sadık (Sadak) ve Bonafos (Max) beylerin müştereken yazdıkları içtimaiyat kitabının ders kitabı olarak okutulmasına karar verilmiştir”²²². Söz konusu kitap Maarif Vekâleti tarafından 1927 yılında yayımlanmıştır. Necmettin Sadık, Max Bonnafous’un yazdığı bölümlerin de çevrisini yapmıştır.²²³ Ancak bu kitapla ilgili olarak bu kitabın üniversite düzeyindeki öğrencilere yönelik yazıldığı ve kitap içeriğinin Maarif Vekaletinin 1924 yılında yayımladığı ilk müfredat programındaki içtimaiyat dersi içeriğiyle uygun olmadığı dikkat çekilmesi gereken hususlar olarak göze çarpmaktadır. Söz konusu kitabın içeriği ile ilgili başlıklar kitapla ilgili bölümde verilmiştir.

²²² MEB, **Talim Terbiye Kurulu Kararları**, Ankara, 1927, 01.03.2019 tarihinde https://ttkb.meb.gov.tr/kurulkararlari/fihristler/fihrist_1927.pdf adresinden alındı

²²³ Max Bonnafous ve Necmettin Sadık (Sadak), **İçtimaiyat, Birinci Kitap: Umumî İçtimaiyat**, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1927.

Filozofi ve içtimaiyat dersinin müfredatına 1927’de hazırlanan hâliyle 1934’e kadar devam edilmiştir.²²⁴ Ancak diğer derslerin içeriklerinde ders öğretmenlerinin deneyimlerine dayanarak 1931’de geniş çaplı değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliğe yönelik olarak öğretmenlerden “...müfredat programı, talimname ve sair usul ve nizamata müteallik fikirlerini ve bunlardan tadil edilmesi icap eden noktaları tecrübelerine göre...” bildirmeleri istenmiş, bu talepler doğrultusunda bir komisyon teşkil edilmiştir.²²⁵ 1931 yılında yapılan müfredat değişiklikleri dönemin gazetelerine şu şekilde yansımıştır:²²⁶

“Salâhiyettar bir zattan aldığımız malûmata nazaran Maarif Vekâleti önümüzdeki ders senesinde tatbik edilmek üzere lise ve orta mekteplerinde terbiye ve tedris usulleri hakkında yeni bir program hazırlamaktadır. Bu program Cumhuriyet hükûmetinin sekiz seneden beri tatbik etmekte olduğu muhtelif terbiye, hars, ve tedris usullerinin tamamen millileştirilmiş ve tevsi edilmiş bir şeklidir. Programın tedrisata ait kısımları şu suretle hulâsa edilmektedir:

1- Lise ve orta mekteplerdeki talebelerin sıhhat ve seciye itibarile tekâmüllerine daha fazla ehemmiyet verilecektir.

Heyeti talimiye yalnız mektepte değil, hariçte de talebesinin bütün ahval ve harekâtile çok ciddi surette meşgul olacaktır. Her sabah bütün mekteplerde birer saat beden terbiyesi yapmak mecburidir.

2- Lise ve orta mekteplerdeki müfredat programları tadil edilecektir.

Çocuğun zihni tekâmülü için hiç bir rol oynamıyan ve hayati bir kıymeti bulunmıyan bir çok füzuli malûmat programlardan kaldırılacaktır. Fakat bu tadilât bu sene yalnız orta mektep birinci sınıflarında tatbik edilecek ve her tene birer sınıfa teşmil edilmek suretile beş senede bütün sınıflarda tatbik olunacaktır.

3- Orta tahsile karşı vuku bulan tehacüm nazari itibara alınarak bütün müracaatlerin reddedilmemesi için talebe kadroları tevzi edilecektir.

Vekâlet bazı mıntakalardaki lise ihtiyacını ehemmiyetli bularak bu sene yeniden bir kaç lise açmağa karar vermiştir.

Bu cümleden olarak Kandilli ve Üsküdar orta mekteplerinde bu seneden itibaren lise teşkilâtı yapılacaktır. Gaziayıntap, Antalya, Balıkesir vilâyetinde ise bütçe müsaade ettiği takdirde gelecek seneden itibaren lise sınıfları ilâve olunacaktır.

4- Maarif Vekâleti gençliğin spor ihtiyacını tatmin için bu sene bir çok yerlerde mektep kulüpleri tesis edecektir.

Bütün mıntakalardaki maarif hareketlerinin tesbiti suretile yapılan bir istatistiğe göre irfan vaziyeti geçen senelere nisbetle fazla bir tekâmül göstermiştir. Bu şayanı şükran vaziyetinin tevsi ve teşmiline çok ehemmiyet verilecektir.

12 temmuzda Ankara’da maarif müfettişi umumilerinin ve lise müdürlerinin iştirakile fevkalâde bir kongre aktedilerek orta tahsil programları ile tedrisattan alınan neticeler tetkik edilecektir.”

1934 yılı lise müfredat programında İçtimaiyat dersi edebiyat şubelerinde haftada iki ders fen şubelerinde ise kısaltılmış olarak (muhtasar) haftada 1 ders saati

²²⁴ Cicioğlu, s.18.

²²⁵ “Müfredat Programları Hakkında Muallimlerin Mütaleası Soruluyor”, **Cumhuriyet**, 13 Mart 1929.

²²⁶ “Tedris ve Terbiye Usulleri Değişiyor”, **Cumhuriyet**, 17 Haziran 1931.

okutulması öngörülmüştür. Bu müfredat dersin içeriğinde herhangi bir değişme yapmamış, sadece dil yönünden sadeleştirmeye gidilmiştir. Söz konusu müfredat planı aşağıda sunulmuştur:²²⁷

“Fert ve cemiyet, içtimai hayatın maddî, zihnî ve ahlâkî hayata olan tesiri, cemiyetlerin tasnifi.

İktisadî içtimaiyat: maddî ihtiyacı tatmin etmek üzere vücade gelen İçtimai teşekküller: korporasyon, sendika, kooperatifler.

Muhtelif cemiyetlerde istihsal tarzları, istihsalin muhtelif unsurları ve müteakib münasebetleri: tabiat, sây ve sermaye.

İş bölümü: İçtimai neticeleri, tesanüt ve tesanüde hadim müesseseler, sigortalar.

Muhtelif cemiyetlerde mübadele tarzları, kıymet ve fiyat, rekabet, inhisar, nakit, itibar ve itibar müesseseleri. Mülkiyet ve muhtelif şekilleri ve tekâmülü. Mülkiyet hakkında İçtimai meslekler, İktisadî tebeddüllerin müesseseler ve âdetler ve fikirler üzerine tesiri.

Aile içtimaiyatı: ailelerin muhtelif şekilleri ve tekâmülü.

Muasır aile: izdivaç, ahlâkî ve İçtimai mahiyeti. Kadının aile ve cemiyetteki mevkii, kadınların haysiyet ve hakkının inkişaf ve tekâmülü.

Siyasî ve hukukî içtimaiyat: siyasî cemiyetler, nevileri, tekâmül tarzı.

Millet nedir? milliyet fikri, bunu teşkil eden unsurlar, vatan ve vatan muhabbeti.

Devlet: devletin vazifelerinin zaman ve mekânla değişmesi, muasır devletlerin halen tahammül ettikleri vazifeler, devlet ile dinin birbirinden ayrılmasına doğru giden tekâmül. Bugünkü devletlerde din ve devlet münasebeti.

Vatandaşların birbirleri ile hukukî münasebetine göre devletin şekilleri, kast usulü, aristokrasi, demokrasi.

Fertlerin hukuku, hürriyet ve hududu.

Hükümet: hükümetin şekilleri, sultanî hükümet, (monarşi) oligarşi, halk hükümeti ve cumhuriyet, parlamenter hükümet, reyiam, mahdud rey, nisbî temsil.

Devletin umumî kuvvetlerinin taksimi: Teşriî ve icraî kuvvetler arasında münasebet, adlî kuvvet, cürüm ve sebepleri hakkındaki nazariyeler.

Ceza: ceza telâkkisinin tekâmülü.

Devletlerin biribiri arasındaki münasebetler, harp ve sulh, hakem usulü, milletler meclisi fikri.

Sosyoloji noktai nazarından din, ilim, san at. Dinin, san'atin, ilmin iptidai şekilleri ve bunların tekâmülü, dinin İçtimai vazifesi.

San'at eserlerinin vücade gelmesinde İçtimai muhitin tesiri, bu tesirin hududu: San'atkârda ibda kudreti.”

1935 yılında müfredatlarla ilgili büyük değişiklikler yapılmıştır. Dönemin gazetelerinde yeni ders müfredatlarının ezberciliği kaldırarak ve öğrencilere isimleri öğretmekten ziyade genel bilgiler sunacak şekilde hazırlandığı ifade edilmiştir.²²⁸ 1935-1936 eğitim öğretim yılından itibaren geçerli olacak şekilde Kültür Bakanlığınca²²⁹ sosyoloji dersine yönelik alınan kararlar aşağıda sunulmuştur:²³⁰

²²⁷ Maarif Vekaleti, **Lise Müfredat Programı**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s.53-54.

²²⁸ “Müfredat Programları Kesin Şeklini Aldı”, **Cumhuriyet**, 4 Ağustos 1935.

²²⁹ 1935 yılında Maarif Vekâleti'nin adı Kültür Bakanlığı olarak değiştirilmiş, 1941 yılına kadar Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Bakanlığı adıyla çalışmıştır.

²³⁰ Kültür Bakanlığı, **Lise Filozofi Programı Kılavuzu**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935, s.3-4.

“1. 1935 - 1936 ders yılı içinde lise ikinci devre filozofi ve sosyoloji dersleri programlar ile kitapları hakkında alınacak tedbirleri saptamak üzere yüksek izninizle İzmir Sayısları Hasan Âli Yücel, İstanbul Erkek Lisesi Filozofi öğretmeni ve İstanbul Kültür Direktör Vekili Mehmet Emin Erişirgil, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doçentlerinden Hilmi Ziya, Ekonomi Bakanlığı Yönetmenlerinden Servet ve Gazi Eğitim Enstitüsü öğretmenlerinden Sadri Ertem'den mürekkep olarak kurulan komisyonca:

- a) Lisede filozofi derslerinin amaçları
- b) Psikoloji, mantık, sosyoloji derslerinde dikkate alınacak noktalar
- c) 1935-1936 ders yılı için Edebiyat Kolu metafizik, estetik, ahlâk, sosyoloji programlar ile Fen Kolu filozofi programında yapılan değişiklikler
- d) Filozofi dersinde talebe tarafından okunup incelenmek üzere Bakanlıkça bastırılmış olan metinleri okuturken gözönünde bulundurulacak noktalar hakkında yazılan raporu yüksek kabulünüze arzeder ve bu raporun Devlet Basımevinde bastırılması ve okullara dağıtılması işinin Yayın Direktörlüğüne havale buyurulmasına yüksek izninizi dilerim.

3. Lise sosyoloji programında komisyonca yapılan değişiklik üzerine sosyoloji kitabının yeniden yazdırılması lüzumlu görüldüğünden bu kitabın **Sivas Sayısları Necmeddin Sadık** tarafından yazılmasına ve bu yıl lise ve öğretmen okulları kitapları listesine bu kitabın konularak **İzzet'in İçtimaiyat** kitabının listeden çıkarılmasına yüksek izninizi dilerim.”

31 Ağustos 1935 tarihli 153 numaralı kararın altında dönemin Kültür Bakanı Saffet Arıkan'ın onayı bulunmaktadır. Söz konusu kararın devamında yer alan filozofi, sosyoloji ve edebiyat derslerine yönelik karar ve açıklamalar aynı zamanda 1938'de yayımlanacak müfredat programını ve bu derslere yönelik açıklamaları oluşturmaktadır. 1935 yılında düzenlenen²³¹ ve 1938 yılındaki²³² müfredat planında da aynı şekilde yer alan sosyoloji dersine yönelik açıklamalar aşağıda sunulmuştur:

“Sosyoloji okutmanın başlıca ergesi şunlardır:

1. Gençleri sosyal vakıalar üzerine düşündürmeğe ve bunlar arasındaki ilgileri araştırmağa alıştırmak.

2. **Gençleri Türk devriminin amaç bildiği ideallerin fikrî temellerini kavrayacak hale getirmek ve böylece Türk sosyetesinin gelişmesine yarıyacak işler yapacak yurttaşlar yetiştirmek.**

Bunun için öğretmenin gözünün de bulunduracağı noktalar şunlardır:

1. İktisadi teşekküller söylenirken bu teşekküllerden sendikaların bazı memleketlerde sınıf mücadelesi vasıtası olarak kullanılmasındaki zarar ortaya konacak ve Türk Cumhuriyetinin ferdî ve İçtimai hayat için iş bölümü bakımından türlü iş adamlarına ayrılmış bir sosyete olduğu belirtilecek, dünya harbinden sonra sendikaları mücadele vasıtası olarak kullanmadan doğan ihtilâl ve anarşiler üzerinde durularak Türk Cumhuriyetinin bu prensipindeki doğruluk talebe zihninde aydınlanacaktır. (Parti programının 5 inci maddesinin (c) fıkrası).

2. Kooperatiflerden bahsedilirken Cumhuriyet devrinde bilhassa ziraî kooperatiflerin aldığı önemli durum anlatılacak. Cumhuriyet Hükümetinin toprak mahsullerinin hakiki değerinden müstahsilleri faydalandırarak satış kooperatifleri kurmağı arttırmağı amaç edinen hareketi belirtilecektir.

²³¹ Kültür Bakanlığı, **Lise Filozofi Programı Kılavuzu**

²³² Kültür Bakanlığı, **Lise Programı**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1938, s.1-20.

3. Osmanlı İmparatorluğunun büyük sanayi devrine girmesine engel olan sebepler üzerinde durulacak ve Cumhuriyet devrinin büyük sanayi hareketi istatistiklerle belirtilecektir.

4. Mübadele bahsinde taşıma vasıtalarının önemini anlatırken büyük taşıma vasıtalarını uluslaştırmadaki değer söylenecek, Lozan andlaşması ile elde ettiğimiz kabotaj hakkının ve şimendifer siyasetinin verimi gösterilecektir.

5. Monopoldan bahsederken ulusal devletin monopol koymasındaki sebepler üzerinde durulacaktır.

6. Öğretmen ulusal paranın değerini doğuran sebepleri ve arttırdıklarını ulusal para olarak yatırmadaki ahlâki mükellefligi ve iktisadi faydayı anlatacaktır.

7. Bankalar bahsinde Osmanlı devrindeki bankaların ulusal olmıyan amaçları anlatılacak ve ulusal bankaların Cumhuriyet devrindeki gelişimi ve halkımızın biriktirmelerindeki fazlalık rakamlarla gösterilecektir.

8. Ferdi mülkiyet bahsinde mülkiyetin kamusal haklardan olmasını lüzumlu kılan sebepler söylenecek ve bunun sınırının devlet varlığı ve menfaati olacağı gösterilecektir.

9. Ekonomi bahsi bitince öğretmen Türk Cumhuriyetinin ekonomik durumda alacağı devletçiliği anlatacaktır.

10. **Kitaptan Türkiyede aile bahsi okutulurken öğretmen medenî kanunun aile hukukunda yaptığı devrim üzerinde çok durmalı ve eski fıkıh esasları ile arasındaki ayrılık belirtilmelidir.**

11. **Kadın hukukunun gelişmesinde inkılâbın (yurtdaşlara hak ve vazife vermeden kadın erkek ayrılmaz) düsturundaki önem gözönüne konacaktır.**

12. **Ulusal bağlılığın dil, kültür, ideal birliğine dayandığı gösterilecektir.**

13. Ulusal devletin vazifelerinin nasıl genişlediği gösterilerek devletin sosyal yardım ve ekonomik devletçilik prensipi anlatılacaktır.

14. **Demokrasiyi doğuran sebepler söylendikten sonra Türk devriminin (Ulusal Egemenlik) idealine bağlılığı belirtilecektir.**

15. Hükûmet şekilleri bahsinde ulusal hükûmetin kurulmasına sebep olan vak'alar üzerinde durulacak ve devrimin Cumhuriyet prensipi esaslı muhakemeye dayanan bir kanaat halinde anlatılacaktır.

16. Hakkın menşei için ahlâk dersleri arasında verdiği bilgilere içtimaiyat kitabındaki cürüm ve ceza bahsi bağlanacaktır.

17. Din meselesine türlü noktadan bakım kabil olduğu anlatıldıktan sonra sosyoloji bakımından din meselesi üzerinde durulacak, ulusal devletin lâik olmasını doğuran sebepler anlatılacaktır.

18. Bedii içtimaiyat ile estetik birbirine bağlı olarak okunacaktır.

19. **Öğretmenler, içtimaiyat kitabının her bahsinde hadiselerin tarihi akışı üzerinde durarak ve talebenin tarih derslerinde elde ettiği bilgiden ayıklatarak bugünkü duruma geçeceği gibi orta kısımda yurt bilgisinde elde ettiği kanaatleri de bu ilmin ve- rimleriyle kuvvetlendirmiş olmalıdır."**

Ülkemizde verilen yurttaşlık/yurt bilgisi eğitimleri ile sosyoloji ders içeriklerinin çakıştığı birçok konu bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak, İlk Mektepler Müfredat Programı (1924) doğrultusunda Orhan Fuad tarafından ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında okutulmak üzere kaleme alınan "Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye 4" ve "Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye-5" adlı kitapların içerikleri incelendiğinde eğitimin içeriğinin sosyoloji içeriği ile büyük oranda benzediği görülmektedir.

Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye-4 kitabının içeriği;²³³ birinci kısımda “Fert ve cemiyet- ferdin cemiyete medyun olduğu nimetler- iptidai insanlar ile bugünkü insanlar arsındaki farklar, teşarük ve tesanüt.” İkinci kısımda “Hak, vazife ve mesuliyet, hayır, şer, fazilet, rezilet.” Üçüncü kısımda, “Belediyeler, vazifeleri, halkın belediyelere karşı mukabil vazifeleri, kavaidi sıhhiye.” Dördüncü kısımda “Yangına karşı evlerde tedbir belediyelerin itfaiye teşkilatı – umumi mezbahalar; haller – bunlara karşı vatandaşların vezai fi.” Beşinci kısımda ise “Vatandaşların hayat ve mallarını himaye ve muhafaza teşkilatı: polisler, vazifeleri, polislere karşı vazifelerimiz, insani vazifeler, fukaraya muavenet teşkilatı, kavga etmemek, serseriyane gezmek, başkalarının malını tahrip etmemek.” konularından oluşmuştur.

Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye-5 kitabının içeriği;²³⁴ birinci kısımda “Vatan, millet, hükümet, devlet, hükümetin muhtelif şekilleri –milli hakimiyet– hükümeti meşruta ve cumhuriyet, ne için cumhuriyet en iyi bir şekli hükümettir?, cumhuriyetin halka temin ettiği faideler, halkın ve milli istiklalin düşmanları.” İkinci kısımda “İstiklâl mücahedesinin tarihçesi – Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin teşekkülü – Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanı – bundan gördüğümüz ve göreceğimiz faideler.” Üçüncü kısımda, “Cumhuriyetin vatandaşlara temin ettiği haklar: hürriyet, müsavat, masuniyet-vicdan, tefekkür, kelam, neşir, seyahat, akid, sa’yu amel, temellük, tasarruf, içtima, cemiyet, şirket, intihabat hak ve hürriyetleri- kanun ve bütçe nasıl yapılır.” Dördüncü kısımda, “Reisi cumhurun tarzı intihabı, vazife ve salahiyeti – icra vekilleri heyeti vazife ve salahiyet ve mesuliyeti – muhtelif vekâletler hakkında mücmel malumat” konularından oluşmuştur.

1935 ve 1938 müfredat planlarının ortaya koyduğu en önemli değişim sosyoloji dersinin amacı yönünden olmuştur. Bu müfredatlarda sosyoloji dersi artık sadece kendi bilgi alanının dışında “Türk devriminin amaç bildiği ideallerin fikrî temellerini kavrayacak hale getirmek ve böylece Türk sosyetesinin gelişmesine yarıyacak işler yapacak yurttaşlar yetiştirmek” amacı da taşımaktadır.

²³³ Muhammet Demirkaya, **Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye Adlı Ders Kitabının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2014, s.30-122.

²³⁴ Muhammet Demirkaya, **Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye Adlı Ders Kitabının Transkripsiyonu**, s.30-122.

Zaten yurttaş yetiştirmeye içerik olarak uygun bir ders olan sosyolojiye, bu müfredatla aynı zamanda yurttaş yetiştirme fonksiyonu da resmi olarak kazandırılmıştır.

2.2.2 Mehmet İzzet

Mehmet İzzet 1891 yılında İstanbul'da doğdu. 1907 yılında Galatasaray Sultanisinden mezun olan Mehmet İzzet, 1909 yılında Maarif Nezareti tarafından eğitim görmek üzere Fransa'ya gönderildi. Burada Sorbonne Üniversitesinde felsefe eğitimi gördü ve müteakiben İstanbul'a döndü. Bir süre farklı okullarda öğretmenlik yapan İzzet, Balkan Savaşı sırasında Hilaliahmer Cemiyetinde çalışmaya başladı. I. Dünya Savaşı bitene kadar bu görevine devam etti. Savaşın bitimini müteakip bir süre Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiyede Fransızca öğretmenliği yaptı. 1919'da Darülfünunda Felsefe Müderris Muavini oldu. 1924'te müderrisliğe terfi etti. Darülfünunda Ahlak, Felsefe Tarihi ve İhtimaiyat dersleri verdi. 1927 yılında lösemiye yakalanan Mehmet İzzet, 1930 yılında hem tedavi hem de yurt dışındaki öğrencileri denetlemek maksadıyla Berlin'de görevlendirilmiştir.²³⁵ Bu görevlendirmeye yönelik verilen avans ile ilgili belge ek-14'te sunulmuştur.

Hastalığının iyileşmemesi üzerine Mehmet İzzet aynı 8 Aralık 1930'da Berlin'de hayatını kaybetmiştir. Mezarı Berlin'deki Türk Mezarlığında bulunmaktadır.²³⁶ Mehmet İzzet'in ölümü hem öğrencileri²³⁷ hem de Darülfünunda²³⁸ derin üzüntüyle karşılanmış, ardında büyük bir boşluk bıraktığı ifade edilmiştir.

Mehmet İzzet Türk düşünce tarihinde önemli isimlerden biridir. Ancak gerek eserlerinin eski harflerin dünyasında kalmış olması, makalelerinin toplanmamış ve kitaplarının yeni baskılarının yapılmamış olması²³⁹ gerekse düşüncelerinde özgün ve

²³⁵ CCA, KDB, Fon: 30-18-1-2, Yer: 12-46-6

²³⁶ Mehmet İzzet'in hayatı aşağıdaki kaynaklardan derlenmiştir.

Aydın Topaloğlu, "Mehmet İzzet", *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat* (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.227.

Duher Bayraktar, "Mehmet İzzet", *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat* (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.197.

Hasan Eren, "Mehmet İzzet", *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat* (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.412.

Coşkun Değirmencioglu, *Mehmet İzzet*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s.1-16.

²³⁷ "Fakültemizin Çok Değerli ve Vakur Hocası", *Cumhuriyet*, 13 Kanunuevvel 1930.

²³⁸ "Darülfünunda Merhum Mehmet İzzet B. İçin Bir İhtifal Yapılacak", *Cumhuriyet*, 9 Kanunusani 1931.

²³⁹ Halil Açıkgöz, "Mehmet İzzet", *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat* (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.33.

ilmî oluşu ile birlikte hiçbir zaman politize olmayışı²⁴⁰ nedeniyle hak ettiği değeri görememiştir.

Özellikle sosyolojisinde Ziya Gökalp ve onun takip ettiği Durkheim'in etkisinde kalmakla beraber onları aşarak kendine has bir düşünce oluşturma çabasında olan Mehmet İzzet, Durkheim ve Gökalp'te yer alan sosyal ve ahlaki determinizmi reddederek bireysel özgürlük ve sorumluluk üzerinde durmuştur. Kongar, İttihatçıların ideoloğu olan, millet ve milliyetçilik kavramlarının Türkiye'deki babası olarak bilinen Ziya Gökalp'in düşüncelerine “idealist felsefe” açısından bakan Mehmet İzzet'in yepyeni boyutlar kazandırdığını belirtirken, Türk toplumbiliminin İzzet'ten önemli yararlar sağladığını ifade etmektedir.²⁴¹

İzzet'e göre birey ve toplum ya da başka ifadeyle hürriyet ve zaruret birbirinin karşısı olmayıp birbirini tamamlayan kavramlardır.²⁴² Bu düşüncesi liseler için yazmış olduğu “İçtimaiyat” adlı kitabında da iş bölümü tanımlamasını şekillendirir. Toplum ve birey her faaliyette ona göre eş güdüm içinde olmalıdır. Medeni toplumlarda uzmanlaşma arttıkça zorunlu olarak iş bölümüne duyulacak ihtiyaç da artacaktır.²⁴³ Bu nedenle bireyin toplumsal hayatta icra ettiği işler bir zorlama olmayıp — yani onun özgürlüğünü kısıtlayıcı bir unsur olmayıp — birbirini tamamlayan yapılar olacaktır.

Fındıkoğlu, İzzet'in Türk düşünce sistemindeki önemini vurgulamak için “Ziya Gökalp'tan sonra hamlesini Mehmet İzzet'ten sonra da gayretini kaybeden ve gittikçe kısırlaştığı için yabancı uzviyetlerin kanıyla beslenmek mecbûriyetinde kalan Türk tefekkürü, eğer geçmişten ders ve ibret almak istiyorsa, kanaatimizce, Ziya Gökalp'a nispetle daha alim ve daha feylesof olan Mehmet İzzet'in feylesof şahsiyeti üzerinde durmalı ve onun fikir faaliyetlerini an'aneleştirmelidir.”²⁴⁴ ifadesini kullanmıştır. Bu şekilde Fındıkoğlu, Mehmet İzzet'i Ziya Gökalp'in önüne geçirerek Türk düşüncesinde gelenek oluşturacak derecede önemli bir düşün insanı olarak görmüştür. Kaynardağ, İzzet'in bu önemini ifade ederken onun ileri görüşlü bir eğitimci olmasına vurgu yapmıştır. Kaynardağ, İzzet'in doktora yapmadan üniversitede öğretmen olunmamasını önermesi ve mevcut durumdaki üniversite

²⁴⁰ Yahya Kemal Taştan, “Ön Söz”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.12.

²⁴¹ Emre Kongar, “Sunuş”, **Türk Toplumbilimcileri I**, (Ed: Emre Kongar), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s.10.

²⁴² Topaloğlu, s.228.

²⁴³ Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s.44-45.

²⁴⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eseri”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.316.

eğitimini eleştirerek, öğrenciler için doktora yapmanın teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamasını yaşadığı dönem için önemli bir düşünce olarak görmüştür.²⁴⁵

İzzet, felsefe, psikoloji, ahlak, kooperatifçilik vb. konularda birçok ürün ortaya koymuştur. Ancak onu ön plana çıkaran düşüncesi milliyet kavramıdır. O, milliyeti ırka indirgeyen yaklaşımlara ve düşüncelere karşı çıkar. Ona göre milliyeti ırka irca etmek (indirgemek) insan üzerinde çevreden ziyade kalıtsal özelliklerin etkisi olduğunu iddia etmek gibidir. Bu düşüncesini temellendirirken “*süt emmekte olan ayrı ayrı milliyetten iki çocuğu değiştirin. Onların muhitlerini değiştirmekle milliyetlerini de değiştirmiş olursunuz.*”²⁴⁶ diyerek milliyetin sosyal çevreyi de içeren bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde coğrafi şartların da milliyeti açıklama konusunda tek başına yetersiz kalacağını belirten İzzet, “*Bir millet için tabiat tarafından mu’ta (armağan edilmiş) bir kale, bir sedd-i Çin manasında tabii hudut yoktur.*”²⁴⁷ diyerek millete ait dilin ve kültürün devletlerce belirlenmiş sınırları veya tabiat arızalarını tanımasının mümkün olmadığını belirtmektedir.

İzzet milliyet kavramı ile iktisat arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışırken “*içinde maişetimi (geçimimi) tedarik eylediğim belde benim için e’azım-ı muvattandır (edinilmiş vatanların en büyüğüdür) ...*”²⁴⁸ Arap atasözünden hareket etmiştir. Ona göre vatan ile iktisat arasında tarih boyunca önemli bir ilişki olmuştur. İnsanların ve devletlerin temel gayesi kendilerinin veya halkın refah içinde yaşamasıdır. Bu yönüyle milliyet ve iktisat arasında sıkı münasebetler söz konusudur. İzzet, bu münasebetleri ortaya koyarken İrlandalıların tarihini örnek göstermiştir. İngilizlerin toprak mülkiyetindeki kısıtlamaları neticesinde İrlandalıların birçoğunun ABD’ye göç etmek zorunda kalması ona göre milliyet ve iktisat ilişkisini ortaya koymaktadır. İzzet’e göre milliyet mefkûresi iktisadî dayatmaların ne mahsulü ne de yaratıcısıdır. İnsanlar vatan ya da millî duygulardan önce doğmak ve büyümek için de istiklaline muhtaçtır.²⁴⁹ Bu nedenle rasyonel kararlar alırlar.

²⁴⁵ Arslan Kaynardağ, “Okul Tarihlerinin Önemi ve Doktoraya Dair”, **Cumhuriyet (Kültür Eki)**, 3 Mart 1995, s.13.

²⁴⁶ Mehmet İzzet, “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.111.

²⁴⁷ İzzet, “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat”, s.121.

²⁴⁸ İzzet, “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat”, s.136.

²⁴⁹ İzzet, “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat”, s.147.

İzzet'in "milliyet" in ne olmadığını açıklarken vardığı sonuç "İrk veya dil veya toprak...ilh...husûsiyetleri ayrı ayrı milliyetin esası olamadığı gibi, bunların toplanmasından da bir millet çıkmaz. İnsanlar daima toprak üzerinde yaşamışlar, daima teşrihî (anatomik) farklar irâe etmişler (göstermişler), âlet icâdıyla ve iktisadî faaliyetle temeyyüz etmişler (sivrilmişler), lisanla meramlarını anlatmışlar, teşkil eylediklerin hey'etlerin müşterek vasıfları ve tarihleri olmuştur. Buna rağmen Medhal'de gösterdiğimiz gibi, milliyet mefkûresi her zaman ve mekânda mevcuttur diyemiyoruz. O halde milliyeti bu unsurlarda yegan yegan aramak doğru olmadığı gibi hey'et-i mecmuasında (toplu kadrosunda) da mevcut farz etmek doğru değildir. Çünkü hayat, ruh ve cemiyet hâdiselerinde herhangi bir bütün eczâsının mecmu'undan (cüzlerin toplamından) ibaret addolunamaz."²⁵⁰ olarak ifade edilmiştir. Burada İzzet'in düşüncesinin "Bütün, parçaların toplamından daha büyüktür." şeklinde özetlenen Gestaltçı anlayışla paralel bir bakış açısına sahip olduğunu ifade edebiliriz. İzzet'in milliyet anlayışında, "Hangi kavramı milliyetin içeriğine koysak koyalım (ırk, coğrafya, iktisat, lisan vb.) milliyet bu kavramların toplamından daha büyük olacaktır." düşüncesi hâkimdir. Bu noktada Kocacık, idealist felsefeye inanan bir kişi olarak İzzet'in olumlu yönlerinden birinin Gestalt teorisini yeni şekli ile toplumbilime uygulamak gerektiğini ifade etmesi olarak görmektedir. Ona göre İzzet'in, düşüncelerinde gizli bir Gestaltçılık yatmaktadır.²⁵¹

Milliyet mefkûresi İzzet'e göre fedakârlık ve itaat isteyen kutsal bir ülküdür. Ziya Gökalp'in milliyet anlayışını reddeden İzzet, milliyeti beşerî kıymetlere göre izah etmeye çalışmış,²⁵² eleştirel bir yaklaşımla konuyu ele alarak milliyetin altında yatan "kişisel irade" ögesini vurgulamıştır.²⁵³

Din konusunda İzzet iki unsur gözetmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi dinin sureti, diğeri ise dinin içeriğidir. Birincisi hissidir ve kutsallık duygusundan ibarettir. İkincisi ise her dini diğerinden ayıran bazı ibadet yerleri, inançlar ve efsanelerin bütünüdür.²⁵⁴

²⁵⁰ İzzet, "Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat", s.198.

²⁵¹ Faruk Kocacık, "Mehmet İzzet", **Türk Toplumbilimcileri II**, (Ed: Emre Kongar), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s.86 ve 109.

²⁵² İzzet, "Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat", s.81.

²⁵³ Kocacık, "Mehmet İzzet", s.111.

²⁵⁴ İzzet, "Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat", s.201.

İzzet'e göre milliyet duygusunun dinselilik içeren bir özelliği beraberinde taşıdığını kimse inkâr edemez. Charles Maurras'ın, “vatanseverliği, farklı inançlara haiz yurttaşların müşterek kilisesi”²⁵⁵ olarak tanımlamasını bunun için örnek olarak göstermiştir. Benzer şekilde, her milletin kendisini kutsal olarak gördüğünü ya da en azından bu eğilimde olduğunu belirtir. Bunun için de Rus yazar Dostoyevski'nin “*Rus'ullah*”tan bahsetmesini ve İtalyan Mazzini'nin “*İtalya bir dindir.*” ifadesini kullanarak bazı Türk yazarların da aynı eğilimde olduklarını belirtir. Özellikle Türk'ün ulu dininden bahsederken dinin içeriğinden değil, “Sibirya'dan Macar Ovası'na ve Anadolu'ya kadar çok çeşitli, muhtelif içeriği ifade ederler. Daha doğrusu hissettikleri ululuk Türklüğün kutsiyetidir.”²⁵⁶

Onun düşüncesinde din ile milliyet birbirine hem denk hem de karşıt iki müessesedir. Ona göre her toplumsal müessese kendini takviye için diğer toplumsal müesseselere ve hislere dayanmak, aynı zamanda da kendine zıt olanlara karşı mücadele etmek mecburiyetindedir.²⁵⁷

Tüm bunlarla birlikte Mehmet İzzet'in adı Türkiye'de kooperatifçilik eğitimi konusu incelenirken bu konuda ilk defa ders veren kişi olarak da ifade edilmektedir. Burada kullandığı ders notları ayrıca liseler için “İçtimaiyat” ders kitabı olarak kabul edilen “Yeni İçtimaiyat Dersleri” adlı kitapta dört sayfa hâlinde işlenmiştir.²⁵⁸

2.2.3 Hilmi Ziya (Ülken)

Türk düşünce yaşamına etki etmiş, aynı zamanda Türkiye'de bir felsefe ve sosyoloji geleneğinin oluşmasında öncü olmuş bir düşünce insanı olan Hilmi Ziya Ülken 1901 yılında İstanbul'da doğdu. İstanbul Sultanisi ve Mekteb-i Mülkiyeden mezun olan Ülken, Mülkiyede hariciye konusunda eğitim gördü. Ancak akademik çalışmalar yapmak istediği için 1921 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesinde Coğrafya Asistanıyken aynı dönemde felsefe bölümüne devam etmiş ve mezun olmuştur.

²⁵⁵ İzzet, “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat”, s.201.

²⁵⁶ İzzet, “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat”, s.202.

²⁵⁷ İzzet, “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat”, s.204.

²⁵⁸ Nurettin Hazar, “Türk Kooperatifçiliğine Hizmeti Geçenler: Mehmet İzzet Bey (1891-1930)”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.430.

Hilmi Ziya oldukça geniş bir alanda farklı görevler icra ederek eğitim dünyasına katkı sağlamış bir isimdir. Kendi el yazısıyla kaleme aldığı görevler listesi bu yönden incelendiğinde ne derece farklı alanlarda çalışmalar yaptığı görülecektir. “*Bulunduğum İşler*” başlığıyla yazdığı görevleri aşağıdaki gibi derlenmiştir:²⁵⁹

İstanbul Edebiyat Fakültesi coğrafya asistanlığı aynı zamanda bu fakülte kütüphanesinde memur vekilliği (1921), Bursa Lisesi coğrafya öğretmenliği, Ankara Lisesi felsefe ve içtimaiyat öğretmenliğine ilaveten Ankara Öğretmen Okulu tarih ve coğrafya öğretmenliği (1924), Maarif Vekaleti istatistik Müdürlüğü (1925)²⁶⁰, Maarif Vekaleti sicil müdür vekilliği (1926), Talim ve Terbiye dairesi tercüme bürosu üyeliği (1926), İstanbul Kız Öğretmen Okulu tarih öğretmenliği ve İstanbul Lisesi felsefe öğretmenliği (1926), Kız Öğretmen Okulu psikoloji öğretmenliği ve Erkek Öğretmen Okulu psikoloji ve sosyoloji öğretmenliği (1927), Tekrar İstanbul Lisesi felsefe öğretmenliği (Kız Öğretmen Okulundaki vazife ile birlikte) (1929), Galatasaray Lisesi sosyoloji öğretmenliği ilaveten Kabataş Lisesi psikoloji ve yurt bilgisi öğretmenliği (1930), Edebiyat Fakültesi Türk Tefekkürü Tarihi doçentliği (1933) (İçtimai Doktrinler Tarihi 1936’dan itibaren ilaveten), felsefe profesörlüğü (1941), sosyoloji kürsüsü profesörlüğü (1942), Yüksek Mühendis Mektebi sanat tarihi profesörlüğü (1944) edebiyat fakültesinde ahlak ve değerler eğitimi (1945 1949), yalnız sosyoloji okuttum (1951-1955), İstanbul'daki sosyolojiye ek olarak Ankara İlahiyat Fakültesinde felsefe profesörlüğü (1955), Ankara Üniversitesi senatosu üyeliği (1956), İstanbul Edebiyat Fakültesinde ordinaryus profesörlük (1957)²⁶¹, İlahiyat Fakültesinde dekanlık (1958 ve 1960 yıllarında iki defa) ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sistematiik Felsefe Bölümünde profesörlük (1962).²⁶²

Bunlara görevlere ek olarak Hilmi Ziya; Işık Lisesi (1929-1945), Şişli Terakki Lisesi (1931), Hayriye Lisesi (1932-1934), İstiklal Lisesi (1927-1930), Pangaltı Ermeni Lisesi (1930-1940) gibi özel okullarda felsefe öğretmenliği vazifelerini ifa etmiştir.²⁶³

²⁵⁹ Hilmi Ziya Ülken, **Hilmi Ziya Ülken'in Kendi El Yazısıyla Biyografisi**, İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş No: Bel_Mtf_052894

²⁶⁰ CCA, BTDB, Fon: 30-11-1-0, Yer: 10-6-18

²⁶¹ CCA, BTDB, Fon: 30-11-1-0, Yer: 266-25-40

²⁶² CCA, BTDB, Fon: 30-11-1-0, Yer: 295-33-16

²⁶³ Hilmi Ziya Ülken, **Hilmi Ziya Ülken'in Kendi El Yazısıyla Biyografisi**,

1960 darbesi sonrasında Hilmi Ziya, Millî Birlik Komitesince çıkarılan kanunla İstanbul Üniversitesindeki görevinden çıkarılmış, sadece Ankara İlahiyat Fakültesindeki görevine devam etmiştir. Kanunun geri alınmasına rağmen İstanbul Üniversitesindeki görevine dönmemiş, İlahiyat Fakültesinde sistematik felsefe ordinaryus profesör olarak çalışmalarına devam etmiştir.²⁶⁴

Çalışmaları esnasında birçok eser veren Hilmi Ziya, Umum-i İçmitaiyat (1932) ve Türk Tefekkür Tarihi (1933-1934) kitaplarını kaleme almıştır. Ülken'in Galatasaray Lisesinde felsefe ve sosyoloji öğretmenliği sırasında yaptığı bu çalışmalar bizzat Atatürk tarafından incelenmiş ve beğenilmiştir. Atatürk onu Ankara'ya çağırarak görüşmüş ve üniversite ders vermesini istemiştir. Bununla birlikte Ülken, bu dönemde bilimsel incelemeler yapması maksadıyla Almanya'ya gönderilmiştir. Almanya dönüşünde 1933 yılında Edebiyat Fakültesi Türk Tefekkürü Tarihi doçenti olarak göreve başlamıştır.²⁶⁵

Ülken'in ilgi alanı önemli derecede geniştir. O, bir aydın, bir düşünür, bir profesör olmasının yanında; edebiyat, resim ve minyatür sanatlarıyla da ilgilenen, sanatçı kişiliği olan bir entelektüel olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁶⁶ Ülken, sanatın oluşumunda yetenek ve teknik bilginin yanı sıra ihtiyaç ve zevkin de etkisi olduğunu belirtir.²⁶⁷ Bu noktada Ülken, sanatın sanatsal verilere olduğu kadar bunları kullanan, yoğuran ve sentezleyen insana yönelik bir olgu olduğunu belirterek felsefesinin temeline “insan” ögesini koyduğunu göstermektedir.

İnsanın bir bütün olarak düşünülmesi gerektiğini belirten Ülken, eğitim anlayışını da bu temele dayandırmıştır. Ülken'e göre ruh ve beden birbirinden ayrı değildir. Karakter gelişimi, bilgi kazanımı ile birlikte gelişir. Bu nedenle Ülken, eğitim ve öğretimin birbirinden ayrı olan iki süreç değil, bir bütün olduğunu, ayrı işleyen süreçler olarak düşünülmemesi gerektiğini belirtmiştir.²⁶⁸

Felsefeyi “*Bütün çağların ilim, teknik ve değerler alanlarında insan zihnini skolastikten kurtaran, hür düşünceye götüren, bilgi ve inanan temellerini araştıran*

²⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken, **Hilmi Ziya Ülken'in Kendi El Yazısıyla Biyografisi**,

²⁶⁵ Neriman Temiz, **1952-1962 Yılları Arasında Hilmi Ziya Ülken ve Düşünceleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, s.6-10.

²⁶⁶ Arslan Kaynardağ, “Sanatçı ve Estetikçi Olarak Hilmi Ziya”, **Sosyoloji Konferansları (Hilmi Ziya Ülken Anısına)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.50.

²⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken, **Felsefeye Giriş (Cilt II)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958, s.164.

²⁶⁸ Şadiye Korkmaz, “Eğitim Felsefesi (Hilmi Ziya Ülken)”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)**, Cilt: 15, Sayı: 2, 2015, s.245.

gerçek düşünce”²⁶⁹ olarak tanımlayan Ülken, Cumhuriyet döneminde felsefe ve düşünce tarihi alanında yapılan çalışmalar göz önüne alındığında akla ilk gelen isimlerden birisidir. Özellikle İslam Felsefesi alanındaki çalışmalarıyla ön plana çıkan Ülken, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin kurucu heyeti içinde yer almış, ilahiyat fakültesinin müfredatını oluştururken eğitime bilimsel bir temel sağlamak için antik ve modern felsefe tarihi, sistematik felsefe, mantık ve sosyoloji gibi derslerin eklenmesini sağlamıştır.²⁷⁰

İnsanı ve onun sorunlarını belli bir ideolojinin dar kalıpları arasına sokmak istemeyen Ülken, ideolojilere saplanılmaması gerektiğine inandığı için yanlışlığına inandığı düşünceleri terk etmekte tereddüt etmemiştir.²⁷¹ O hayatı boyunca tek bir düşünceye bağlı kalarak yaşamamış, birçok düşünce sisteminden beslenmiştir. Bu nedenle onun felsefesi, sosyoloji anlayışı, vb. düşünceleri farklı dönemlerde farklı hal almıştır. Vural, Ülken’in düşüncelerinde “...*hümanizmden Marksizme, varoluşçuluktan milliyetçiliğe kadar düşünsel serüveni geniş bir harita...*” çizdiğini ifade etmektedir. Bu nedenle düşüncelerindeki değişimlerin hem Ülken’in yaşadığı dönemdeki sosyal, siyasal ve kültürel yapının etkisiyle ortaya çıktığı hem de onun kendi felsefesini oluşturma süreci olarak değerlendirilebilir.²⁷² Bu özelliği ile ilgili kendisi “*her zaman yeni arayışlar içinde olduğunu*” belirtmiştir.²⁷³

Ülken ve yakın arkadaşları Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Halit Bayrı, Necip Asım, Mükremin Halil, İsmail Hami Danişmend ve Remzi Oğuz Arık ile beraber çıkardıkları Anadolu dergisinde, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Cumhuriyet devrinin sosyal şartlarına uygun bir milliyetçilik fikrini savunmuşlardır. Tarih ile toprak arasında sıkı bir bağlantı kuran ve Anadoluçuluk adı verilen; Turancılık, Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi dönemin etkin akımlarına tepki olarak ortaya çıkan anlayışı da devam ettiren Ülken, daha sonra Yahya Kemal Beyatlı’nın da savunacağı “Türkiye tarihi Malazgirt zaferi ile başlar.” tezini ilk ortaya atan isim olmuştur.²⁷⁴

²⁶⁹ Hilmi Ziya Ülken, **Felsefeye Giriş (Cilt I)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s.25.

²⁷⁰ Mehmet Vural, “Hilmi Ziya Ülken ve Türkiye’de Felsefe Çalışmalarına Katkıları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 17, 2011, 522.

²⁷¹ Hamza Uygun ve İnan Özer, “Hilmi Ziya Ülken”, **Türk Toplum Bilimcileri I**, (Ed: Emre Kongar), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s.150.

²⁷² Vural, “Hilmi Ziya Ülken ve Türkiye’de Felsefe Çalışmalarına Katkıları”, s.522.

²⁷³ Uygun ve Özer, s.195.

²⁷⁴ Mehmet Kaplan, **Hilmi Ziya Ülken**, 1974, 01.05.2019, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/29876/001516312006.pdf?sequence=1>

Ülken'in felsefeci yönünün ağır basması ve daha önce de vurgulandığı gibi her zaman yeni arayışlar içinde olduğundan düşüncelerinde değişimlerin olması nedeniyle *“çalıştığı diğer alanlarda olduğu gibi toplumbilim konusunda da oldukça üretken bir araştırmacı olmasına karşın onun düşüncelerini belli bir modelle ele almak, sağlam bir kuramsal tabana oturtmak güçtür”*.²⁷⁵ Sosyolojinin asıl konusunun, *“...monografiler vasıtası ile parçalardan bütünlere doğru gitmek üzere içtimai teşekkülleri tetkik etmektir. Bu araştırmanın amacı, yaşayan toplum tiplerini inceleyerek geçmiş cemiyetleri aydınlatmak, toplumun idare ve eğitiminde de bu araştırmalardan faydalanmak...”* olarak belirtilmiştir.²⁷⁶

70 yaşında emekli olmasına rağmen üç yıl daha derslerini vermeye devam eden Ülken, 1974'te İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.

2.2.4 Max Bonnafeous

1925 yılında Fransa ile imzalanan eğitimde ortaklık anlaşması sonucunda Fransa'dan Türkiye'ye bazı genç öğretmenler ve kariyerinin başında akademisyenler gönderilmiştir. Henüz meslek hayatlarının başında olan bu akademisyenlerin henüz doktoraları bile yoktur. Birçoğu Fransa'ya dönüşte doktora eğitimini tamamlamıştır. Bu anlaşma gereğince 1926-1933 yılları arasında Edebiyat Fakültelerine çok sayıda Fransız akademisyen görevlendirilmiştir.²⁷⁷ Bu eğitimcilerden birisi de Max Bonnafeous'tur.

Bonnafeous 1900 yılında Fransa'da dünyaya geldi. 1924 yılında École Normale Supérieure'da felsefe eğitimini tamamladı. Üniversite mezuniyetini müteakip İstanbul'a gelerek Darülfünunda ve Galatasaray Lisesinde felsefe ve İçtimaiyat öğretmenliği yaptı. Çalışmamızın içeriğinde yer alan “İçtimaiyat” adlı ders kitabını 1927 yılında Necmettin Sadık (Sadak) ile birlikte hazırladı. Türkiye'de kaldığı süre içinde bu kitapla birlikte “Türkler İçin Fransızca” adlı kitabı Fethi İsmail ve Louis Rolland ile birlikte hazırladı. Bu kitap 1929 yılında yayımlandı.²⁷⁸

²⁷⁵ Uygun ve Özer, s.150.

²⁷⁶ Fahri Atasoy, “Hilmi Ziya Ülken ve Niyazi Berkes”, **Türk Sosyologları**, (Ed: Çağatay Özdemir), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s.70.

²⁷⁷ Nazan Maksudyan, “Max Bonnafeous and The ‘Female Suicide Epidemic’ in Istanbul in The 1920s.” **Les Études Sociales**, Cilt: 165, 2017, s.159.

²⁷⁸ Fethi İsmail, Max Bonnafeous ve Louis Rolland, **Le Français Pour Les Turcs**, Grande Librairie Mondiale, Constantinople, 1929.

Bonafous, intihar konusu üzerine hazırladığı “*Le Suicide Constantinople: Etude Statique Et Essai D'interprétation Sociologique*” adlı tezini 1927’de yayımladı. 1916-1926 yılları arasında İstanbul’da gerçekleşen intihar olaylarının incelendiği çalışmanın sonuçları 1927’den itibaren çeşitli dergilerde Fransızca ve Türkçe olarak yayımlandı.²⁷⁹

Bonafous’un İstanbul’da intihar konusu üzerine yaptığı çalışmalar ilginç sonuçlar ortaya koydu. Geleneksel ilişkilerin hâkim olduğu bölgelerde (Eyüp gibi) intihar oranları yenileşmeye açık bölgelere (Üsküdar, Kadıköy gibi) göre daha düşük olduğu tespit edildi. Bununla birlikte araştırmanın en önemli sonucu intiharın Türk ve Müslüman olan genç kadınlarda diğer etnik köken, inanç ve yaş gruplarına göre daha yüksek olduğunun ortaya koyulmasıydı. Bonafous, bu durumu genç Cumhuriyet’in en büyük başarılarından biri olan kadınların özgürleşmelerinin bir bedeli olarak ifade etmektedir. Bu ifade varoluşçu bir anlayışla özgürlüğün aynı zamanda sorumluluğu da beraberinde getirdiğine yapılan bir vurgudur. Cumhuriyet Devrimi ile kadının sosyal statüsü değişmiş, kadınlar artık kendileri ile ilgili kararlarda etkin konuma gelmiştir. Ancak daha önceden sahip olunmayan bu özgürlük ya da sorumluluk beraberinde büyük hassasiyetler doğurmuştur. Bu nedenle değişimi henüz yaşamayan ya da daha az değişen bölgelerde intihar oranları daha düşük olarak çıkmıştır.²⁸⁰

İstanbul’da intiharı bir salgın olarak niteleyen Bonafous ve onu izleyen dönemde yapılan intihar araştırmalarının sonuçlarının dönemin iktidar sahiplerini çok memnun ettiği söylenemez.²⁸¹ Yeni kurulan Cumhuriyet’in değerlerinin olumsuz olaylara neden olduğunun ifade edilmesinin toplumsal algı açısından problem yaratacağı değerlendirildiğinden 1931’de hazırlanan Matbuat Kanunu’yla yetkili birimlerden izin almadan intihar olaylarının yayınlanması yasak hâle gelmiş, 1932’de bu kanuna yapılan ilaveyle ülke içindeki ve dışındaki intihar olaylarını haber yapmak izne tabi olmuştur.²⁸²

²⁷⁹ Nazan Maksudyan, “Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın İntiharları Islah, İnkâr ve İskât”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 188, Ağustos 2009, s.60.

²⁸⁰ Maksudyan, “Erken Cumhuriyet Döneminde...”, s.63.

²⁸¹ Maksudyan, Bonafous’un çıkarımlarında yeni devleti intiharlardan mesul tutmamak için itina gösterdiğini belirtmektedir. Ancak devlet kadroları böyle bir imadan hoşnutsuz olmuştur. Maksudyan, Bonafous’un 1929’da Türkiye’den ayrılmasının tesadüfi olmadığını iddia etmektedir. Maksudyan, “Erken Cumhuriyet Döneminde...”, s.66.

²⁸² Maksudyan, “Erken Cumhuriyet Döneminde...”, s.64.

Bonnafous 1930 yılında Bordeaux Üniversitesinde sosyoloji bölüm başkanlığına atandı ve bu görevi 1940'a kadar sürdürdü. Sosyoloji anlayışında Durkheim çizgisini takip eden²⁸³ Bonnafous, İkinci Dünya Savaşı esnasında Fransa'da Tarım ve Malzeme Bakanlığı görevini icra etmiş ve 1975'te hayatını kaybetmiştir.

2.2.5 Necmettin Sadak

1890 yılında Isparta'da doğan Necmettin Sadık Sadak, dönemin Konya İstînâf mahkemesi savcısı Sadık Bey'in oğludur. Babasının görevi ve kültürel birikimi sayesinde iyi bir eğitim alan Sadak, 1903 yılında Galatasaray Lisesine parasız yatılı olarak kaydolmuştur. Sadak'ın Mekteb-i Sultanî'ye kayıt hakkı edindiğini gösterir evrak ek-15'te sunulmuştur. Söz konusu 07 Ağustos 1319 (20 Ağustos 1903) tarihli evrak aşağıdaki gibidir:²⁸⁴

*“Mekteb-i Sultanî Müdiriyet-i aliyyesine
Konya İstînâf mahkemesi müdde-i umûmisi Sadık Bey'in mahdumu
Necmeddin Bey'in bir def'aya mahsûs olan on beş altunî elbise birle başkaca istîfâ
olunmak üzere leylî (yatılı) olarak meccânen mekteb-i sultânîye kayd u kabulü tensîb
kılınmış olduğundan ol veçhile icrâ-yı kayd u kabulü husûsuna himem-i aliyyeleri
der-kâr buyurulmak bâbında”*

Galatasaray Lisesinden ve Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden mezun olan Sadak, Fransızca ve Almancaya hâkim olması sayesinde kamu kuruluşlarında tercüman olarak görev aldı. 1916 yılında Darülfünunda Sosyoloji Müderris Muavini olarak çalışmaya başladı. Bu dönemde “İçtimaiyat Darülmesai” adıyla ilk sosyoloji enstitüsünün kuruluşunda ve ilk sosyoloji dergisi olan “İçtimaiyat” dergisinin yayınlanmasında önemli roller aldı.²⁸⁵ Ziya Gökalp'in Malta'ya sürgün edilmesini müteakip Darülfünunda sosyoloji müderrisi oldu.

Sadak'ın düşüncesinin şekillenmesinde Gökalp'in önemli yeri vardır. Gökalp gibi Durkheim sosyolojisinin ve dolayısıyla dayanışmacı (solidarist) sosyolojinin sıkı bir takipçisi olan Sadak, 1927 yılında Darülfünun öğrencilerinin ders kitabı eksikliğini gidermek maksadıyla Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Max Bonnafous ile birlikte “İçtimaiyyat” adlı kitabı yazdı. Kitap aynı dönemde alınan kararla liselerde ders kitabı

²⁸³ Philippe Besnard, *Études Durkheimiennes*, Librairie Droz S.A, Geneve, 2003, s.294.

²⁸⁴ COA, MF.MKT., Yer: 728-60-0

²⁸⁵ Mustafa Özyürek, “Sosyolog ve Gazeteci Yönüyle Necmettin Sadık Sadak”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 2, 2015, s.84.

olarak da okutuldu. Bununla birlikte 1936 yılında tek başına kaleme aldığı sosyoloji ders kitabı on iki baskı yapılarak 1950 yılına kadar liselerde ders kitabı olarak okutuldu.²⁸⁶

Sadak, 1928 yılında CHP'den Sivas Mebusu olarak TBMM'ye girdi. Türkiye'de sosyolojinin kurumsallaşması ve Cumhuriyet'le birlikte özellikle halka yurttaşlık bilinci kazandırılması noktasında modern toplum anlayışının gelişimini sağlamada sosyoloji bilimini etkin bir şekilde kullanarak²⁸⁷ önemli görevler üstlenen Sadak, 1918 yılında arkadaşları ile kurduğu Akşam gazetesinde Millî Mücadeleyi destekleyen yazılar kaleme aldı.²⁸⁸ Gazeteci olarak hem aldığı nitelikli eğitim hem de entelektüel birikimi ile Türk milletinin en sıkıntılı günlerinde yazdığı yazılarla topluma ve idarecilere yön verme misyonunu üstlenen ve bağımsız Türk devleti ilkesi çerçevesinde yazılarını kaleme alan Sadak, aynı ilkeleri siyasi yaşamında da devam ettirdi. 1947 ila 1950 yılları arasında dış işleri bakanlığı görevini icra eden Sadak'ın bakanlığı süresince izlediği politikalar şeffaf, akılcı, gerçekçi, barıştan yana ve çok yönlü olarak ifade edilmektedir.²⁸⁹ Bir dönem Galatasaray Spor Kulübünün başkanlığını da yapan Sadak, bakanlık görevini müteakip siyaseti bırakmış, gazetecilik mesleğine bir süre daha devam etmiştir. 1953 yılında ise hayatını kaybetmiştir.

Sadak dilin sadeleştirilmesi konusunda büyük çabalar göstermiştir. Akşam'da kaleme aldığı bir makalesinde Türkçenin, sadeliğe doğru bir tekâmül yolu tutmuş olduğunu belirtmiş, *“eski ile yeni, geçen seneki ile bu seneki, hattâ dünkü ile bugünkü yazı lisanımızı mukayese edersek, göze çarpan en bariz sıfat, sadeliktir.”*²⁹⁰ diyerek dilin zamana bağlı olarak kendiliğinden sadeleştiğini vurgulamıştır. Ancak bu sadeleşme sürecinin kontrolsüz olması ona göre problemler yaratmaktadır. *“Bu günkü neslin henüz hayatta olan muharrirleri, naşirleri şairleri bile kendi eserlerini tanıyamaz hale geldiler! Bu basit müşahede gösteriyor ki, türk dili, bilhassa yazı lisanımız büyük bir süratle, ve tabii kanunların mecburiyeti altında, kendi kendine değişiyor. Böyle bir tahavvül, Avrupa lisanlarının hiç birinde görülüyor. Türkçe,*

²⁸⁶ Hakkı Uyar, “Necmettin Sadık Sadak”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Kemalizm**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 102.

²⁸⁷ Ayşegül Şentürk, **Necmettin Sadık Sadak Gazeteci ve Siyasi Kimliği**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Isparta, 2011, s.8-11.

²⁸⁸ Uyar, s.104.

²⁸⁹ Şentürk, s.21-22.

²⁹⁰ Necmeddin Sadık (Sadak), “Türkçenin Islahı”, **Akşam**, 8 Eylül 1932.

mütemadi değişme halinde bir lisandır."²⁹¹ ifadesini kullanan Sadak, yazı dili ile konuşma dilinin farklılığının Türkçeyi yetersiz kıldığını belirtmiştir. Bu yazısında henüz yeni kurulmuş olan "Türk Dili Tetkik Cemiyeti"nin teşkil edilmesinin ve düzenlenecek Dil Kurultayının ne kadar isabetli bir çalışma olduğunu "*Türk dili ile esaslı surette meşgul olma zamanı gelmiş, hatta geçmiştir. Bunun içindir ki, lisanımızı tetkik edecek bir ilim cemiyetinin işe başlamasını hakiki bir inşirah ile karşılıyoruz. O fikirdeyiz ki, dil meselesile meşgul olacak Dolma bahçe Kurultayı, lisan ve hars tarihimizin en büyük hadisesini teşkil edecektir.*"²⁹² ifadeleriyle ortaya koymaktadır.

Sadak, Türk milletinin çok eski tarihi ye bütün medeniyetlere ilk örnek olan bilgileri meydana çıkarıldıktan sonra, bu milletin öz dilinin olmadığını, bugün yazdığımız Türkçenin temelini teşkil eden Arapça ve Farsça kökenli kelimeler kullanılmadıkça bir Türk için bir şeyler anlatmanın güç olacağını sanmanın çok yanlış bir görüş olduğunu ifade etmektedir. O "*Osmanlı tarihini, senelerce mekteplerde Türk tarihinin hepsi diye okuduk, öğrendik. Osmanlı devrinin, engin Türk tarihinde kısa bir devre olduğunu Gaziden nasıl öğrendikse, öz dilimiz diye yazıp okuduğumuz Osmanlıcanın zaman ve mekân dahilinde kısa ve mahdut bir tagayyür olduğunu yeni öğreniyoruz. Yanlıştan kurtulmak istiyoruz.*"²⁹³ diyerek Atatürk'ün hem tarih hem de kültür alanında yapılan yenilikleri desteklemiştir.

Dilde sadeleşmenin harf devriminden daha önemli olduğunu ifade ederken "*Harf inkılâbı, millete okuma yazmayı on misli daha az zamanda yüz misli daha kolay öğretmek içindi. Fakat, okuma yazma bilmek sadece bir vasıttan ibarettir. Milleti cahillikten kurtarmaz. Cehaletle asıl mücadele, herkesin okuduğunu anlaması, yazdığını herkese anlatabilmesi ile başlayacaktır.*"²⁹⁴ ifadelerini kullanarak asıl önemli olanın halkın cehaletten kurtulması olduğunu belirtmiştir.

Her konuda olduğu gibi Atatürk'ün dil konusunda da ortaya koyduğu çalışmaların müspet sonuçları olduğunu belirten Sadak, "*Emek, çetin olacak, çalışma uzun sürecektir. Zira, bütün ilim arattırmaları gibi, dil bilgisi yolu sarp yoldur. Fakat, bunun başarılacağına en kuvvetli delil, Gazinin bu değerli işe bizzat alâka göstermesidir.*"²⁹⁵ diyerek Atatürk'e olan sonsuz güvenini de ifade etmiştir.

²⁹¹ Necmeddin Sadık (Sadak), "Türkçenin Islahı",

²⁹² Necmeddin Sadık (Sadak), "Türkçenin Islahı",

²⁹³ Necmeddin Sadık (Sadak), "Dil Kurultayı", **Akşam**, 20 Ağustos 1934.

²⁹⁴ Necmeddin Sadık (Sadak), "Dil Kurultayı"

²⁹⁵ Necmeddin Sadık (Sadak), "Dil Kurultayı",

Sadak, İstanbul Üniversitesinin açılışına yönelik yazdığı yazıda hiçbir devirde, hiçbir hükümetin ilme ve âlime bu derece önem vermediğini, ilmi yaymak için bu kadar emeğe ve masrafa katlanmadığını ifade etmektedir. Yalnız “*Türk vatanına değil, bütün insaniyete hizmet edecek Türk âlimleri yetiştirmek, üniversitenin başlıca hedefi olmalıdır.*”²⁹⁶ diyerek üniversite kavramının evrenselliğini ön plana çıkarmıştır.

Sadak, Atatürk İlke ve Devrimlerine sıkı sıkıya bağlı bir isim olarak milliyetçilik anlayışının laik ve akılcı bir anlayışla Türk dili ve kültürü üzerine inşa edilmesi gerektiğini vurgulayarak, ekonomide liberal politikalara karşı devletçiliği savunmuştur. Ancak onun bu düşüncesi asla bir sosyalizm noktasına ilerlemez. Sadak Millî Mücadele döneminden itibaren Modern Türkiye’nin doğuşu, iç ve dış politika, II. Dünya Savaşı, soğuk savaş vb. konularda verimli ve objektif yüzlerce yazı kaleme almıştır.²⁹⁷

2.3 SOSYOLOJİ DERS KİTAPLARININ YURTTAŞLIK BİLİNCİ KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

2.3.1 Terbiye ve Ahlâka Dâir Mûteallik Tatbîkatıyla İctimâîyyat Dersleri – 1924 (Andre Hesse ve Alfred Gleyse)

Andre Hesse ve Alfred Gleyse²⁹⁸ tarafından kaleme alınan “Terbiye ve Ahlâka Dâir Mûteallik Tatbîkatıyla İctimâîyyat Dersleri” adlı sosyoloji ders kitabı, “Notions de Sociologie Appliquee a La Morale et L’education” adıyla 1922 yılında Fransa’da yayımlanmıştır.²⁹⁹ Kitabın Türkçeye çevirisi Mehmet İzzet tarafından yapılmış ve 1924 yılından itibaren liselerde ders kitabı olarak kullanılmıştır. Mehmet İzzet tarafından yayımlanan nüshanın yazı dili Osmanlı Türkçesidir. Ancak kitabın Türk sosyoloji eğitimi açısından önem arz etmesinin yanında Mehmet İzzet’in bu kitabı o dönemde yazılan kitaplar içinde en iyisi olarak değerlendirmesi nedeniyle kitap, Sosyoloji Araştırma Merkezi öncülüğünde Mehmet Kanar tarafından Latin alfabesine

²⁹⁶ Necmeddin Sadık (Sadak), “Üniversite Açılırken”, **Akşam**, 19 Teşrinisani 1933.

²⁹⁷ Şentürk, s.150.

²⁹⁸ Kitabın orijinal basımında yazarın adı A.Gleyse olarak geçmektedir. Ancak Türkçe kaynakların tamamında A.Gleyse olarak yazılmıştır.

²⁹⁹ Andre Hesse ve Gleyse, **Notions de Sociologie Appliquee a La Morale et L’education**, Librairie Felix Acan, Paris, 1922.

çevrilerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları tarafından 1998 yılında benzer bir eserin Türkçede olmadığı değerlendirilerek yeniden yayımlanmıştır.³⁰⁰

Çalışmamızda kitabın 1998’de yayımlanan (Latin alfabesi) nüshası kullanılmıştır. Kitap, o dönemin sosyoloji çalışmalarına konu olan sorunlar, olaylar, ilişkiler ve toplum kurumlarına geniş ölçüde yer ayırmaktadır. Kitap beş kısım (İktisadî İctimaiyat, Beyti İctimaiyat, Siyasi İctimaiyat, Cinâ’i İctimaiyat ve Din, İlim ve Sanatın Menşe’i ve Münasebatı) ve bu kısımların içinde yer alan yirmi iki fasıldan oluşmaktadır.

Mehmet İzzet sosyolojinin konusundan başlayarak, toplum-birey ilişkisi, toplumların sınıflandırılması, sosyolojinin alt dalları, devlet-toplum ilişkisi, devlet türleri, devletin gelişip kazandığı nitelikler, ulusun oluşumu, özellikleri vb. din, sanat, aile gibi konuların işlendiği böyle bir kitabın Türkçede olmamasını önemli bir eksiklik olarak gördüğünü, yapılan bu tercüme ile bu eksikliği kısmen de olsa ortadan kaldıracığını ifade etmektedir. Ona göre Fransa’da öğretmen okullarında içtimaiyat dersinin ilave edilmesiyle hazırlanan eserler içinde bu kitap en iyisidir. Bu kitap içtimaiyat açısından sadece kitabı yazarların değil, çeyrek asırlık Fransız içtimaiyat ekolünün tüm düşüncelerine yer vermiştir. Kitap Durkheim çizgisine daha yakın bir şekilde kaleme alınmış olsa da içtimaiyat konuları açısından geniş alanları aydınlatmaktadır.³⁰¹

Mehmet İzzet bu kitabın yazarlarının kitabı yazarken Fransa’yı, Fransız toplumunu göz önünde bulundurduğunu ifade etmektedir. Kitaptaki konular işlenirken hep Fransızlara ait örneklendirmeler yapılmıştır. Örneğin, tarihsel örneklendirmelerde derebeylikler ve Roma İmparatorluğu kullanılmış, kanun açıklamalarında Fransa’da egemen olan kanunlar izah edilmiştir. Bu nedenle Mehmet İzzet, Fransızlara özgü birtakım hususların anlaşılmayacak olmasını olağan karşılamakla birlikte Darülfünun öğrencilerinin böyle bir kitaba ihtiyaçları olduğunu düşünerek çeviriyi yapmıştır. Bununla birlikte Mehmet İzzet kitabın liselerde ve öğretmen okullarında ders kitabı

³⁰⁰ Sosyoloji Araştırma Merkezi, “Sosyoloji Araştırma Merkezi’nin Sözü”, **İctimaiyat Dersleri** (Yazar: A. Gleyse, A. Hesse), (Ed: Mehmet Kanar), (Çev: Mehmet İzzet), İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1998, s.VII.

³⁰¹ Mehmet İzzet, “Mütercimim Mukaddimesi”, **İctimaiyat Dersleri** (Yazar: A. Gleyse, A. Hesse), (Ed: Mehmet Kanar), (Çev: Mehmet İzzet), İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1998, s.XIII.

olarak okutulması durumunda tarihî olayların detaylıca incelenmesi, hatta Türk ve İslam tarihine ait diğer benzer vakaların eklenmesi gerektiğini de ifade etmiştir.³⁰²

Kitabın tamamen Fransız kültürü çerçevesinde yazılmış olması çalışmamızın içeriği açısından da önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Yurttaşlık bilincinin oluşturulmasında çeviri bir kaynağın etkisinin Türk sosyologlar tarafından yazılmış kitaplara oranla daha az olacaktır.³⁰³

Mehmet İzzet yaptığı çeviride kitabın içeriğinde millî hislere yönelik olumsuz bir tavır olmadığı durumlarda ifadelerde hangi bir değişiklik yapmadığını belirtmektedir.³⁰⁴

Gleyse ve Hesse toplum içinde bireyi tanımlarken Daniel Defoe'nun kahramanı Robinson'u kullanmıştır. Tek başına adaya düşen Robinson'un kıyıdaki gemisinde birçok hazır malzeme ve silah bulunmaktadır. Bu aletlerin kullanımı Robinson tarafından da bilinmektedir. İşte bu noktada kendi hizmetindeki eğitimsiz Vendredi (Cuma) ile farkı ortaya çıkmaktadır. İnsanoğlu da Robinson gibidir. Her birimiz doğmadan evvel bizden önce gelenlerce şekillendirilmiş ve onlar tarafından yetiştirilmişizdir. Tavrılarımız, düşüncelerimiz hatta en şahsi unsurlarımız başta olmak üzere hemen her şeyimiz cemiyet tarafından şekillendirilmektedir.³⁰⁵

Gleyse ve Hesse'ye göre her devirde içtimai teşkilatın başlıca hedefi organizmanın ihtiyaçlarını tatmin etmektir. İnsanların aralarında kurdukları birlikteliklerin büyük bir kısmı da bu amaca yöneliktir. Tarih boyunca ailenin ve devletin birer toplumsal kurum olarak temel fonksiyonları o olmasa da iktisadî fonksiyonları çok sık bir şekilde görülmüştür.³⁰⁶

Geleneksel aile Gleyse ve Hesse tarafından bir üretim birimi olarak görülmektedir. Aile, genişliği ne olursa olsun üyelerinin maddi ihtiyaçlarını gidermek zorunda olan bir kurumdur. Bu durum ilkel toplum ve küçük sanayi toplumunda dahi görülen bir niteliktir. Bu nitelik köylerde veya küçük yerleşimlerde varlığını devam ettirmekle birlikte, sanayi devrimi bu niteliği büyük oranda ortadan kaldırmıştır. Artık aile fertleri aile üretimi veya iş bölümünü aşarak büyük sanayilerde başka iş kollarında

³⁰² Mehmet İzzet, "Mütercimin Mukaddimesi", s.XIV.

³⁰³ Mehmet İzzet, "Mütercimin Mukaddimesi", s.XIV.

³⁰⁴ Mehmet İzzet, "Mütercimin Mukaddimesi", s.XV.

³⁰⁵ Andre Hesse ve Alfred Gleyze, **İçtimaiyat Dersleri**, (Ed: Mehmet Kanar), (Çev: Mehmet İzzet), İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1998, s.2-4.

³⁰⁶ Hesse ve Gleyze, s.13.

çalışmaktadır. Farklı ve genel mesleklerde kadınların çalışması aile üretimi olan şirketleri yok etmiştir.³⁰⁷

Gleyse ve Hesse ekonomi açısından devleti değerlendirdikleri başlıkta devleti; kamunun menfaatine ve özel girişimcinin tasavvur ve deruhte edebilmesi için çok masraflı olan birtakım işleri yapan bir yapı olarak ele almışlardır. Bununla birlikte “devlet fenerler inşa ettirir, nehirlerin sularını tanzim eder, dağlarda orman yetiştirir, kanallar açtırır, yollar, şömendöferler, limanlar, bahrî sedler yaptırır...”³⁰⁸ Devlet, ordunun, bahriyenin, eğitimin, sağlığın ihtiyaçları için her türlü üreticiden mal alır. Bazı ticaret kolları ancak devlet sayesinde varlığını sürdürür. Bununla birlikte devlet kurumlarının bu talepleri fiyatların aşağı yukarı tespitine de etki etmektedir.³⁰⁹

Kitap ekonomik bir kurum olarak devleti, ekonomik müdahalelerde bulunabilen, aynı zamanda özel teşebbüs ile koordineli bir şekilde çalışabilen, ekonomik döngünün merkezinde yer alarak üretim, tüketim, vergi vb. hususları düzenleyerek millî sanayiye, ticareti ve ziraatı himaye eden bir kurum olarak tanımlamakta; devletin asrımızda iktisadi hayatta rolünü mütefevvik (üstün gelen-üstün) olarak görmektedir.³¹⁰ Yazarların devlet kavramını açıklarken Fransa Devleti’ni açıkladıkları göz ardı edilememelidir. Buna rağmen, her ne kadar 1923-1931 yılları Türkiye’de ekonomi “liberal” anlayış içinde şekillenmişse de kitapta tanımlanan devlet anlayışıyla gelişen koşullar nedeniyle 1932 yılından sonra Türkiye’nin ekonomi politikası Atatürk’ün “Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar milleti feraha, memleketi mamuriyete erdirmek için, milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde — bilhassa İktisadî sahada— devleti fiilen alâkadar etmektir.” şeklinde tanımladığı devletçi anlayışa dönüşmüştür.³¹¹

Gleyse ve Hesse iş bölümünü halihazırdaki büyük iktisadî bir vâkıa olarak değerlendirmişlerdir. İş bölümü tarihsel süreç içinde her daim var olagelmıştır. Fakat bir asırdan beri olduğu gibi hiçbir zaman bu süratle ve bu genişlikte meydana çıkmamıştır. Ancak iş bölümü sadece iktisadi aleme özgü değil, aynı zamanda ahlakidir. Çünkü toplumsal dayanışmayı muhafaza ve devam ettirme vazifesini

³⁰⁷ Hesse ve Gleyze, s.14-15.

³⁰⁸ Hesse ve Gleyze, s.15.

³⁰⁹ Hesse ve Gleyze, s.16.

³¹⁰ Hesse ve Gleyze, s.16.

³¹¹ Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s.135.

haizdir. İş bölümünün gelişmiş toplumların yapısıyla bağdaşan dayanışma biçimini koruma ve devam ettirme görevi vardır.³¹²

Durkheimci bir kitap olması nedeniyle iş bölümünü açıklarken mekanik dayanışma (mihaniki tesanüt) ve organik dayanışma (uzvi tesanüt) kavramlarına vurgu yapmıştır.³¹³ Mekanik dayanışmalı toplumlarda toplumun etkisi birey üzerinde çok daha fazlayken organik dayanışmalı toplumlarda bu etki daha azdır. Yazarlar, uzmanlıkları çerçevesinde insanları ayırıyor gibi görünse de aslından iş bölümünün onları daha sıkı bir şekilde birleştirdiğini ifade etmektedirler. Onlara göre iş bölümünün niteliğine göre terbiye gittikçe artan öneme sahip olmaktadır. Önceleri meslek seçimi kısıtlıyken gelişmeler sonucunda çocukların farklı meslekler içinden kendilerine meslek beğenmesi gerekir. Meslek ve zanaat asırlar boyunca babadan oğula geçmiştir. Fakat artık bu zamanlar geride kalmıştır. Bu noktada okulların fonksiyonu da değişmektedir. Okullar öğrencilere genel kültürü kazandırmanın yanında onları bir uzmanlığa sevk eden yapılar hâline gelmiştir. Artık on binlerce farklı uzmanlaşma içinden öğretmenlerin görevi piyasa koşullarını da göz önüne alınmasını sağlayarak öğrencileri en uygun mesleğe yönlendirmek olacaktır.³¹⁴

Kitapta evlilik ve aile konularına da önemli bir yer ayrılmıştır. Evliliklerin önceki dönemlerde evlenenlerin rızası olmadan da gerçekleştiğini, bunun İslam toplumlarında hâlâ devam eden bir uygulama olduğu izah edilmiştir. Önceden evliliklerin aileler tarafından kararlaştırılan ve ailelerin ortak çıkarları doğrultusunda kurulan ilişkiler olduğunu ifade eden kitap, günümüzde Batı toplumlarında evliliğin gerçekleştirilmesi esnasında çiftin rızasının alınmasını törensel bir faaliyet olarak değil, zorunlu bir eylem olduğunu ifade etmektedir. Ebeveynler artık evlilik süreçlerinde danışman statüsünde olmaktadır, hâkim statülerini kaybetmişlerdir.³¹⁵

Babaların çocuklarına karşı mükellef oldukları görevler onlar reşit olduğunda sona erer. Çocuklar kanunen reşit oldukları yaşa geldiklerinde mal kazanmış veya biriktirmişlerse kendi malları üzerinde tasarruf etme yetkisi kendilerine geçer. Çocuklar reşit olduklarında artık aileden bağımsız yeni bir birey olarak kendi hayatlarını yaşarlar.³¹⁶

³¹² Hesse ve Gleyze, s.69-70.

³¹³ Hesse ve Gleyze, s.70-71.

³¹⁴ Hesse ve Gleyze, s.70-77.

³¹⁵ Hesse ve Gleyze, s.101-103.

³¹⁶ Hesse ve Gleyze, s.103.

Fransız Medenî Kanunu aile ile ilgili birçok hususta düzenlemeler yapmıştır. Evlilik, boşanma, eşlerin birbirine ve çocuklarına karşı olan vazifeleri bu başlıklardan bazılarıdır. Kanunla çocukların eğitim, velayet, reşit olma, çalıştırılma gibi hususları da düzenlenerek güvence altına alınmıştır.³¹⁷

Kitapta millet aşamasına giden süreçte toplumların aşiret yapılarından (klan-köy-boy) başlayarak dağınık millet, kent, imparatorluk gibi aşamaları geçirerek, millet aşamasına ulaşıldığı vurgulanmaktadır. Her millet, özgür bir şekilde varlığını sürdürmek ve gelişme hakkına sahip olmalı ayrıca bu hak diğer milletler tarafından tamamen tanınmalıdır. Millet, birbiriyle dayanışma içinde olan uzuvların karışmasıyla oluşan bir bütündür kendini oluşturan uzuvların birliğidir.

Gleyse ve Hesse'ye göre millet kavramı ile ırk kavramı aynı değildir. Yazarlara göre milletlerin kendi saf ırklarını korumaları tarih boyunca farklı topluluklarla ilişki içinde olmaları nedeniyle mümkün olmamıştır. Örneğin, *“Frankların istila eylediği Galya Keltleri, İberleri, Likorleri, Yunanlıları ve Latinleri ihtiva ederdi. Muasır Fransa o derece istilalar, ihtilatlar, her cinsten akvam arasında o kadar izdivaçlar görmüştür ki bir Fransız ırkından bahseylemek bugün bir manasız söz söylemek olur. Her muasır millet için de böyledir.”* çağdaş bir milletin hangi çeşit unsurlardan oluştuğu incelendiğinde Renan'ın şu sözünün doğruluğu anlaşılmaktadır: *“Hakikat şudur ki saf ırk yoktur. Ve siyaseti ırkî tahlil üzerin isnad ettirmek onu bir hayal üzerinde yürütmektir.”* Millet bir uzviyettir ve her uzviyet gibi kendisini besleyen unsurları örnek alır, yabancıların kanını ve etini kendi kanı ve eti hâline koyar.³¹⁸

İrkin milleti oluşturmadığı, birliği sağlayıcı bir unsur olmadığı düşüncesinden hareketle Gleyse ve Hesse, toplumların birliğini sağlayıcı unsur olarak *“dil”* kavramını görmüşlerdir. Yazarlar *“bir millet hâlinde birleşenler aynı lisanı konuşanlardır.”*³¹⁹ ifadesini kullanarak kültürel unsurların millet bilincini oluşturmadaki etkisini ifade etmişlerdir. Bu ifadeyi destekleyecek mahiyette milleti oluşturan unsurlar arasında din nüfuzu, bir millî hükümdar hanedanının etkisi, dış etki-fetih, ekonomik hayatın etkisi, edebiyat ve dil nüfuzu ve ortak amaçlar da etkisi olan unsurlar olarak gösterilmiştir.³²⁰

³¹⁷ Hesse ve Gleyze, s.103-111.

³¹⁸ Hesse ve Gleyze, s.128-129.

³¹⁹ Hesse ve Gleyze, s.129.

³²⁰ Hesse ve Gleyze, s.139-144.

Gleyse ve Hesse millet olmada ve vatanseverlik duygularının yayılmasında kullanılacak en önemli argümanın okullar olduğunu savunurlar. “*Mektep tam ve has olarak millî hissin amilidir, salim ve canlı vatanperverliği herkese yayan vasıtaadır. Milli hayatın imal olunduğu ocak odur.*”³²¹ diyerek bu düşüncelerini temellendirmişlerdir. Onlara göre okul öğrencilere vatani öğretecek, vatanın yaşaması için ölmüş olanların yaptığı ulvi fedakarlığı sürekli olarak hatırlatacaktır. Bu nedenle yurttaşlık bilincinin gelişmesi noktasında da okullar aktif olarak kullanılması gereken argüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gleyse ve Hesse devleti açıklarken devletin bir milletin hukuki görünüşü, toplumsal iradenin sahibi ve dayanağı olduğu düşüncesini referans almıştır. Bir milleti hukuken teşkil eden şey o insan cemiyeti içinde bireysel iradenin üstünde bir irade mevcut olmasıdır. Düzenlediği ilişkilerle kendisiyle rekabet edecek veya üstün olacak hiçbir kuvvetin mevcudiyetini tanımayan bu iradeye “*hâkimiyet*” denir. Toplumsal hukukun esası da bu hâkimiyet için onu kullanan kişilerden bağımsız ve onların üzerinde olan, bütün milleti temsil eden, daimî ve amaçlara yönelik bir özellik ortaya koymasındır. Bu manevi şahıs devlettir ki böylece kendi temel sıfatı olan hâkimiyet ile bir ve aynı olur. Devlet onların bakış açısıyla egemenlikle örtüşen bir yapıdır.³²²

Gleyse ve Hesse devletin hâkimiyetinin kaynağının uzun yıllar boyunca din olduğunu belirtmişlerdir. Devletin ilk dönemlerinde dünyevi ve ruhani işler birlikte görülmüş ve yürütülmüştür. “*Kayserler rahip sıfatını haiz hükümdardırlar ve bundan fazla olarak ilahtılar.*”³²³ İlerleyen dönemlerde bu iki yapı birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Özellikle reform döneminde Protestan prensler din ve devleti ayrı olarak kurgulamışlardır. Devam eden süreçte ise devlet laik bir nitelik kazanmıştır.

Gleyse ve Hesse’ye göre çağdaş devlet anlayışı emreden bir yapıda değildir. Çağdaş anlayışta devlet yurttaşlarının hukukuna riayet etmek zorundadır. Bu ilke devletin egemenliğini sınırlandırmaktadır. Eski devlet anlayışlarında bireyin bir önemi yoktu. Aksine birey, devletin selameti ve gücü için faaliyetlerde bulunurdu. Çağdaş anlayışta ise devlet birey için vardır. Eskiden insan ancak belli aileye veya zümreye tabi olduğunda devletten olurdu. Günümüz Avrupa’sında bir kişinin aidiyetini belirleyen husus devletin kanunlarıdır. İnsanın içtimai hayata dâhil olması hukukun

³²¹ Hesse ve Gleyze, s.145.

³²² Hesse ve Gleyze, s.147.

³²³ Hesse ve Gleyze, s.151.

kendisine ailevi, medeni bir kimlik tanımlaması ile mümkündür. Eskiden evlilik bir aile işi olarak görülürdü. Tarafların rızaları yeterliydi. Ancak çağdaş devlet anlayışında eğer nikâh akdi medeni kanunun tanımladığı gibi tüm detaylarına kadar kanuna uygun oluşturulmazsa yapılmamış kabul edilir. Nikâhı akdeden memur nikâh esnasında sadece bir şahit olarak değil, kanunun uygulayıcısı ve dolayısıyla devletin temsilcisi, kanun adına konuşma hakkı olan biridir.³²⁴

Devlet, hakların koruyucusu ve hukukun uygulayıcısıdır. Hâkimiyet alanı içindeki tüm işlemlere müdahale eder. Medeni hayattaki işleyişi düzenleyen devlet her muamelede hazırır ve medeni hayatı kendi faaliyetleriyle doldurur. Devlet kolektif çıkarlar ile meşguldür. Genel hizmetlerin yayılmasını sağlar. Bu esnada görevi icra eden tüm makamlar/memurlar faaliyetlerinden dolayı mesuldür. Çağdaş devlet derken umumi menfaatlerin müdürü olan, cemiyetin üstünde değil; içinde yaşayan, kendi faaliyetini cemiyet hudutlarının içine kadar alan, içtimai irtibatın hikmet-i vücudu olan devleti Gleyse ve Hesse asri devlet olarak tanımlamıştır.³²⁵

Gleyse ve Hesse söz konusu kitapta devlet kavramını müteakiben anayasa kavramı üzerinde durmuştur. Onlara göre bir toplum için düzenlenen anayasanın bir başka topluma uygulanmasından daha büyük bir tedbirsizlik olamaz.³²⁶ Anayasalarda cumhurbaşkanının kanunları veto yetkisi vardır. Ancak âdetler onun kanunları veto etmesini engeller. Eğer bir cumhurbaşkanı kanunu iade ederse bu durum hükûmete yönelik bir darbe olarak algılanabilir. Bu durum da âdetlerin, teamüllerin ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Ancak anayasada doğrudan görünmeyen ve adatın tetkikiyle bile etkisi net bir şekilde ortaya çıkmayan bazı müesseseler vardır. Bunların etkisi olmadan anayasayı anlamak mümkün olmaz. Buna örnek olarak siyasi partiler gösterilebilir. Bu müesseselerin teşkilatı, faaliyet tarzı, seçmen ve hükûmet üzerindeki etkisi anayasayı anlamamıza yardımcı olur. Benzer şekilde kamuoyu da önemli bir müessese olarak karşımıza çıkar. Onu ifade eden vasıtalar, onu sevk eden gazeteler, hicviyeler, beyannameler, komiteler, mitingler vs. teşkilat da bu kabildendir.³²⁷

Devletin hak ve yetkilerinin bireyin hak ve yetkileriyle birlikte gelişimi açısından değerlendirildiğinde çağdaş devlet anlayışında devletin kurumları ve

³²⁴ Hesse ve Gleyze, s.153-154.

³²⁵ Hesse ve Gleyze, s.159.

³²⁶ Hesse ve Gleyze, s.169.

³²⁷ Hesse ve Gleyze, s.170.

anayasa bireylerin özgürlüğünü temin etmek ve geliştirmek için çalışması yönüyle eski devlet anlayışından ayrılmaktadır. Eski gelenekte devlet bireyi esir ederken çağdaş yapıda ona özgürlük sunar. Benzer şekilde bireyin hukuku ancak devletin aileler, sınıflar, kiliseler (cemaatler) gibi ilkel oluşumları engellediği veya onların yerine geçen bir rol üstlendiği oranda mevcuttur. Yani devlet kitlenin veya egemenlik unsuru taşıyan herhangi bir oluşumun etkisini engellemek ve bu şekilde bireye özgürlük sunmakla mükelleftir.³²⁸

Kişi hak ve özgürlükleri Batılı devletlerde Fransız Devrim'i ile resmiyet kazanmıştır. Devrim ile ilan edilen "*Hukuk-i Beşer ve Vatandaş Hukuku Beyannamesi*" sıfırdan oluşmuş bir beyan değil, tarih boyunca gerçekleşen olaylar ile birlikte tekâmül etmiş birikimin resmen ortaya koyulmasından ibarettir.³²⁹

Beyanname kanun ve yargı önünde tüm yurttaşları eşit ilan etmiştir. Kanun "ister himaye etsin ister cezalandırsın herkes için bir olmalıdır" ilkesi ile hareket etmiş, halktan vergi toplamayı gerekli görmüş fakat herkesin kendi gelirine, kudretine göre vergi vermesi anlayışı oluşturulmuştur. Bununla birlikte bu beyanname toplumsal sınıflarla birlikte oluşan asilzade ve ruhban gibi unsurları ilga ederek "*eşitlik*" ilkesinin önemine vurgu yapmıştır. Beyanname, devletin sekülerleşmesini, kilisenin egemenliğinin kırılarak rahiplerin maaşlı memur olmasını, hastanelerin kiliselerden alınmasını sağlamıştır. Eğitimi bir kamu hizmeti olarak değerlendirir. Hürriyetlerin en kıymetlisi olan bireysel hürriyeti sağlamak maksadıyla serfleri senyöre bağlayan bağları ilga etmiş, "*İnsan ancak bir zaman ve muayyen bir iş için hizmet etmeyi taahhüt edebilir.*" diyerek "*hürriyet*" ilkesini ön plana çıkarmıştır. Bu ilkelerle birlikte mülk edinme ve kişi dokunulmazlığı ilkelerine de vurgu yapmıştır.³³⁰

Gleyse ve Hesse'ye göre "*Hukuk-i Beşer ve Vatandaş Hukuku Beyannamesi*" asırların eserini tamamlamak, dar ve fazla talepkâr heyetlerin baskısını son defa ve kesin olarak kırmak için yapılmış harikulade bir çabanın soyut bir lisanla ifadesidir.³³¹

Gleyse ve Hesse'nin kitabı daha önce de vurgulandığı üzere bu konuda ülkemizde yayımlanan ilk kitap olma özelliğine sahiptir. Bu nedenle birçok eksikle yayımlanmasını normal karşılamak gerekmektedir. Baltacıoğlu bu kitabın

³²⁸ Hesse ve Gleyze, s.177.

³²⁹ Hesse ve Gleyze, s.178.

³³⁰ Hesse ve Gleyze, s.178-180.

³³¹ Hesse ve Gleyze, s.181.

eksiklikleriyle ilgili olarak morfoloji, ahlak, dil, teknik ve terbiye konularının olmamasını belirtmektedir.³³² Bunula birlikte kitap detaylı bir şekilde incelendiğinde her ne kadar belli kavramlara vurgular yapılmış olsa da olguların tanımlamalarını vermemektedir. Bu nedenle belli bir bilgi birikimi olmadan anlaşılması oldukça zordur. Ayrıca kitabın dili muhtemelen çeviri olması nedeniyle Mehmet İzzet'in 1926 yılında kendi kaleme aldığı İçtimaiyat kitabına göre daha ağırdır.

Gleyse ve Hesse, devrim sonrasında Fransa'da ortaya çıkan devlet yapısının başarılı bir örnek/model olduğu düşüncesini kabul etmişlerdir. Bu yapının anayasalar, bireysel hak ve özgürlükler açısından ideal bir anlayış olduğunu temele koydukları kitapta vurgulanan düşünceler büyük oranda yeni kurulan Cumhuriyet'in değerleri ile örtüşmektedir. Bu nedenle her ne kadar verilen örnekler Türk toplumunun tarihi ve işleyişi ile çok uyuşmasa da teorik çerçevesi ile Cumhuriyet kadrolarının ideallerine uygun düşmektedir.

2.3.2 İçtimaiyat (Yeni İçtimaiyat)³³³ – 1926 (Mehmet İzzet)

Mehmet İzzet içtimaiyat bilimini Darülfünun dışına çıkaran isimdir. Oldukça dar çerçevede ve belli sınırlar içinde tartışılan içtimaiyat, İzzet'in daha önce detaylı bir şekilde üzerinde durduğumuz Gleyse ve Hesse tarafından yazılan kitabın çevirisi ile liselerde ders olarak okutulmaya başlamıştır. Ancak İzzet, verilen örnekler ve kullanılan ifadelerin tamamen Fransız toplumuna özgü olduğu bir kitabı tercüme edip, liselerde ders kitabı olarak okutulması nedeniyle eleştirilmiştir.³³⁴

İzzet'in kendisinin kaleme aldığı “Yeni İçtimaiyat Dersleri” adlı kitabının ilk yayımı birçok kaynakta 1927 olarak bildirilmesine rağmen ilk baskısı 1926'da

³³² Baltacıoğlu, **Sosyoloji**, s.6.

³³³ Kitabın ismi ile ilgili ikirekli bir durum vardır. Kitabın ismi birçok kaynakta “İçtimaiyat” olarak geçmektedir. Kitabın incelenen ve Latin alfabesi ile yayımlanan basımlarından olan 1929-1933 basımlarında kitabın adı “İçtimaiyat” olarak geçerken, 1926-1928 yıllarında Osmanlı Türkçesi ile yayımlanan basımlarında kitabın adı “Yeni İçtimaiyat” olarak geçmektedir. Kitabın incelemesi 1933 tarihli basım üzerinden yapıldığı için kaynakçada “İçtimaiyat (1933)” olarak belirtilmiştir.

³³⁴ Anık, **Eğitimde Yenileşme ve Türkiye'de Lise Sosyoloji Ders Kitapları**, s.111. (Söz konusu eleştiri Ali Kami tarafından yapılmıştır. Ali Kami bir dönem milletvekilliği yapmış, şair, öğretmen, Darülfafaka Lisesinde müdür olarak çalışmış verimli bir entelektüel olarak göze çarpmaktadır. Bu eleştirinin sonucu olarak Ali Kami kendi kaleme aldığı “İçtimaiyat” ders kitabını 1927 yılında yayımlamıştır.)

yapılmıştır.³³⁵ Kitabın 1926, 1927, 1928 basımları Osmanlı Türkçesi ile 1929, 1931 ve 1933 basımları ise Latin alfabesi ile basılmıştır.

İzzet'in "İçtimaiyat" adlı kitabı bir *Methal* ve üç kısım olmak üzere dört temel bölümden oluşmaktadır. Kitabın birinci kısmında; "*İktisadî İçtimaiyat*", ikinci kısmında; "*Beyti ve Siyasi İçtimaiyat*", üçüncü kısmında ise "*İçtimai Hayat ve Beşerî Mefkûreler*" konuları ele alınmıştır.

İzzet, fert ve cemiyet etkileşimini analiz ettiği giriş kısmına insan cemiyetleri ile hayvan cemiyetlerini kıyaslayarak başlamıştır. İzzet, cemiyetin içinde yaşayan insana *dışarıdan* bazı faaliyet yolları gösterildiği, *vazifeler* ve *emirler* verildiğini ifade eder. Burada topluluk hâlinde yaşamının bireye belli sorumluluklar yüklendiğine (gelenekler, ananeler ve iş bölümü gibi araçlarla) yönelik bir vurgu ortaya koyulmuştur. Bu sorumlulukların meydana gelmesi de ancak bireyler arasında müşterek bazı düşüncelerin varlığı ile olur.³³⁶

İzzet'e göre insanın kendi düşünce yapısındaki en önemli unsurlardan biri tarih şuurudur. Tarihteki büyük dönüşümler ve gelişmeler insanlar arasındaki rekabet ve dayanışmadan oluşmuştur.³³⁷ Bu nedenle İzzet, içtimaiyatın konusunu toplumların yapısı ve işleyişi ile ilgili kanunları bulmanın yanı sıra tarihsel süreçte toplumların nasıl değiştiği ve bu değişimin kanunlarının ne olduğunu anlamaya çalışmak olarak belirtmiştir.

Ona göre birey ve toplum her daim etkileşim hâlinedir. Kişinin tüketim alışkanlıkları, hobileri vs. tamamen toplum tarafından şekillendirilir. Benzer şekilde kişinin maddi faaliyetlerini şekillendiren husus toplumdur. İlkel toplumlarda kazanç hırsı, rahat, refahlı bir istiklal düşüncesi yoktur. Bu tür hususlar medeni toplum ile ortaya çıkmıştır. "*En tabii, en ferdî, en içtimai alakalardan en müstakil sandığımız gaye, en fazla menfaat temini arzusu bile muayyen bir muhitin, yükselmiş bir medeniyet seviyesinin meyvasıdır.*"³³⁸

İzzet'e göre toplumun bireye etkisi her zaman maddi ilişkilerden ve sade bir toprak parçası üzerinde yaşayan insanlardan ibaret değildir. Aynı zamanda bunların

³³⁵ Söz konusu baskının kapağı Ek-3'tedir. Kitap, İstanbul Darülfünunu müderrislerden Mehmet İzzet tarafından yazılmış, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı adına hazırlanarak liselerin 2'nci devre son sınıflarına okutturulmak üzere tertip edilmiş, İstanbul Millî Matbaası'nda 1926 yılında basılmıştır.

³³⁶ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.1.

³³⁷ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.2-3.

³³⁸ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.5.

hepsinden öte önemli olan beraber yaşayan insanların ortak malları sayılan fikirler ve hislerdir. Bunlarla beraber ahlakımız ve mantığımız da toplum tarafından şekillendirilen hususlardır. Ona göre bu etkiyi mümkün kılan şey dildir. Toplumsal hayatın bütün mekanik yönü dilde ortaya çıkar.³³⁹

İzzet bireyi cemiyete tabi olmak zorunda olarak görür. Ancak bununla birlikte kendi özgür iradesi ile kendine bir özgürlük dünyası kurar. Ona göre bu tabiiyet dil sayesinde gerçekleştirir. Güzel sanatlar bireyin duygularını yükseltir, asilleştirir, incelterek zenginleştirir. Felsefe ve din bireyin düşüncesini daraltan sınırları kırar, ebedî varlık üzerine sonsuz ufuklar açar. Medeniyet en yüksek kıymet verdiğimiz bu gibi faaliyetlerin toplamıdır. Toplum medeniyeti nesilden nesle aktaran bir yapıdır. Tarih ne kadar ilerlerse medeniyet de o kadar ilerleyecektir. Her birey medeniyetin bir parçasıdır ve onun bir kısmını benimseyebilir.

İzzet cemiyetleri sınıflandırırken tek bir amaç etrafında toplanan cemiyetler ve büyük amaçlı, karışık cemiyetler olarak ikiye ayırır. Millî devleti ikinci tip cemiyet olarak teşkilatlı, iş bölümü ve uzmanlaşmaya dayalı zümrelere sahip bir yapı olarak tanımlar. Millî devlet ona göre sadece asayiş işleri ile uğraşma faaliyetlerini hudutsuz olarak geliştirir.³⁴⁰ Bu doğrultuda modern toplum, teşkilatlı bir yapı olarak karşımıza çıkar. Din, siyaset, bilgi, iktisat, güzellik, sağlık işleri ayrılmış, bölünmüş, konularında uzman kişilere paylaştırılmıştır.

İzzet kitapta okuma parçası olarak Durkheim'in "*Sosyolojik Yöntemin Kuralları*" adlı eserinden bir bölüm sunmaktadır. Bu parçada toplumsal kuralların bireyin dışında, ondan bağımsız bir şekilde yer aldığını ve onu zorlayıcı bir etkiye sahip olduğunu belirterek kendini kabul ettirdiğini belirtir. Parçaya göre toplumsal kurallar ya da toplumsal yaşayış eğitim yoluyla zorla kazanılır. Bunlar bireyin doğasında yoktur. Eğitim, çocuğu kendine benzeyen şekilde yontmaktır. Hocalar ve anne baba toplumun elçileridir.³⁴¹

Haklar ve sorumluluklar açısından değerlendirilebilecek bir konu olan sendikalaşma İzzet'e göre işverenin işçinin yoksulluğundan istifade etmesini engelleyen bir oluşumdur. Sendikalar çoğu zaman çalışma saatlerini azaltmaya ve gündelikleri artırmayı başarırlar. Sendikalar sayesinde işçiler kendi kıymetlerini

³³⁹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.7.

³⁴⁰ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.10-11.

³⁴¹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.15.

anlarlar, dayanışmanın önemini görürler. İşçinin mahareti ve çalışkanlığı yalnız kendine değil, arkadaşlarına da fayda sağlar. Tembelliğinde ise zarar verir. İyi çalışmayan gayretsiz işçiden toplum zarar görür. Sendikalar bu yüzden işçilerdeki mesuliyeti artırıcı bir rol ortaya koyarlar.³⁴² Sendikalarla birlikte bir diğer faydalı iktisadi teşkilat da kooperatiflerdir. Kooperatifler üyelerine kredi sağlamak maksadıyla kurulanlar, istihsal (üretim) kooperatifleri ve istihlak (tüketim) kooperatifleridir. Bu teşkilatlar kendi üyelerinin ekonomik kazançlarını gözeterek bir dayanışma modeli sergilerler.³⁴³

İzzet, çağdaş anlamda iş bölümünün oluşmasının temelinde şehirlerin olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sanayi devrine giden süreçte en önemli husus şehirler olmuştur. Şehirler bir aile ve hatta bir aşiret halkından çok fazla miktarda insanı bir araya getirdiklerinden dolayıdır ki iş bölümünün ilerlemesini, yani her ferdin ve her ailenin sade kendi istihlaki (tüketimi) için değil, piyasaya arz etmek üzere istihsalde (üretimde) bulunmasını mümkün kılar. Bundan dolayı sanayi faaliyetleri ilerlemiştir.³⁴⁴

Sanayi devrimi 18. yüzyılda buharın üretimde kullanılması ile ortaya çıkmıştır. Bu devrim ona göre bir tüccarın emri altında çalışan işçileri bir araya toplayan muazzam fabrikalar sayesinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte sermayenin üretimde oynadığı rol gitgide artmıştır. Mevcut fabrikaları, madenleri kurmak ve işletebilmek için çok büyük sermayeler gerekmektedir. Örneğin, petrolü topraklarda yapılan ilk araştırmalar için milyonlar sarf edilmektedir. Bu nedenle Musul petrollerinin, Ergani madenlerinin işletilebilmesi için gereken parayı hiçbir sermayedar tek başına karşılayamaz. Bundan dolayıdır ki Avrupa'da büyük fabrikalar bir sermayedarın olmaktan çıkmış, ortaklaşa teşebbüsler olan şirketlerin olmuştur.³⁴⁵

Günümüz medeniyeti büyük sanayinin etkilerine mazhar olmakla birlikte diğer üretim türleri olan küçük sanayi, küçük ticaret, ufak ziraat da devam etmektedir. Sanayi dışı üretim türlerinin ortadan kalkması İzzet'e göre olanaklı değildir. Aksine sanayi geliştikçe diğer üretim türlerine olan ihtiyaçlar daha çok artacaktır.

³⁴² Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.21-22.

³⁴³ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.22-27.

³⁴⁴ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.33-34.

³⁴⁵ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.35.

Otomobillerin çoğalması onu tamir edecek ustaların da sayısını artıracak, elektriğin evlere kadar yayılması evinden çalışanları ortaya çıkaracaktır.³⁴⁶

Sanayi devrimi çalışanların hukuki statüsünde de önemli değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Küçük sanayi devrinde (merkantilist dönem) zanaatkârlar çoğunlukla kentlerde yaşayanlardan olduğundan daha özgürdür. Fakat o da esnaf loncasına tabidir. Esnaf loncalarının gelenekleri, kanunları, merasimi her suretle üyelerinin geçimini, çalışmasını, hatta icat kabiliyetini sınırlandırmaktaydı. Bununla birlikte bu yapı kendi üyelerini müdafaa ve himaye ediyor, bunlara imtiyaz ve inhisar (tekel) teşkil ediyordu. Çalışma özgürlüğünün sağlanması maksadıyla her memlekette eski yapının kaldırılması lüzumu duyulduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti de esnaf heyetlerini feshetti. Bununla birlikte doğu illerinde alınan tedbirlerle orada Orta Çağ derebeyliğini andıran ve köylüyü reaya hâline getiren mahalli örfilere ve âdetlere karşı tesirli bir darbe indirilmiş oldu.³⁴⁷

Cumhuriyet Devrimi bir tebaadan yurttaşa dönüşümü gerçekleştiren bir devrimdir. İzzet'in kitabında kullandığı ifadeler de buna özellikle vurgu yapmaktadır. Ekonomik yapının gelişimi ile ilgili yaptığı açıklamalarda bu durum özellikle göze çarpmaktadır.

Maaş karşılığı çalışmayı "ecirlik-salariat" olarak değerlendiren İzzet, sermaye koymaya gücü yetmese de hukuk önünde sermaye sahipleri ile işçilerin aynı olduğunu belirtir. İşçinin de sermayedar veya patron olmasını yasaklayan bir kanun yoktur. Ona göre bununla ilgili tek engel eğitimsizliktir. Çağdaş devletler ilkokulu zorunlu tutarak her ferdin çalışması ve kendini geliştirmesi için tedbirler almaktadır.³⁴⁸

İzzet'in büyük sanayi devri olarak tanımladığı dönemde yani asrî çağda en medeni milletler iş bölümünü en ileri taşıyan milletler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugünkü medeniyetteki faaliyetleri tasnif ederken, bugün görülmekte olan karışık hizmetlerin medeni cemiyetlerde iş bölümünün terakkisi hakkında en doğru fikri vereceğini belirten İzzet, bu hizmetleri beş büyük sınıfa ayırmıştır. Bunlar;³⁴⁹

1. *"Doğrudan doğruya tabiat üzerinde görülen işler.*
2. *Evvelce tedarik edilmiş olan tabii malzemenin biçimini değiştirerek muhtaç olduğumuz eşyanın yapılması.*
3. *Muhtelif emeklerin mübadelesini temin eden faaliyetler.*

³⁴⁶ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.36.

³⁴⁷ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.40.

³⁴⁸ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.40.

³⁴⁹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.44.

4. *Bilhassa zihnî veya adalı emeklerden ibaret olup evvelki fasilelere girmemiş olan işler.*

5. *Sermayenin toplanması ve işe konulması hizmeti.*”

olarak belirtilmiştir. Bu ayrımın önemi şudur: Medeni toplumlarda uzmanlaşma arttıkça zorunlu olarak iş bölümüne duyulacak ihtiyaç da artacaktır. Burada her maddenin altında gerçekleşen yüzlerce farklı ihtisas vardır. Bu açıdan bakıldığında gelişmiş toplumlarda iş bölümünün önemi tahayyül edilebilir.

İzzet’e göre iş bölümü nüfusun ve nüfus yoğunluğunun artışının zorunlu sonucudur. Bu sayede rekabet azalır, yaşamak kolaylaşır. İş bölümü toplumsal yaşam için esastır. “*Ne şapkacı kunduracının ne göz hekimi sinir hekiminin müşterisini elinden alabilir. Rahip ve muharip, alim ve sanatkâr aynı hedefe yürümezler.*” İzzet, bu yaklaşımıyla iş bölümünün ekonomik kazanç yönüne vurgu yapmaktadır. İş bölümünün çatışma önleyici, düzen kurucu yönünü ön plana çıkarmaktadır. Ona göre iş bölümünün ihtiyaçları gidermesi yönü, ekonomik yönünden sonra gelmektedir.³⁵⁰

İzzet’e göre iş bölümünün artması, medeniyetin artması, insanların terakki yolunda ilerlemesi demektir. Bundan dolayı iş bölümünün kıymetini araştırmak, medeniyetin kıymetini araştırmak ile birdir. İnsanlar iş bölümü sayesinde refahlarını artırmışlardır. Bu ekonomik çıkarlardan başka iş bölümünün manevi ve bilhassa ahlaki sonuçlarına da bakılmalıdır. Ancak o sayede şimdiki medeniyetin kıymeti hakkında doğru bir hüküm verilebilir.³⁵¹

İş bölümünün ahlaki yönüyle ilgili olarak İzzet, Nezip (Nizip) Muharebesi’ni (1839) örnek göstermektedir. Bu muharebenin yapıldığı dönemde ülkemizin yolları çok ilkel durumdaydı ve bir yerde üretilen mahsulün başka yere nakledilmesi hem yolların durumundan hem de asayiş eksikliğinden dolayı önemli bir problemdi. Büyük imparatorluğun her parçası kendi başına bir iktisadi hayat yaşıyordu. Muharebe bu şartlar altında gerçekleşmişti. Bu muharebede Osmanlı Devleti’nin ordusu Mısırlı İbrahim Paşa’nın ordularına kati suretle yenilmişti. Muharebede Türk hizmetinde bulunan Alma Moltke, mektuplarında bir Türk paşasının “*Bu yenilmenin ne zararı var? Kaybedilen mülke rağmen yine padişahımızın kâfi derecede toprağı olacaktır.*” ifadesini kullandığını bildirir. Yani burada İzzet’in vurguladığı nokta, orduda görev alan bir paşanın bile “*biz*” bilinci ile hareket edemediği, kaybedilmiş toprakları sadece

³⁵⁰ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.47-48.

³⁵¹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.48.

padişahın mülkünden bir kısmının elden çıktığı şeklinde değerlendirdiğidir. Ancak millî duyguların uyanmasından sonra İzmir ve Adana'nın yabancılara verileceği mevzusu olduğunda Türk gençliğinin daima aklında olması gereken millî galeyanı hatırlamak gerekir. Bu iki olay arasındaki temel farkı anlamak için her şeyden önce “milliyet” duygularının oluşmuş olması gerekir. Burada öne çıkan nokta önceden yaşanan tesanüt (dayanışma) anlayışı ile millî devletin kurulmasıyla oluşan tesanüt anlayışı aynı değildir. İzzet'e göre bu yeni tesanüt Türk'ü Türk'e bağlamıştır. Sadece bugünü değil, geleceği de göz önüne alarak önemli bir duruma dönüşmüştür.³⁵²

İş bölümü ile ilgili olarak İzzet'in örneği çarpıcıdır. Millet olma bilinciyle yurttaşlarda yurdun tümünün kendilerine ait olduğu düşüncesi hâsıl olmuştur. Çünkü iş bölümü ile yurdun tümü bir şekilde birbirine bağlanmıştır. Bu bakış açısıyla millet olma bilinci iş bölümünü geliştirirken iş bölümünün gelişmesi de millet olma anlayışını desteklemektedir.

İzzet'in Durkheimcı bir sosyal bilimci olması hasebiyle iş bölümü konusunda da düşüncesi bu çizgide gerçekleşmiştir. Ona göre toplumsal gelişme ile birlikte mihaniki (mekanik) dayanışmalı toplumlar uzvi (organik) dayanışmaya evrilmektedir. Muasır medeni cemiyetlerde her fert kendi üzerine düşen görevi bir vücudun organları gibi yerine getirir. Herhangi birinin işlevini gerçekleştirmemesi toplumu sıkıntıya sokar. İzmir'in mahsulünü taşımak için Zonguldak'ın kömürcüleri, Zonguldak amelesini giydirmek için Adana'nın pamukçuları, bunların hepsini beslemek için Konya'nın çiftçileri vs. çalışmalıdır. Her fert kendine has, başkalarının yaptığına benzemeyen bir iş görür. Bundan dolayı kendine mahsus bir serbestîsi ve haysiyeti vardır. Lakin herkes kendi mefkûresine yürürken bu hürriyetini daima başkalarının emeğine borçlu olduğunu bilir. İşte bugünkü medeniyet tipinin kıymeti de bundandır.³⁵³

İzzet mülkiyet kavramına kitabında önemli bir yer ayırmıştır. Ona göre en temel haklardan biri olan mülkiyet hakkının yasal olduğu kadar dinsel yönü de vardır. Bu nedenle ilkel toplumlarda hayatını kaybeden şahıslar sahip oldukları eşyaları ile birlikte gömülmüşlerdir. İzzet'in Ziya Gökalp'ten aktardığına göre (kaynak yok) eski Türklerde “eşik” kutsal bir özellik göstermiştir. Yabancı birinin eşiği sınır kabul etmesi

³⁵² Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.48-49.

³⁵³ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.51.

gerekirdi. Evlerin dokunulmazlığının kaidesi eşiklerin bu mukaddes özelliğinden kaynaklanan dinî bir yaptırımdı. Benzer bir hukuk Roma'da da vardı. Roma'da sürülen tarlanın sınırında bir miktar sürülmemiş bir alan bırakılırdı. Bu sınır toprağı mukaddesti. Bu sınırı bir yabancı geçemezdi. Geçtiğı takdirde cezasız öldürülebilirdi.³⁵⁴

Ona göre muasır medeni cemiyetlerde mülkiyet hakkının bundan farklı olduğunu söylemek zordur. Fransız Devrimi ile mülkiyet hakkının mukaddes olduğu ilan edilmiştir. İzzet mülkiyet ile ilgili düşüncelerini ifade ederken Fransız düşünür Rousseau'nun mülkiyetin ilk şekli olarak toprak mülkiyetini kabul etmesini eleştirmiştir. İzzet'e göre toprak mülkiyeti yerleşik hayata geçme ile başlamıştır ancak mülkiyetin ilk şekli kadın, çocuk, harp esiri, köle gibi insan mülkiyeti olarak ortaya çıkmıştır.³⁵⁵

İzzet'e göre mal sahibini mülküne bağlayan kuvvetli duygular vardır. Köylü babasından miras kalmış toprağını şahsiyetinin bir parçası olarak değerlendirir. Gözünde o toprak, ailesinin sembolüdür. Mülk maddi yönüyle istikbali, manevi yönüyle de hürriyeti temin eylediğinden kıymetli sayılır. İzzet, eşyanın kıymeti gibi mülkiyeti de içtimai tasavvurlarımıza dayandırmaktadır.

İzzet'e göre her dönemde başka bir mülkiyet hakkı önem kazanmaktadır. O, göçebe toplumlarda hayvan, derebeylik döneminde toprak, sanayi devrinde madenler ve makineler, şimdi ise hisse senetleri, tahviller ve telif hakkına sahip güzel sanat ve bilimsel eserlerin önem kazandığını belirtmektedir. Ona göre son mülkiyet şekli medeniyetin de bir göstergesi hâline gelmiştir.³⁵⁶

İzzet'in düşüncesinde mülkiyet kavramına uzun uzadıya yer verilmesi ile birlikte konunun sonu sosyalizm eleştirisine bağlanmıştır. İzzet'e göre ferdi mülkiyetlerin orta malı olmasıyla büyük fenalıklar doğacak, ferdin hürriyeti desteksiz kalacak, insanı çalışmaya sevk eden kazanç arzusu yok olacak ve şahsi teşebbüs ortadan kalkacaktır. İzzet'e göre bazı ahlaki duygular ve içtimai menfaatler mülkiyet meselesinin tamamen sosyalist bir anlayışla çözülemeyeceğini de göstermektedir.³⁵⁷

³⁵⁴ Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, s.80-81.

³⁵⁵ Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, s.83.

³⁵⁶ Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, s.83-84.

³⁵⁷ Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, s.85.

Bununla birlikte İzzet, kitapta tarihsel materyalizmin ortaya koyduğu düşünceleri çürütmek için de yoğun çaba göstermiştir.

İzzet toplumsal yaşamın kökeni ile ilgili tartışmaları gereksiz bulur. Bu sorunun tarih felsefesi altında işlenmesi gerektiğini ifade ederek klanların aile ve siyasi cemiyetlerin kökeni olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁸ Ancak klanların tekâmülü daimî bir genişleme ortaya çıkarmıştır. Klandan itibaren bugün millet olarak tanımladığımız aşamaya kadar nüfus sürekli artış göstermiştir. Ancak aile gitgide daralmıştır.

Ona göre aile; doğal değil, toplumsal bir esas üzerine kurulmuştur. Ailenin temelini kan bağı değil, totem bağları oluşturmıştır. Aile kavramını açıklarken öncelikli olarak hısımlık bağlarının açıklanması gerektiğini savunan İzzet, bizim toplumumuz için hısımlığın hem anne hem de baba tarafından eşit yürüdüğünü ifade etmektedir. Bunun kanıtı olarak da Medeni Kanun'un çocuğu olmayan kişilerin mirasının hem anneye hem de babaya pay ettiğini göstermektedir. Bu ilişki Roma'da tamamen baba tarafından olurken İslam şeriatında anaya üçte birinin, babaya üçte ikisinin pay edildiği ifade edilmektedir.³⁵⁹

İzzet, Türklerde aile yapısını anlatırken Türk aile yapısının standart bir tipe mensup olmadığını, tarihsel süreçte farklı aile yapılarına rastlandığını belirtmekte, Türk ailesinin pederşahi bir yapıda olduğu iddialarını kuvvetli delillerle ortaya koyan Ziya Gökalp tarafından kesinlikle kabul edilmediğini ifade etmektedir. Aile ilgili düşünceleri açıklarken Türk toplumlarında kadının önemli bir konuma sahip olduğunu da vurgulamaktadır. İzzet bu konudaki ifadelerini yine Ziya Gökalp'in düşüncelerine dayandırmaktadır. Türk toplumlarında siyasi velayetin ve saltanat hakkının sadece hakana değil, bir dereceye kadar hatuna da ait olduğunu belirten İzzet, siyasi hayatta bu derece etkin olan kadının aile hayatında mahkûm mevkide olmasına imkân olmadığını öne sürmektedir.³⁶⁰

İzzet, Türk ailesinin pederşahi bir yapıya sahip olduğunu iddia edenlerin gizli bir fikirleri olduğunu ifade eder. Bu iddiayı sürdürenler, Türkiye'de İslam cemiyetlerine özgü olan aile hukukunu ve beyti örfleri ıslah ederek kadının toplum içindeki konumunu düzeltmeyi ve Batı tipi aile hayatı kurmak isterken bu hareketin “*eski Türk ananesine, yasasına, millî benliğe*” uygun olduğunu ifade etmektedirler.

³⁵⁸ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.104-105.

³⁵⁹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.112.

³⁶⁰ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.121.

Ancak yeni Medeni Kanun'un eski Türk âdetlerine dönmek gibi bir amacı yoktur. Artık ananenin bir hayat kaidesi olarak tanınmasına da imkân yoktur. Zira aile yapısına bu sebeplerden daha çok dokunan iktisadi, dinî, ahlaki diğer sebepler onun başka bir şekle “muasır aile” şekline girmesini icap ettirmiş olabilir.³⁶¹

Muasır aile yapısı İzzet'e göre günümüzde çekirdek aile³⁶² olarak tanımlanan aile tipidir. İzzet'e göre muasır aile pederşahi ve pederî aile tiplerinden farklıdır. Onun devamlı üyesi olan yalnız karı ve kocadan ibarettir. Bütün çocuklar er geç ocaktan uzaklaşabilirler. İşte, bugün medeniyette en ileri olan kavimlerde görülen aile tipi budur.³⁶³

Muasır ailede önceki dönemlerden farklı olarak her bireyin reşit olmamışsa dahi kendine özgü faaliyet sahası ve buna bağlı olarak birtakım hakları vardır. Bu haklar Medeni Kanun'la güvence altına alınmıştır. Bununla birlikte muasır aile içinde hem dinî hem de iktisadi birlik zayıflamıştır. Muasır aile artık üretim özelliğini kaybedip farklı mesleklere yönelen üyelerden oluşan bir tüketim birimi hâline gelerek karı kocayla, reşit olmayan çocuklar ve henüz evlenmemiş kızlardan kurulu bir heyet olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁶⁴

Muasır ailenin kuruluşunun temelinde de diğer birçok aile yapısında olduğu gibi evlenme merasimi yani nikâh bulunmaktadır. İlkel toplumlardan beri dinsel içerik barındıran nikâh kavramı muasır medeniyetle birlikte laik bir yapıya bürünmüştür. İzzet, evlenmenin tam olarak resmî ve aleni bir ahit olmasını devletin laik olmasına bağlamaktadır. Artık merasimde rahip veya imamın yerini belediye reisi almıştır. Muasır medeniyetlerde evlilik kavramındaki en vurgulu değişim, zorunlu olarak evlenen kişilerin rızasının alınmasıdır. “*Evlendirmeye memur olanlar evleneceklerden her birine birbiriyle evlenmek isteyip istemediğini sorarlar.*” Bu durumun nasıl olacağı Medeni Kanun'da net bir şekilde belirtilmiştir.³⁶⁵

İzzet'e göre dinî, hukuki ve iktisadi açıdan muasır ailenin zaafı vardır. Fakat bununla birlikte sevgi üzerine kurulabilmesi onun kuvvetidir. Ailenin karı ve koca ile

³⁶¹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.122.

³⁶² Mehmet İzzet kitabında bu kavramı kullanmamaktadır. Ancak tarifi şeklen çekirdek aileyi ifade etmektedir. Şeklen olmasındaki neden, çekirdek ailenin sanayi toplumunun bir ürünü olmasıdır. Söz konusu dönemde Türkiye'nin birtakım reformlar yapmış olmasına, sanayi toplumu anlayışını şiar edinmesine rağmen böyle bir özellik gösterdiğini söylemek uygun değildir.

³⁶³ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.124.

³⁶⁴ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.127.

³⁶⁵ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.130.

reşit olmayan çocuklardan ibaret olması harici şartlarla vücuda gelen birlik yerine artık içeriden kurulan bir sevgi birliğinin meydana geldiğini ifade eder. İzzet, aile üyelerinin toplandığı zamanlarda yemeklerde ve akşamları beraber geçirilen istirahat saatlerinde fikirlerin tartışıldığını, kararlar alındığını ifade eder. Aile, çocuklara okula esas veya onu tamamlayan eğitimlerin verildiği, bir sonraki güne zihinsel açıdan hazırlanmak için edebî ve bedii eğlencelerin gerçekleştirildiği yapıdır.

İzzet aile kurumunun neden insan hayatında önemli bir yer tuttuğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre insan daima rekabet içindedir. Düşebilir, yanlış adımlar atabilir. Bu gibi hâllerde onun kederini paylaşarak azaltacak kuvvetini tazeleyecek veya büsbütün yuvarlanmasını engelleyecek bir çevreye ihtiyacı vardır. Devlet ferde çok uzaktır. Onu ancak talim ve terbiye müesseseleriyle medeniyetin manevi muhitine sokar. Kanunlar ile haksızlıklara karşı korur. Meslek arkadaşlığı insanı ancak bir yönden sardığı için kıymeti ve tefsiri kısıtlıdır. Yalnız ailedir ki her dakika her adımda insanı teşvik ve himaye eder, nasihat verir, yardımcı olur.³⁶⁶

Bununla birlikte tek eşle evliliğin yüksek bir harsın (kültürün) gelişimi için toplumun ihtiyaç duyduğu şartları hazırlamakta olduğunu ifade eden İzzet, bu düşüncesini dört farklı fayda ile desteklemeye çalışmaktadır:³⁶⁷

1. *“Kadın erkek sayısının toplumda neredeyse eşit olduğu ve tek eşlilikle toplumda en yüksek miktarda aile kurulmasının sağlanabileceğini ve böylece çocukların yetiştirilmesi için en uygun şartlar hazırlanabilecektir.*
2. *Tek evlenme çocuklar için en iyi gelişim ortamını sağlar ve çocuk ölümlerini azaltır. Muasır medeniyetin şartları gitgide artan iş bölümü ve ihtisaslaşma ile çocukların uzun süre eğitim görmelerini gerektirmektedir. Bu noktada okullara düşen vazife büyüktür. Ancak bu eğitim süreci sadece okulla değil, aile birlikte icra edildiğinde daha etkili sonuçlar verecektir.*
3. *Ancak tek evlenme üzerine kurulmuş ailede yüksek heyecanlar ve etkiler bulunabilir. Erkeğin birkaç karısı olursa zevceler ve çocuklar babaya sevgilerini gösterebilirler. Ancak baba bugün anladığımızı istediğimiz tarzda onlara karşı vazifeleri hiçbir zaman tamamen yapamaz.*
4. *Tek evlenme usulünde aile bağları daha kuvvetli olacağından dinen ve ahlaken en yüksek heyecanlar yaşanacaktır. Aile bencil olmama ve fedakâr olma okuludur. Eğer aile tek evlilik üzerine kurulmuşsa bu durum en yüksek içtimai faziletlerin temeli demektir.”*

Nasıl ki evlilik karşılıklı sevgi temelinde kurulmuş bir sözleşmenin ürünü ise bunun karşıtı olan boşanma da sevgi unsurunun kaybolması neticesinde oluşan bir anlayıştır. Toplum kendi istikrarı için boşanma eylemine müspet bakmaz. Ancak

³⁶⁶ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.132.

³⁶⁷ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.132.

İzzet'e göre her sözleşmede olduğu gibi evlilikte de sözleşmeye tabi olmayan hükümler vardır. Fertlerin aile hayatında saadet bulamamaları durumunda medeni milletlerde boşanma ancak hâkim kararı ile o da karı kocanın barışma ihtimali hiç kalmadığı, karı kocadan birinin aile hayatının devam etmesini imkânsız kılacak ağır hareketleri olduğunda caiz görülür. Önceden sadece erkeğe mutlak suretle verilmiş olan boşanma hakkı, hâkim kararı ile istisnai hâllerde gerçekleşecek şekilde boşanmayı olanaklı kılmıştır. Bu suretle hem toplumsal menfaat hem de vicdani eğilimlerimize uyan bir tedbir alınmıştır.³⁶⁸

İzzet, aile ve evlilik ile ilgili düşüncelerini ortaya koymasını müteakip, kadının aile ve toplum içindeki yeri ile ilgili düşüncelerini belirtmektedir. İzzet'e göre bir memleketin medeniyeti hakkında hüküm vermek için kadınlarının vaziyetine bakmak kâfidir. Yüksek medeniyetin alameti yüksek bir kadınlıktır. Kadınlara aile hayatının dışında bugünkü medeniyette avukatlık, doktorluk, tüccarlık, ilim hatta devlet memuriyetlerinden bir kısmı ve bazı memleketlerde siyasi faaliyet, belediye işleri gibi kadınlara artık girilmesi yasak olmayan alanlarda çalışabilmektedir. Ancak İzzet'e göre günümüzde kadınlar sadece görece basit mesleklerde değil, daha ağır iş kollarında da faaliyet göstermektedirler. Bu durumda olan evli kadınların ev dışında çalıştıklarından dolayı çocuklarına bakmakta sıkıntı yaşadıklarını belirten İzzet, bu çocuklardan bazılarının da sanayi işlerinde çalıştırdığını belirtmektedir. Bunu önlemek için sanayileşmiş medeni memleketlerde işçi kadınların çocuklarının himayesi için farklı kurallar ve kurumlar oluşturulmuştur.³⁶⁹

Kadının kendine mahsus mülkü olması, kocasına karşı geleceğini teminat altına almaya yarasa da muasır medeniyetlerde kadının kocasına oranla daha önemli mevkilerde olmasının ve istiklal kazanmasının genel sebebi, her alanda görülen bireyci düşüncelerden başka bir şey değildir. Bunun bir başka etkisi aile içinde çocuklara gitgide daha fazla hak tanınmasıdır. Kadının toplum içindeki mevkiini gösteren bir başka husus da kadının güzel sanatlarla ilgileniyor olmasıdır. Bir toplumda kadınlar güzel sanatlara ne kadar eğilim gösteriyorsa o toplum o kadar gelişmiş olacaktır.³⁷⁰

İzzet'in düşüncesinde millet ve milliyet kavramları önemli yer tutmaktadır. Önceki bölümlerde İzzet'in millet ve milliyet ile ilgili düşüncelerini genel hatlarıyla

³⁶⁸ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.134.

³⁶⁹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.138-139.

³⁷⁰ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.140-141.

ortaya koymaya çalışmıştık. İzzet'in o bölümdeki düşünceleri akademik tartışmalar çerçevesinde ortaya çıkan ve felsefî arka planı olan ifadeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada izah edeceğimiz düşüncelerinin lise düzeyinde bir ders kitabının içeriği olduğu gözden kaçmamalı, öznel düşünceler yerine genel kanılar ve bilimsel temele oturtulmuş veriler doğrultusunda geliştirilen fikirler olduğu göz önüne alınmalıdır.

İzzet toplumsal evrimde bir siyasi cemiyet aşaması olarak milletin tarifine bir milletin ne zaman mevcut sayıldığını sorgulayarak başlamıştır. Ona göre bir toprak üzerindeki bir zümrenin azası kendilerine yabancı saydıkları kimselerle bir yönetim altında veya o kimselerin siyasi hâkimiyeti altında yaşamak istemezlerse onlarda milliyet duygusu uyanmış demektir. Bu duruma örnek olarak İrlandalıları vermiştir. İrlandalılar, Londra'daki kralın gönderdiği memurları istemezlerse o zaman İrlandalılar da milliyet hissinden bahsedilir. O hâlde İzzet'e göre millet, beraber yaşamak isteyen ancak başkaları ile beraber yaşamak veya onlara boyun eğmek istemeyen insanların bütünü olarak tanımlanabilir.³⁷¹ Bu tanımlı İzzet'in kendisi de belirsiz ve çok genel bir tanım olarak değerlendirmesine rağmen “*beraber yaşama iradesi*”ne özellikle vurgu yapmıştır. Bununla birlikte bu iradeye riayet edilmesinin beynelmilel vicdanın emrettiğini ifade etmiştir.

İzzet, bu bakış açısıyla Musul meselesinin tartışıldığı dönemde Kavimler Cemiyeti Meclisinde “*Sadece Musulluların arzusunu sorun!*” diyen taraf kuvvetin değilse bile, hakkın kendinde olduğundan, bugünkü insanlığın en yüksek siyasi mefkûresinin kendisi tarafından müdafaa edildiğinden emin” bir şekilde övündüğünü belirtmektedir.³⁷² İzzet'in bu yaklaşımı her ulusun kendi kaderini tayin etme olarak tanımlanan ve Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan “*Milliyetler Prensibi*”nin de özünü içerir. *Self Determination* olarak bilinen kendi kaderini tayin hakkı uluslararası ilişkilere ilk olarak 1918 yılında Wilson İlkeleri ile girmiş, Milletler Cemiyetince bir siyasal ilke olarak kabul edilmiştir.³⁷³

İzzet bu noktada “*Bir millet olarak yaşamak istediklerini ifade eden insanlarda bu düşüncenin oluşmasını sağlayan olaylar hangileridir? Neden bunların önünde*

³⁷¹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.149.

³⁷² Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.149.

³⁷³ Ali L. Karaosmanoğlu, “Kendi Kaderini Tayin, Ülke Bütünlüğü, Uluslararası İstikrar ve Demokrasi”, *Doğu-Batı Dergisi*, Sayı: 24, 2003, s.148.

*eğilmek gerekmektedir? Neden millî hayat bir mefkûre oluyor ve onun gerçekleşmesi için çalışmak bir görev sayılıyor?” sorularını dile getirmektedir.*³⁷⁴

İzzet’in milliyet ile ilgili düşüncelerinde de ifade edildiği gibi bir millet hâlinde beraber yaşamak isteyen insanlar bu arzularını söylediklerinde ırksal veya coğrafi bir zorunluluğa boyun eğmiyorlar. Tarihî nedenler belki bu istekte kabul edilebilir birtakım sonuçlar ortaya koymaktadır. Ancak burada da mübalağalardan kaçınmak gerekmektedir. Tarihsel olgular olarak din ve dil de bu kapsamda değerlendirilebilir. Diğerlerinden tamamen farklı olarak milliyetin iktisadi evrimin, sanayi devriminin ürünü olduğu da savunulmuştur. Ancak bizde sanayi düşüncesi milliyet düşüncesinden sonra gelişmiştir. Bu nedenlerle İzzet, milletin sadece olgulara dayanarak ve boyun eğerek kurulamayacağını ifade etmektedir.³⁷⁵ Fakat bazen bunların birkaçı veya bütünü millet birliğinin oluşmasını sağlamaktadır. Milletin oluşumu tek bir olguya bağlı olarak ortaya çıksaydı aynı nedene bağlı olarak ortaya çıkan toplumların benzeşmesi gerekirdi. Milletleri farklılaştıran unsur da bu süreçleri her birinin farklı yaşanmasıdır. İzzet’e göre nasıl ve ne için yaşamak sorularının cevabı millî bağlara sadakatin bir toplumsal vazife, bu bağların tamamlanıp kuvvetlendirilmesinin bir beşerî mefkûre olması olarak cevap bulur.³⁷⁶

Gerçek millet sevgisinin, geçmişten ziyade gelecek için olduğunu belirten İzzet, vatanseverlerin milletin gelecekteki gelişimini düşünerek onu sevdiğini ifade eder. Ona göre bu sevgiyi beslemek için de toplumda çok önemli mevkilerde olmak gerekmez. Bu milleti oluşturan her bireyin görevidir.³⁷⁷

İzzet, insanların milletlerini neden sevdiğini sorgulamıştır. Ona göre dünyada hiçbir millet yoktur ki mazisindeki şanlı olaylarla övünmeye hakkı olmasın. Fakat yine hiçbir millet yoktur ki tarih onun eksiklerini yazmamış olsun. Eğer milleti sevmek mazisine ve mevcut hâlindeki kusurlarına göz yumarak sevmek olsaydı bu sevginin saf ve sağlam olup tenkit darbelerine dayanabilmesi şüpheli olurdu. İzzet’e göre:³⁷⁸

“...hakiki millet sevgisi, geçmişten ziyade gelecek içindir. Çünkü bu kadarcık bir sevgi bir “seyirci” sevgisidir. Geçmiş seyretmekle kanaat etmiyen ve geleceği yaratan faal adam, bu toprak üzerinde yapılacak bir işi, tahakkuk ettirilecek bir gayesi olduğunu bilen kimse, hulâsa bugünkü milletlerin hayat kavgasında yenmek için

³⁷⁴ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.150.

³⁷⁵ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.153.

³⁷⁶ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.154.

³⁷⁷ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.157.

³⁷⁸ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.157.

muhtaç oldukları vatanperver, “kendi yapısı” olan milleti sever, ne kadar naçiz olsa da emeği sayesinde, vazifeşinaslığı sayesinde İstikbal'de milletin elde edeceği gelişmeyi düşünerek onu sever. Ve zannedilmemelidir ki bu tarzda bir sevgiyi besleyebilmek için millî hayatta müstesna bir mevki tutmak, millet üzerine büyük bir tesirde bulunabilecek vaziyette olmak şarttır: Asrî milletlerin yaşamak ve tekâmül etmek için sanayii inkişaf ettirmeğe ve binaenaleyh daima iş bölümünü arttırmağa mecbur olmaları onların azasından herhangi birinin en sönük gözüken faaliyetine kadar herkesi muhtaç kılıyor. Dışarıda en ehemmiyetsiz gözüken iş bile, vazifeye sadakat hissile yapılırsa, milletin terakki adımlarını hızlandırabilir. Bugünkü insanların besledikleri büyük ve parlak hülyaların hakikat olması için herkesin ufak ve mahdut vazifesini itina ve aşkla yapması şarttır. Çünkü millet ancak bu sayede terakki edebilir.”

İzzet devlet ve millet ilişkisini açıklarken devletin genellikle bir milletin hukuki teşekkülü olduğunu ifade etmektedir. Ona göre milletle devlet birbirinden tamamen ayrılabilen iki gerçeklik değildir. Siyaseten birlikte yaşamayı dileyen ve bu isteğini şuurunda taşıyan millet, devlet denilen hukuki şekli almaya çalışır. Devlet de kendisine tabi olanların şuurları ve vicdanları arasında uyum ve ahenk yaratmaya veya mevcut uyum ve ahengi kuvvetlendirmeye çabalar.³⁷⁹

Devletin niteliği (askerî, dinî vb.) onun görevlerini de belirleyen bir husustur. İzzet, eski devlet anlayışının vicdanlara ve mefkûrelere hâkim olma iddiasında olduğunu, asrî devletin ise mefkûrelere hizmet eden bir yapı ortaya koyduğunu ifade etmiştir.³⁸⁰ Millî devlette ise hâkimiyetin millete ait olduğu ilkesi kabul edilmiştir. Bu devletlerde devletin gücü ve otoritesi millet iradesi ile kendine geçerse meşru olur. Bu düşünce bir defa yerleştiyse artık devlet sadece bir idare heyetinden ibaret kalır. Artık devlet yurttaşlarına velayet edici nitelikten uzaklaşarak onların temel hizmetlerin gören bir vafa bürünür. Ancak devletlerin temel vasıfları asla kaybolmaz. Millî devlette devletin otoritesi ve gücü varlığını devam ettirir. Bununla birlikte bu unsurların kullanımı millet adınadır. Toplumsal hayatın karmaşıklaşması devletin görevlerinin de farklılaşarak artmasına neden olur. Bu görevlerin özenli ve adil bir şekilde icra edilmesi beklenir. Bunu sağlayacak husus ise toplumdaki tüm yapıların koordineli çalışması ve devletin kanunlarıdır.³⁸¹

İzzet, devletlerin görevlerinin devlet hakkındaki düşüncelerle ilişkili olduğunu belirtir. Ona göre otoritenin merkezileşmesi ile birlikte devletlerin görevleri netleşmiştir. Devletin asli görevi harptir, yani askerî vazifelerdir. Daha sonra diğer

³⁷⁹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.158.

³⁸⁰ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.159.

³⁸¹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.160.

milletlere karşı kendi milletini temsil görevi, toplumun uyacağı kanunları yapma görevi ve adliye işleridir. Son olarak devletin topluma hizmet götürmesi için gereken parayı temin etmesini sağlayan mali görevleri gelir.³⁸² Devletin birtakım iktisadi işlerin içine girmesi onun toplumsal hayattaki tüm sosyal sınıfların, millî refahın ve millî harsın doğal hamisi ve üretim faaliyetlerinin en yüksek düzenleyicisi olmasındandır.³⁸³

Devlet, hizmetlerini görürken bürokratik yapıyı kullanır. Bürokrasi devletin bir işi yaparken kırtasiyeciliğinin artmasına ve memur sayısının gerekenden fazla olmasında neden olur. Devlet toplumsal ve ahlaki hususları göz önüne almak, çalıştırdığı personelin hayat seviyelerini de düşünmek zorundadır. Özel girişimci gibi daha düşük paraya daha çok çalıştırmak gibi bir gaye güdemez. Memur sayısının artmasının nedeni budur. Bürokratik yapı kimi devletlerde halka karşı hizmet etme sorumluluğu olduğundan mükemmel bir şekilde işlerken kimi devletlerde de eski devletten kalma bazı özellikler (askerî, dinî vb.) nedeniyle kendini halkın hizmetçisi olarak değil, halkı kendi malı sayar.

İzzet'e göre umumi hizmetler denildiğinde mutlaka devletin maaşlı insan gücü tarafından yapılan hizmetler anlaşılır. Bunların şirketler tarafından idare edilmesinin daha faydalı olacağı düşünüldüğünde bu hakları devlet başkasına ihale etme hakkına sahiptir. Tramvay, elektrik, şimendifer, telefon vb. hizmetler ister imtiyazlı şirketler veya kişiler ister doğrudan devlet veya belediyece görülsün umumi hizmetlerdir.³⁸⁴

Devletlerin iktisadi görevleri yanında içtimai yardım görevleri de vardır. İzzet'e göre sadece siyasi mekanizmayı işletecek kişilerin halk tarafından seçilmiş olması devlete demokratlık özelliği yüklemes. Bunun için siyasi makinenin halk tarafına dönmesi lazımdır. Demokrat devlet fakir sınıfın hamisidir. Asri devletin (ve asri belediye) ihtiyaç sahiplerini korumak ve kollamak görevi vardır. Bununla birlikte asri devletler özellikle işçi sınıfının yaşam şartlarını iyileştirmeye çalışmıştır. Buna yönelik olarak kadın ve çocukların çalışması hususunda kısıtlamalar, işçilerin mesai

³⁸² Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, s.160.

³⁸³ Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, s.161.

³⁸⁴ Mehmet İzzet, **İçtimaiyat**, s.164.

saatlerinin düzenlenmesi, hafta tatili, sigorta ve emeklilik gibi imkânlar sağlamışlardır.³⁸⁵

Devletin bir diğer görevi eğitim alanındadır. İzzet'e göre çağdaş devlet eğitim faaliyetlerinde klanların, ailelerin, dinî cemaatlerin, nahiye ve loncaların yerine geçmiştir. Bu değişikliğin sebebi, çağdaş dünyanın şartlarına uymak için çocuk ruhunun genel bir kültüre ve onu her safhasında kavrayan talim ve terbiyeye ihtiyacı olmasıdır. Çocuğa lazım olan tahsil ve terbiyeyi ona ancak devlet verdirebilir. Mademki devlet bireylerin tabii hamisidir, onları eğitim yoluyla cehalet tehlikesinden ve cehalet aczine düşmekten korumalıdır.³⁸⁶

Çağdaş dünyada tüm milletler bir değeriyle yarış içindedir. Bu nedenle kuvvetli olmaya mecburdurlar. Bu kuvvet sadece ekonomi ile değil, aynı zamanda bilimle olur. Bunun dışında demokrat devletlerde her ferdin vekil seçmek gibi önemli ve sorumluluk gerektiren bir görevi vardır. Bu görevin güzelce yapılması ancak halkın zihninin aydınlanması ile olur. İzzet'e göre millî mefkûre milletin vicdanında kökleşmezse, milletin hayatı tehlikededir.³⁸⁷

İzzet, kitabının on beşinci fasıl olan “Devlet ve Vazifeleri” başlığının sonuna okuma parçası olarak Fransız felsefe ve eğitim teorisyeni, tarihçi René Hubert'in bir çalışmasını “*Vatandaş*” başlığı koyarak paylaşmıştır. Bu parçada demokratik devletlerdeki yurttaşlık anlayışına vurgu yapılmaktadır. Parçaya göre demokrat devlette her insan yurttaşdır. Halk hükûmetlerini (demokrasileri) diğerlerinden ayıran husus bireyin sadece hukuk sistemine tabi olmakla kalmayıp bu kanunların yapılmasına katkı sağlamasıdır.³⁸⁸

Tarih boyunca insanoğlu; hükûmet etmiş üst sınıfların bir fazileti olduğu, manevi bir yönü bulunduğu için servetli, şanlı ve kudretli gözüktüklerine inanmıştır. Bu itiyadın kaybolduğu bu unsurların maneviyata dayanmadığının anlaşıldığı, hakiki kıymetin ferde atfedildiği gün insanoğlunun haysiyeti ve bununla birlikte eşitliği de ilan olunmuştur. Artık insan bir aile geleneğini, unvanını taşıdığı için değil, sadece nefsinde insanlık kıymetini taşıdığı için kıymetlidir. Asri cemiyetlerde yurttaşlığın esası olan “*insan hakkı*” soyut bir şeydir. Siyasi arenada eşitlik ne inançların ne de

³⁸⁵ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.163.

³⁸⁶ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.163.

³⁸⁷ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.164.

³⁸⁸ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.166.

içtimai şartların aynı olmasına dayanır. Ancak kanunların yapılması için aynı eşit yetki verilmektedir. Yurttaş vücuda getiren de budur. Yurttaş da devlet gibi bazı görevleri haizdir. Devletin vazifesi hakkı ifade etmek, yurttaşın de hakkın tayin ve ifadesine iştirak eyleme ehliyetine bürünmektir.³⁸⁹

Eşitlik ülküsü insanlar arası eşitsizliğin başladığı zamandan beri insanoğlunun zihninde en yoğun şekilde yer bulan düşüncedir. İzzet de benzer şekilde yurttaş hakları açısından eşitlik mefkûresinde istenilen eşitlik hakkının sadece siyasal seçimlerde bulunma hakkı değil, kanunlar önünde eşitlik, herkesin eşit biçimde memuriyete girebilmesi, milletin maddi manevi ortak servetinden herkesin eşit bir şekilde istifade etmesini ön plana çıkarmıştır. Batı toplumlarının bütün kurumlarında bu eşitlik ilkesi büyük değişimler oluşturmuştur. Ona göre bu mefkûrede siyasi olarak eşit olmak ancak adli, medeni ve iktisadi açıdan eşit olmaya temel teşkil etmektedir. Ancak bu eşitliğin yanlış tanımlanmaması gerekmektedir. Toplum her ferdine eşit gelişim hakkını sunmalıdır. Fakat yaradılış ve mizaç olarak müstesna olanlar toplumun gelişimi için daha önemli şeyler ortaya koyacaklardır. Bunların sivrilmelerine de izin verilmelidir.³⁹⁰

İzzet'e göre sadece eşitlik değil, hürriyet de insanların kabiliyetlerini geliştirmeleri için gereken bir unsurdur. Çağdaş devletler, yurttaşlarına siyasi hürriyet, din hürriyeti, şahsi hürriyet, mesken dokunulmazlığı, çalışma hürriyeti sağlarlar. Bu haklar insanlara o derece kutsal gözükmektedir ki bunlardan herhangi birinden bireyi mahrum bırakmak ceza kanununda şiddetli müeyyidelere karşılık gelmektedir.³⁹¹

İzzet, günümüzde özgür yurttaşların yalnızca kanunlara boyun eğdiğini, kimseye kanunun açıkça cezalandırmadığı fiil için ceza verilemeyeceğini ifade eder. Ona göre birey serbestçe fikrini söyler, mesleğini seçer, malını kullanır, faaliyetini tanzim eder, serbestçe toplanma hakkı vardır. Bunların karşılığında devlet bireye bazı görevler yükler. Aşılacak, zorunlu eğitime katılmak, olağanüstü durumlarda malını kullanmayı kısıtlamak gibi. Yani İzzet'e göre bireyin hürriyetinin de bir sınırı vardır. Devlet ne kadar birey içinse birey de o oranda devlet için olmalıdır.

İzzet devlet ve hükûmet kavramlarının farklı olduğunu, hükûmetin dar anlamıyla devletçe yapılan kanunların icra makamı olduğunu, devletin ise bir millette

³⁸⁹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.168.

³⁹⁰ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.175.

³⁹¹ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.176.

yurttaşları birbirine bağlayan ve hukuksal geçerliği olan müessese olarak tanımlamıştır. Çağdaş devletlerin hükûmet şeklinin temsilî hükûmet olduğunu ifade eden İzzet, bunun nedenini yurttaş sayısının milyonlarla ifade edildiğinden hepsini bir araya toplayıp müzakere etmenin imkânsızlığı olarak açıklamaktadır.³⁹²

İzzet anayasayı, milleti temsil ederek onlar adına siyasi hâkimiyet kullananların tabi tutulduğu kanunlar olarak tanımlamaktadır. Ona göre anayasalar tecrübelerden, zaman ve mekân şartlarından bağımsız olmadığından evrensel nitelik taşımaz. Bir anayasanın bu özellikleri mümkün mertebe taşıyabilmesi için ya millet ya da onların temsilcileri tarafından yapılmış olması gerekmektedir. Buna örnek olarak İzzet, II. Abdülhamit'in 1876 tarihinde "*tebaasına bahşeylediği*" kanunu göstermektedir.³⁹³ Millet harici bir irade tarafından "*bahşeylendiği*" için bu Kanun-i Esasi'nin bu özellikleri haiz olmadığını belirtmektedir.

Çağdaş temsili demokrasilerde milletin temsilcileri hayatın şartlarına bağlı olarak günlük işleyişi kolaylaştırmak maksadıyla kanunlar hazırlarlar. Kanuna hürmet demokrat millî cumhuriyetlerin temelidir. İzzet'e göre bu kanun saygısı milletin yaşamak dileğinin saygısı demektir.

Temsilî demokrasi sisteminin İzzet'e göre çok acil olan kanunların yavaş hazırlanması, iş yapmaktan ziyade parlak nutuklar söyleyerek sivrilmeye çalışanların bulunması, halkın hisleriyle hareket ederek iş yapacak vekil yerine dokunaklı sözler söyleyeni tercih etmesi gibi bazı kusurları vardır. Ona göre bu olumsuzluklar halkın siyasi yönden eğitimleri artırılarak azaltılabilir.

Seçme ve seçilme hakkı kadınlar da dâhil olmak üzere tüm yurttaşların hakkı olduğunu ifade eden İzzet, kadın ve erkeğin bu konuda eşitlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³⁹⁴ Her vilayetten belli sayıda temsilci seçilerek parlamentonun oluşturulması gerektiğini ifade eden İzzet, bu sayede azınlıkların da temsil hakkının oluşacağını belirterek bu durumun vahim galeyanları engelleyeceğini ve azınlıkların isteklerinin bildirilmesini sağlayacağını vurgulamaktadır. Bununla birlikte İzzet; icra kuvveti, teşri kuvvetin mahkemelerin kuvveti ile tahdit edilmesi gerektiğini ifade ederek güçler ayrılığını savunmaktadır. Ancak Locke ve Montesquieu'ya atıf yaparak

³⁹² Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.181.

³⁹³ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.183.

³⁹⁴ Kitabın basıldığı dönem itibarıyla (1933) ülkemizde kadınlara seçme ve seçilme hakkı henüz verilmemiştir. 5 Aralık 1934'te yapılan değişiklik ile kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır.

güçler ayrılığının onların belirttiği gibi net bir şekilde tüm güçlerin değil, mahkemelerin diğer iki gücün üzerinde olması şeklinde yorumlamıştır. Çünkü ona göre yürütme gücü yasama gücüne tabidir. Ancak onun itimadına mazhar olursa yerinde durabilir. Nasıl ki tabiat içinde her şeyin bir sınırı varsa bu gücün de bir sınırı olmalıdır.³⁹⁵

İzzet çağdaş devletlerin herkesin ihtiyacını ve istihkakını vermek olarak tanımladığı iki temel adalet prensibine sahip olduklarını belirtmektedir. Birincisinin içeriğinde eğitim, sosyal yardımlar, sağlık, işsizlik ödeneği (Batılı devletlerde olduğu) gibi hususlar girmektedir. Ona göre bu alanda çağdaş devletlerin vazifesi sınırsızdır. Çünkü insanların en önemli ihtiyaçları karşılandığında ikinci sırada olan ihtiyaçları en önemli ihtiyaçları mertebesine çıkacaktır. Burada devreye ikinci prensip girmektedir. Söz konusu ihtiyaçlar çerçevesinde liyakat ve denklik olmaması hâlinde toplumda adaletin çiğnendiği düşüncesi egemen olur. Bu durumu İzzet, *“Bir insanın açlıktan ölmesine şüphesiz kimsenin vicdanı razı olmayacaktır ancak servet ve refahın en layık olanlara verilmesi de adaletin gereğidir.”* diyerek örneklendirmektedir.³⁹⁶

İzzet, toplumsal yaşamın bir kurallar bütünü olduğunu, toplumun bu kurallara aykırı davranan bireylere kuralların türüne göre müeyyide uygulayacağını belirtmektedir. Ancak o, klasik ceza anlayışındaki kefarete düşüncesine karşı çıkarak çağdaş devletlerin uygun bir yöntemle bireyi sapmaya sürükleyen hâlleri azaltmaya çalışması ve suçun tekrarlanmasını engelleyecek önlemler alması gerektiğini ifade eder.³⁹⁷ Bir toplumda cürüm olarak tanımlanan fiiller toplumdaki müşterek ve kuvvetli duyguları incitenlerdir. Yaşamak isteyen toplum, çökmek için toplumun temeli demek olan kuvvetli duygulara tecavüzde uğrayınca herkeste ortaya çıkan şüpheyi ortadan kaldırılmalıdır. Ancak mefkûreye sarkıntılık olan fiile karşı şiddetli bir şekilde karşı tepki vermelidir. Bu karşı tepki cezadır. İzzet’e göre medeni insan, toplum bir fiili cezalandırırken intikam hissi ile hareket etmesini vicdanen kabul etmez. Bunun nedeni kısas kanununun düzeni tekrar oluşturacağını düşünmemesidir. Böyle olması hâlinde hırsızlığın karşılığı olarak çalınan malın iadesi kısas için yeterli olacakken o hırsızlığı mülkiyet hakkına yönelik bir tecavüz olarak değerlendirir. Müeyyide açısından da suçlunun cezaevinde eğitim görerek namuslu çalışmak,

³⁹⁵ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.186-187.

³⁹⁶ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.191.

³⁹⁷ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.194.

hayatını kazanmak ve muntazam yaşamak şevkinin uyandırılması için tedbir alınmasını bekleyecektir.³⁹⁸

İzzet'in 1926 yılında kaleme alarak kendi dönemi için hem sosyoloji biliminde bir temel kaynak hem de eğitim materyali olarak hazırladığı kitap dönem şartları göz önüne alındığında anlatım dili olarak temel düzeyde ancak içerik olarak yoğun bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Kavramlar tek başına tanımlanarak bırakılmamış, olması gerektiği gibi tarihsel bağlantılarıyla birlikte neden-sonuç ilişkisinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Söz konusu kitabın içeriğinde ekonomik işleyiş birinci konu olarak işlenmiştir. Devletlerin mülkiyet hakkı üzerine inşa edildiğini, kanun ve yasaların bu doğrultuda oluştuğunu savunan İzzet, özellikle sanayileşme sonrasında sendikalaşmanın önemi, üretim ve tüketim açısından kooperatifler, üretim ilişkileri çerçevesinde toplumların evrimi, sanayi devrimi ve sonuçları, emek-ücret, emek unsurunun tarihsel gelişimi ve işçi sınıfının oluşumu konuları üzerinde durmuş, bu unsurların ekonomik işleyişte en önemli noktalar olduğunu ifade ederek bu kavramların içerikleri hakkında detaylı bilgilendirmeler yapmıştır.

Dönemin diğer toplumbilimcileri gibi Durkheim çizgisinde yazılan kitapta iş bölümü ve iş bölümünün toplumsal önemi yoğun bir şekilde kendine yer bulmuştur. Bu bölümde iş bölümünün tarihsel gelişimi, sanayi toplumlarında iş bölümü, iş bölümünün toplumsal sonuçları, dayanışmanın önemi, mekanik ve organik dayanışma ile bir toplumsal dayanışma kurumu olarak sigorta üzerinde durulan başlıca kavramlar olarak göze çarpmaktadır.

Yurttaşlık, bir ulus devlet ya da kentin üyelerinin hakları ve sorumluluklarını anlatmak üzere kullanılan bir kavramdır. Bu çerçevede İzzet; kitabında mülkiyet hakkı, mülkiyet hakkının evrimi ve sosyalist teoriler üzerine açıklamalar yapmıştır. Bununla beraber sosyalizme karşı bu hakkı kısıtlaması nedeniyle eleştiriler getirmiştir.

Toplumun temelini oluşturan aile kurumu, ailenin evrimi bu çerçevede ailenin ve toplumun kökenine yönelik teoriler, aile ve evlilik türleri, çağdaş aile, kadının ailede ve toplumdaki yeri İzzet'in kitabında önemli başlıklar olarak yer bulmuştur. Bu noktada toplumsal evrimi izah ederken klanlar, köy, aşiretler, imparatorluklar,

³⁹⁸ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat*, s.200.

derebeylikler ve nihayetinde ulus devlet ve millet kavramlarını tarihsel bağlantıları ile birlikte analiz etmiştir.

Devlet ve millet kavramları içerik ve önem açısından kitabın temel konuları olarak göze çarpmaktadır. İzzet; devlet, devletin vazifeleri ve millî devlet anlayışına detaylı bir şekilde vurgu yaparak devlet şekilleri, devletin tarihsel süreçteki değişimi, hukuk, bireylerin hakları ve bu hakların sınırları, hükûmet, demokrasi, anayasa, kanun, kuvvetler ayrılığı kavramları açıklamıştır.

Son kısımda adalet, ceza ve toplumsal düzen çerçevesinde adaletin işlevi konularına değinmiş, uluslararası hukuk çerçevesinde savaş ve medeniyet konularını analiz etmiştir.

Günümüz bakış açısı ile sosyal yaşamda bir yurttaşın/öğrencinin yaşantı yoluyla doğal olarak bildiği birçok kavram ve ilişki o zamanki birikim açısından değerlendirildiğinde dönemin ideolojik yapısına uygun bir kitap olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.3 İçtimaiyat – 1927 (Max Bonnafous – Necmettin Sadık)

“İçtimaiyat” adlı ders kitabı 1927 yılında Darülfünunda ve Galatasaray Lisesinde birlikte çalışan Max Bonnafous ile Necmettin Sadık (Sadak) tarafından Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Kitabın Latin alfabesine aktarılmış şekli mevcut değildir. 25 Nisan 1927 tarihinde yayımlanan Maarif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Dairesinin kararında “*Müderres Necmettin Sadık (Sadak) ve Bonafos (Max) beylerin müştereken yazdıkları içtimaiyat kitabının ders kitabı olarak okutulmasına karar verilmiştir*”³⁹⁹ ifadesi ile ders kitabı olarak kabul edilmiştir. Ancak kitabın içeriği Maarif Vekâletinin 1924 yılında kabul ettiği ders müfredatıyla uyum göstermemektedir. Kitabın içeriği aşağıdaki gibidir:

³⁹⁹ MEB, **Talim Terbiye Kurulu Kararları**, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1927.

	Mukaddime ve Medhal		
1.Fasıl	İçtimaiyatın İlk Mübeşşirleri ve Banileri	7.Fasıl	İçtimai Usul
2.Fasıl	İçtimai Mevzuu	8.Fasıl	Cemiyetlerin Tasnifi
3.Fasıl	İçtimaiyat ve Ruhیات	9.Fasıl	İçtimai Morfoloji
4.Fasıl	İçtimaiyat ve İçtimai İlimler	10.Fasıl	Beniyye Tebdiliyatının Müesseselere Tesiri
5.Fasıl	İçtimai Kadrolar ve Marifet Nazariyesi	11.Fasıl	Ahlak Meselesi ve İçtimaiyat
6.Fasıl	Medeniyetlerin Menşei ve İptidai Zihniyet	12.Fasıl	İçtimai Ahlak Tatbikatı: İntihar

Yapılan literatür taramasında kitabın sadece giriş kısmının (Mukaddime ve Medhal) Latin Alfabesine çevirisi tespit edilmiştir. Söz konusu çevirime yazı 2014 yılında Sosyoloji dergisinde Mehmet Emin Balcı tarafından yayımlanmıştır.⁴⁰⁰ Bunun dışında Maksudyân'ın⁴⁰¹ Bonnafofus ile ilgili yaptığı çalışmada kitabın hazırlanmasında Bonnafofus'un katkılarını belirten ifadeleri dışında kitaba yönelik çevirime yazı ya da analiz içeren başka bir çalışma tespit edilememiştir. Kitapta mukaddime olarak yazılan bölümde yeni bir bilim olan içtimaiyat için yapılan çalışmaların daha önceden derlenip toparlanamadığı için düzenli bir giriş kitabı yazmanın zorluklarından bahsedilmektedir. Yazarlar kitabın mümkün olduğunca eksiksiz olmasına dikkat edildiğini belirterek içtimaiyat bilimi ile uğraşan belli başlı isimlerin ortaya koydukları konular hakkında gerek teorik gerekse somut örnekler kullanılarak özetlendiğini belirtmişlerdir.

Bu kitap özünde üçlü bir kitap çalışmasının birincisi olarak planlanmıştır. Kitabın bitişinde “*Birinci Kitabın Sonu*” ifadesi bulunmaktadır. Zaten kitaptaki başlıklar incelendiğinde her ne kadar yeni bir bilim olsa da diğer içtimaiyat kitapları ile karşılaştırıldığında belli başlı konularda eksiklikler göze çarpmaktadır. Kitabın devamı olacak ikinci ve üçüncü kitaplar ne Sadak'ın ne de Bonnafofus'un eserleri arasında mevcuttur.⁴⁰² Kitabın giriş kısmında birinci kitabın genel içtimaiyat konularını içereceği, ikinci ve üçüncü kitapların ise içtimaiyatın alt dalları olan din, siyaset, aile, ekonomi ve sanat sosyolojisi gibi konulara ayrılacağı belirtilmiştir.

⁴⁰⁰ Max Bonnafofus ve Necmettin Sadık (Sadak), “Mukaddime ve Medhal.”, **Sosyoloji Dergisi**, Cilt:3, Sayı:28, (Çevirime yazı: Mehmet Emin Balcı), s.395-400.

⁴⁰¹ Maksudyân, “Max Bonnafofus and ...”, s.175.

⁴⁰² Maksudyân, bu kitabın ikinci ve üçüncü ciltlerinin yazılmamasının nedenini her iki yazarın da akademik dünyadan ayrılmaları ya da ayrılmak zorunda kalmaları olarak belirtir. Bonnafofus 1929 yılında Fransa'ya dönmüştür. Necmettin Sadık ise intihar konusunun tartışıldığı bir dönemde üniversiteden istifa etmiştir. Maksudyân, “Max Bonnafofus and ...”, s.175.

Kitapta konular işlenirken de bu konuya yer yer vurgu yapılmaktadır. Örneğin, “Cemiyetlerin Tasnifi” başlığında “klan” konusunda “*Dinî içtimaiyyatı, aileyi ve siyasi içtimaiyyatı tedkik ederken göreceğiz ki simye (klan) birkaç bin kişiden, bazen daha az veya daha fazla insandan mürekkep bir cemiyettir.*”⁴⁰³ ifadesi kullanılmıştır. Ancak kitabın ilerleyen bölümlerinde buna yönelik bir açıklama yoktur.

Maarif Vekâleti himayesinde İstanbul Devlet Matbaası tarafından basılan kitabın her bir bölümü, kendi uzmanlık ve araştırma alanlarına dayanarak iki yazardan biri tarafından yazılmış ve müşterek bir şekilde gözden geçirilmiştir. Necmettin Sadık, Bonnafous tarafından yazılmış bölümlerin çevirisini de yapmıştır. Kitap, sosyolojiyi Türk akademik halkına bilimsel bir disiplin olarak tanıtmayı nedeniyle türünün ilki olarak kabul edilir.⁴⁰⁴

Kitap geniş bir giriş metniyle başlamaktadır. Burada yazarlar kitabı özellikle Darülfünun talebesi için yazdıklarını belirtmektedir. Darülfünuna gelen gençlerin öğrenme arzusu ve ilim şevki içinde çırpındıklarını ancak onlardaki bu isteğin yokluk içinde heba olduğu belirtilmiştir. Söz konusu dönemde öğrenciler istekli olsa bile mevcut durumda Türkçe içtimaiyat kitapları diğer bilim dallarında da görüldüğü üzere neredeyse hiç yoktur. Yazarlar birçok öğrencinin de yabancı bir dil bilmediklerinin dikkate alındığında öğrencilerin nasıl zor bir mağduriyet yaşadıklarını anlaşılabileceğini belirtmektedir. Bu probleme yönelik olarak Kazım Nami (Duru), Bonnafous’un Darülfünundaki eğitmenliğinin dil problemi yüzünden yeteri kadar verimli geçmediğini “...ben, bundan üç sene evvel, M (Bonafos) un okuttuğu içtimaiyatından talebenin istifade etmediğini gördüğümde, beni tercüman yapmasını Köprülüzadeden istedim. Müderrislik, muallimli, filân değil, tercümanlık...”⁴⁰⁵ sözleriyle ifade etmektedir:

Yazarlar, bir tarafta gerçekten bilim yapmaya uğraşan ancak diğer taraftan bilim yapmak için gerekli asgari malzemeye ulaşamayan bu gençliğin insana âdeta ümitsizlik veren bir durum teşkil ettiğini belirterek o dönemde üniversitede bilim yapmak için gereken materyal eksikliğini net olarak izah etmişlerdir.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.138.

⁴⁰⁴ Maksudyan, “Max Bonnafous and ...”, s.175.

⁴⁰⁵ Kâzım Nami (Duru), “Darülfünun Hakkında...”, *Cumhuriyet*, 09 Ekim 1931, s.3.

⁴⁰⁶ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.1.

Söz konusu kitap ile içtimaiyat talebesinin ilk ve zaruri malzeme ihtiyacının giderileceği, onlara içtimaiyatın konusu, yöntemi, şimdiye kadar geliştirilen bilgiler ve araştırmalar sonucunda elde ettiği neticeler hakkında hızlı ve net bir fikir vermeye çalışılmıştır.⁴⁰⁷

Yazarlar kitabın bir giriş kitabı hüviyetinde olduğunu, hiç şüphesiz karmaşık ve yoğun bir alanda çalışmalarını yapan bu yeni bilim dalının içeriğinin böyle küçük bir kitapta ve bir bütün hâlinde toplamanın mümkün olmadığını belirtmektedir. Kitap ile ortaya koyulan temel maksat, içtimaiyat araştırmalarına girişmek isteyenlere mütevazı bir şekilde rehberlik etmektir. Yazarlar ne kadar mütevazı bir şekilde olursa olsun bu kitabın daha önemli bir gayesi olarak, sadece Darülfünun talebesine değil, bu memlekette içtimai meselelerle uğraşmak isteyen herkese hitap etmek istediklerini belirtmişlerdir.⁴⁰⁸

Bonnafous ve Sadak içtimaiyat ilmine en çok ihtiyaç duyan memleketlerin hiç şüphesiz bizim gibi inkılaplar geçiren, eski müesseselerini yıkarak genç demokrasiler inşa edenler olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁹

Bonnafous ve Sadak her yurttaşın gerek doğrudan doğruya gerek bir aracı kullanarak yönetime karışması gerektiğini ifade ederken bunun insan topluluklarını idare eden kanunları bilmekle mümkün olacağını belirtmektedir. Bir milleti yönetmek için yalnız zekâ ve ahlaki durumun yeterli olduğu dönemler sona ermiştir. Devlet işleriyle yükümlü olanların bilimsel birikimlerinin olmaları, bilimden faydalanmaları gerekmektedir. Yazarlara göre nasıl ki vücudun yapısını ve işleyişini yeterli derecede inceleyip öğrenmeden hastalıklarımızı tedavi etmeye çalışan doktorlar bu bilim çağında bize gülünç görünüyorsa, elinde tuttuğu ve idare etmek istediği toplumun bilimsel şekilde incelenmesini gerekli görmeyen devlet adamı da bundan farklı olamaz.⁴¹⁰

Bonnafous ve Sadak devleti idare edenlerin, yönlendirenlerin içtimaiyat bilimini haiz olmasının önemine vurgu yaparken ünlü heykeltıraş Rodin'i örnek vermişlerdir.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Bonnafous ve Sadık (Sadak), **İçtimaiyat**, s.1.

⁴⁰⁸ Bonnafous ve Sadık (Sadak), **İçtimaiyat**, s.1.

⁴⁰⁹ Bonnafous ve Sadık (Sadak), **İçtimaiyat**, s.2.

⁴¹⁰ Bonnafous ve Sadık (Sadak), **İçtimaiyat**, s.2.

⁴¹¹ Bonnafous ve Sadık (Sadak), **İçtimaiyat**, s.2-3.

“Büyük sanatkâr Rodin bir esere başlamadan evvel işleyeceği mermerin parçalarına bakar, bu taş kütlelerini uzun uzadıya, derin bir aşkla temaşa eder, onları okşar dehasının ibda'kar (yaratıcı) inkişafını bu mermer parçalarından beklerdi. Şaheserler yaratan bu büyük heykeltıraş ilmi ilhamını, böylece adeta üzerinde eserini işleyeceği maddeden alırdı. Bir tunç heykele, ancak bir mermere yakışacak şekilleri ve nispetleri veren heykeltıraş fena bir sanatkardır. Tahta evlere, taştan binalara yakışan şekli veren mimar, fena bir mimardır; içinde bulunduğu içtimai muhiti sarıh surette tanımayan, insanları mutlak surette idare etmek isteyen devlet adamları da hiçbir zaman muvaffak olmayan siyasetçilerdir...”

Bu nedenle Bonnafous ve Sadak’a göre bu kitaptan alınacak ilk ders, bir tedbir ve öngörü dersidir. Bu ders bize içinde yaşadığımız, idare etmek istediğimiz toplumsal çevreyi bilimsel bir şekilde tanıma zorunluluğunu öğretir. Sahip olunacak bu geniş bilgiler, siyaset sahnesindeki uygulamaların geçerli olması için en temel şarttır.⁴¹²

Yazarlar Bacon’dan örnek vererek onun doğaya egemen olmanın ancak doğa kanunlarını bilerek olacağını, bir cemiyete ya da bir millete hâkim olmak için de toplumsal hayatı idare eden değişmez kanunları bilmek gerektiğini vurgulamışlardır. Çünkü doğa gibi toplumların değişim ve dönüşümü de insanların elinde olmayan sabit ve belirli kanunlara tabidir. Kanun koyucunun istek ve iradesiyle bir toplumu değiştirmek mümkün değildir.⁴¹³ Şimdiye kadar (içtimaiyat biliminin meydana çıktığı dönem) milletleri yönetenler İçtimaiyat kanunlarına kâfi derecede vakıf olmadıkları için iki tehlikeli yöneme baş vurmuşlardır. Bunlardan birincisi; yönetenler toplumun vicdanına uygun düşmeyen bazı kanunları zorla dayatabilirler. Kanunların ve kurumların toplum vicdanını değiştirme gücü vardır. Ancak idareciler tarafından bu gücü sonuna kadar genişletmek hatadır. Kamuoyu dayatmaya karşı belli oranda kabul etmiş gibi görünebilir fakat çoğunlukla ters tepki verir. Bu yüzden siyasiler kanunları oluştururken toplumdan yükselen sesleri iyi dinleyerek toplumun ülküsü doğrultusunda hareket etmelidir. İkincisi; bazı siyasiler de insani değerleri öne çıkaracakları yerde sadece ekonomik değerlere önem vermekle hataya düşmektedir. İnsanın var oluşu için sadece fizyolojik ihtiyaçları değil, onun beşerî ihtiyaçlarını da giderecek bir siyasi yapıya ihtiyaç vardır.⁴¹⁴

Yazarlara göre bütün toplumsal çevrelerde bir ahlak buhranı yaşanmaktadır. Günümüz seri üretim yüzyılında hemen her mefkûre bozulma tehlikesi geçirmektedir.

⁴¹² Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.3.

⁴¹³ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.3.

⁴¹⁴ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.4-5.

Aile yapıları hemen her yerde yozlaşmakta, dinî duygular azalmaktadır. Aynı durum millî mefkûre ya da vatan mefkûresi için de geçerlidir. Fakat bizim milletimiz bu mefkûrenin muazzam kudretinden neler bekleyebileceğini, ne mucizeler ümit edebileceğini geçmişte kâfi derecede göstermiştir. Mevcudiyet ve istiklali tehlikeye girdiğini görür görmez bütün gücünü ortaya koyarak mücadele etmiştir. Ancak barış zamanı günlük meşguliyetler içinde mucizeler yaratan bu kuvvetli mefkûre, kalplerimizden uzaklaşıp, mücadele ve savaş zamanlarında orada tutuşan mukaddes alevin yardımından bizi mahrum bırakmaktadır. İşte içtimaiyat ilminin fonksiyonu bu noktada ortaya çıkmaktadır. İçtimaiyatçıların görevi topluma bu ümidi vererek, onları millî mefkûremiz etrafında birleştirmektir. Manevi mefkûre ile bilimsel düşüncüyü yan yana ancak içtimaiyat araştırmaları sayesinde getirebiliriz.⁴¹⁵

Bonnafous ve Sadak'ın birlikte kaleme aldığı bu çalışmada içtimaiyat bilimine yükledikleri fonksiyon; toplumda millî mefkûreyi canlı tutarak, onları ortak amaçlar çevresinde birleştirecek çalışmalar yapmak olarak belirlenmiştir.

Bonnafous ve Sadak, toplumların sınıflandırılması konusunda temel düzeyde açıklamalarını yapmayı müteakip biyolojide olduğu gibi içtimaiyatta da türler olduğunu ifade etmektedirler. Bu çerçevede Ziya Gökalp'e atıfta bulunarak "*Türkler, içtimai teamüllerinin üç ayrı merhalesinde birbirine benzemiyen üç muhtelif medeniyet zümresine girmek mecburiyetinde kaldılar.*"⁴¹⁶ ifadesini kullanmışlardır.⁴¹⁷ Türklerin günümüz millet anlayışına gelene kadar bir süre şark medeniyetinin etkisi altında kaldığı ancak bu etkiye rağmen diğer şark cemiyetlerinden (Acem, Arap gibi) tür olarak farklı bulunduğunu vurgulayarak Türklerin tür olarak diğer cemiyetlerden farklı olduğunu belirtirler. Yazarlara göre Türklerin geçirdiği tür evrimi diğer cemiyetlerin özelliklerine göre tayin edilemez.

Türk toplulukların özelliklerine yönelik bir diğer vurgu yine Gökalp referans gösterilerek "*İçtimai Kadrolar ve Marifet Nazariyesi*" başlığında yapılmıştır. Daha çok felsefi bir içerik barındıran bu konu; zaman, mekân adet, nev'i (tür) gibi unsurların içtimai boyutunu tartışmaktadır. Bununla ilgili açıklama yaparken eski Türklerde

⁴¹⁵ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.6-8.

⁴¹⁶ Ziya Gökalp Türklerin medeniyet zümresini değiştirerek Batı toplumuna uyum sağlamaya çaba gösterdiğini ifade ederken sosyolojiyi bu amacı gerçekleştirmek maksadıyla bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır.

⁴¹⁷ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.141.

yönlerin taksim edilmesinin buralarda ikamet eden Türk aşiretlerine göre yapıldığı örnek olarak verilmiştir.⁴¹⁸

“Ziya Gökalp, mekân taksimatının eski Türklerde cemiyet taksimatına göre tasnif edildiğini göstermiştir. Türk Medeniyeti Tarihinde, eski Türklerde fezanın her cihetinin bir rengi olduğunu izah etmektedir. Şimal (kara), cenub (kızıl), şark (gök), garb (ak). Bu suretle de şarkda Gökhan, cenubda Kızılhan, garbda Akhan, şimalde Karahan vardır. Türk ilinin (Türk devletinin) ilk safhası olan “Küçük il” dört özden, yani dört aşiretten mürekebdir. Türk ili bir yerde konakladığı vakit bu dört aşiretten her biri dört cihetden yalnız birinde oturabilirdi yahud hakimen o cihet kendisine aiddi.”

Bonnafous ve Sadak *“son asır cemiyetlerinde en umumi ve en ziyade nazar-ı dikkate çarpan hadise hiç şüphesiz taksim-i a‘maldir.”*⁴¹⁹ diyerek iş bölümünün son dönemlerde toplumlar açısından önemine vurgu yapmıştır. Onlara göre sanayide olduğu gibi, diğer bütün faaliyet sahalarında işler gitgide bölünmektedir. Siyasi, idari, adli vazifelerde, hatta bedii ve ilmi faaliyetlerde uzmanlaşmalar ortaya çıkmıştır. Bu durumun 19.yüzyıldan itibaren yoğunlaşarak oluştuğunu belirten yazarlar, *“vazifeleri inkısama uğramış, ihtisas peyda etmiş bir uzviyet, hayvanat silsile-i derecatında ne kadar yüksek bir mevki işgal ederse, aynı suretle iktisadi, idari, ilmi, hulasa içtimai faaliyetleri taksim-i a‘mal hususunda ileri gitmiş bir cemiyet o derece müterakki addedilir.”*⁴²⁰ diyerek iş bölümünün ve uzmanlaşmanın arttığı toplumların gelişmiş toplumlar olarak değerlendirildiğini belirtmişlerdir. Bir toplumda iş bölümünün artmasını sağlayan temel hususun kitlelerin birlik olması ve birbirleriyle ilişkide bulunması olarak değerlendiren yazarlar, bununla birlikte nüfus artışının da iş bölümünde önemli bir etkisi olduğunu ifade etmişlerdir.⁴²¹

Bonnafous ve Sadak’ın birlikte kaleme aldıkları sosyoloji ders kitabı içerik açısından da değerlendirildiğinde alışlagelmiş bir sosyoloji ders kitabı içeriğinden ziyade birçok farklı konuda yazarların birikimlerini ifade ettikleri bir çalışmadır. Bu kitaptaki içeriğin büyük bölümü Necmettin Sadak’ın 1936 yılında kaleme aldığı sosyoloji ders kitabında da yer almaktadır. Bu nedenle birçok başlık bu kitap kapsamında değerlendirilmiştir.

⁴¹⁸ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.97.

⁴¹⁹ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.162.

⁴²⁰ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.163.

⁴²¹ Bonnafous ve Sadık (Sadak), *İçtimaiyat*, s.163.

2.3.4 Umumi İctimaiyat – 1932 (Hilmi Ziya)

“Umumî İctimaiyat” Felsefe ve İctimaiyat muallimi Hilmi Ziya (Ülken) tarafından 1932 yılında kaleme alınmış, Galatasaray Talebe Sandığı Neşriyatından yayımlanmıştır. Hilmi Ziya, Galatasaray Lisesinde verdiği felsefe ve ictimaiyat derslerinin notlarından derlediği ve yazar olarak kendisini tanıtırken “Felsefe ve İctimaiyat Muallimi” sıfatını kullandığı bu kitabına, uzun bir mukaddeme ile başlamıştır. Bu giriş yazısında ictimaiyatın bilimler arasındaki yerini tartışmış ve ictimaiyat dersi ile ilgili yapılacak çalışmalarda öncelikle bu bilimin tarihçesi veya bilimi ortaya koyan fikrî yapının açıklanması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre yeni teşekkül eden ilimde ortaya koyulan veriler birbirini tamamlayan birtakım süreçler ve izahatlardan başka bir şey olmadığından, muhtelif görüşleri diğerleri ile karşılaştırmak gerekmektedir. Bu nedenle diğer kurumsallaşmış kökenleri olan bilimleri anlatan çalışmalardan farklı olacak bir şekilde ictimaiyat biliminin tarihsel arka planı anlatılarak kitaba başlanmıştır.⁴²²

Ülken, giriş yazısında ictimaiyat biliminin ülkemize girişi ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmayı müteakip ictimaiyat dersinin liselerde bir ders olarak işlenmesi sürecini ele almıştır. Hilmi Ziya ictimaiyat dersinin ulus devletin kurulmasını müteakip felsefe dersi ile birlikte liselerin ve öğretmen okullarının müfredatlarında yer aldığını belirtmektedir. İctimaiyatın klasik eğitim müfredatına girmesiyle bu ders için ders kitabı ihtiyacının ortaya çıktığını belirten Hilmi Ziya, bu nedenle o dönem için okul ihtiyaçlarını karşılayacak yayımlar ön plana çıktığından eski bilgilere yeni bilgiler eklenemediğini ifade etmektedir.⁴²³

Hilmi Ziya’ya göre bizde ictimaiyata ait ilk incelemeler Ahmet Vefik Paşa zamanında başlamıştır. O, Ahmet Vefik Paşa’nın “Hikmeti Tarih” isimli eserinin ictimaiyattan çok uzak olduğunu belirtmesine rağmen bu çalışmayı tarihsel gelişimi bölüm bölüm yaşanan olaylar yığınınından çıkarıp, genel ve zorunlu yasaları araştıran bir eser olduğu için hareket noktası olarak kabul etmiştir. Ona göre doğrudan doğruya ictimaiyat ile ilgilenen isim Ahmet Şuayip’tir. Ahmet Şuayip’in Rıza Tevfik ile birlikte

⁴²² Ülken, *Umumî İctimaiyat*, s.VIII.

⁴²³ Ülken, *Umumî İctimaiyat*, s.XI.

yayımladığı “*Ulûmu İctimaiye ve İktisadiye Mecmuası*” birçok felsefi, ekonomik ve sosyolojik mevzuyla temas etmiştir.⁴²⁴

Hilmi Ziya sosyolojik olayların bilimsel yöntem ile analiz edilmesinin Sebahattin B. (Prens Sabahattin) ile başladığını ifade etmektedir. Birçok çalışmada sosyolojinin ilk defa ülkemize Ziya Gökalp tarafından getirildiği ifade edilmiş olmasına rağmen bu hususta Hilmi Ziya, Prens Sabahattin’i ilk isim olarak kabul etmektedir. Diğer taraftan Ziya Gökalp’in Fransız içtimaiyat ekolünü yani Durkheim’in yöntem ve anlayışını Türkiye’ye getiren isim olduğunu belirterek, onun teşebbüsünü başarabilmek için kendi nezareti altında muazzam bir iş bölümü ile mesai yaptığını, bu hususta Necmettin Sadık, Köprülüzade Fuat, Halim Sabit ve Şemsettin Beylerin kendisine yardımcı olduğunu ifade etmektedir. Gökalp ve ekibi içtimaiyatın tarihi, yöntemi ve içeriğini tanıtmak maksadıyla da “İctimaiyat Mecmuası”, “Millî Tetebbüler” ve “İslam Mecmuası”nı yayımlamıştır. Bununla birlikte bu düşünceleri halka yayabilmek maksadıyla da “Yeni Mecmua” ve “Küçük Mecmua” dergilerinde makaleler yayımlamışlardır. Bu çalışmaların devamı olarak Hüseyin Cahit ve Mithat beyler Durkheim’in önemli eserlerini Türkçeye çevirmiştir.⁴²⁵

Hilmi Ziya, o dönemlerde içtimaiyat dersi Fransa’da sadece öğretmen okullarında mevcut olduğu için Fransa’da yayımlanan okullara yönelik içtimaiyat kitaplarının hepsinin öğretmen yetiştiren okullar için olduğunu ve bizde icra edilen eğitimlerden daha farklı amaç ve içeriğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Bizdeki öğretmen okullarında içtimaiyat derslerinin eğitim ve ahlak uygulamaları ile birlikte önemli bir yurt bilgisi içeriğine de sahip olduğunu, öğretmenlere uygulama alanında millî ve insani bilgiler verme maksadı taşıdığını ifade etmektedir. Ona göre liselerde (ikinci devre) yer alan “yurt bilgisi” dersi, yurt bilgisi içeriğine yönelik eğitimleri vereceği için içtimaiyat dersinin asıl hedefinin içtimai hadiselerle yönelik analizlerin girişini yapmak yani bilimsel bilgi sağlamak olmalıdır. Öğrencilerin üniversitede ekonomik, hukuki ve dil bilimlerinde analizler yapabilmesi için içtimaiyat dersinin liselerde her şeyden önce bu alanlarda mevcut olan bağları meydana çıkarması gerektiğini belirtir. Bütün bu hadiselerin ancak bireyler arasında “Mütakabil Münasebet” şekliyle izah edilebileceği ve içtimaiyat usulünden geçmeyen soyut bir

⁴²⁴ Ülken, *Umumî İctimaiyat*, s.IX.

⁴²⁵ Ülken, *Umumî İctimaiyat*, s.X.

ekonomi, hukuk ve dil biliminin hakiki izah açısından daima yetersiz ve noksan olacağını ifade etmektedir.⁴²⁶ Bu nedenlerle Hilmi Ziya'nın yazdığı “Umumî İctimaiyat” kitabı yurttaşlık bilincinin kazandırılmasından ziyade bilim olarak sosyolojiyi açıklama ve öğrencilerde geleceğe dönük sosyolojik tetkik için bilinç oluşturma amacı gütmüştür.

Hilmi Ziya, Auguste Comte’u içtimaiyat biliminin kurucusu olarak tanımlamıştır. Ona göre Comte içtimaiyata mevzu vermiş, hududunu çizmiş, taksimini yapmış ve bazı konuları analiz etmiştir. Hilmi Ziya; bu kitabında cemiyetleri açıklarken Comte’dan sonra gelen, başta organizmacı, coğrafyacısı, iktisatçı ve ruhiyatçı ekolleri eleştirerek işe başlamıştır. Ona göre Comte’dan Durkheim’a kadar olan dönemde birçok karışıklık geçirmiş olan içtimaiyat, muayyen bir istikamete girmiş gibidir.⁴²⁷

Kitabın giriş kısmının sonunda Hilmi Ziya bir bibliyografya yayımlamıştır. Bu bibliyografyada Fransızca (on bir adet), İngilizce (iki adet), İtalyanca (bir adet), Almanca (bir adet) kitaplar bulunmaktadır. Türkçe olan kitaplar (sekiz adet) ise o güne kadar yayımlanan lise sosyoloji ders kitapları ile İbrahim Memduh Bey (*İctimaiyat*), Hilmi Ziya (*İctimaiyat Hakkında İptidai Malûmat – G.Richard’dan tercüme*), Necmettin Sadık Bey (*İctimaiyat Mecmuaları*) ve Servet Bey’in (*Felsefe İctimaiyat Mecmuaları*) yazdıkları kitapları içermektedir.⁴²⁸ Hilmi Ziya kitabında yer alan tüm konuları müteakip o konuyla ilgili detaylı bilgi edinmek isteyenler için bir bibliyografya hazırlamıştır.

Hilmi Ziya kitabında toplumsal yapıların sınıflandırmasını yaparak ilkel dönemden itibaren var olagelmış yapısal teşekkülleri ve yönetim biçimlerini izah etmiştir. Klanlardan başlayarak sırasıyla kabile, site, imparatorluk, burg (feodalite), mutlakiyet (krallık) ve nihayetinde millet konularını işlemiştir. Kitabın içeriğinden ve yazılış maksadında da anlaşılacağı gibi Türkiye Cumhuriyeti’ne ya da yurttaşlık bilincine yönelik yazılmış ayrı bir konu bulunmamaktadır. Türk toplumlarından sadece satır aralarında örneklendirmeler yapmak için faydalanmıştır.

⁴²⁶ Ülken, *Umumî İctimaiyat*, s.XI.

⁴²⁷ Ülken, *Umumî İctimaiyat*, s.59.

⁴²⁸ Ülken, *Umumî İctimaiyat*, s.XII.

Söz konusu toplumsal yapıları açıklarken bu toplumlarda görülen aile ilişkileri, ekonomik etkinlikler, iktidarın paylaşılması, hukuki yapısı, inanç sistemleri ve devlet teşkilatı gibi konular üzerinde durmuştur.

Hilmi Ziya, milletin tanımını yaparken milletin üç temel vasfının göz önüne alınması gerektiğini ifade etmektedir. Bunlar; coğrafi zemin, nüfus ve faaliyet tarzıdır. O milleti, “*az çok büyük bir toprak üzerinde gittikçe daha mütemerkiz (merkezlenmiş, bir yere toplanmış) ve kesif olan nüfusun büyük istihsal (üretim) ve sanayi faaliyeti için iş bölümü yapmalarından vücuda gelen cemiyet...*”⁴²⁹ olarak tanımlamaktadır. Bu tanımla ile millet aşamasına ulaşmanın ancak sanayi toplumu olmak ile olabileceğini ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında nüfusunun büyük kısmı tarımsal üretim yapan ve köylerde yaşayan Türkiye’de yaşayan toplumu millet olarak değerlendirmemesi gerekmektedir. Ancak “*Siyasi rüşt milletleri*” başlığı altında “*İmparatorlukların parçalanmasından husule gelen yeni siyasi teşekküller de millet halini almağa mütemayildir.*” ifadesini örneklendirirken Türkleri, bazı güney Amerika topluluklarını, Yakın Doğu milletlerini, Irak, Suriye, Mısır ve Çin İmparatorluğu’ndan parçalanarak ayrılan toplulukları bu kategoride değerlendirmektedir.⁴³⁰ O “*...Bir millet medeniyetinde yani siyasî iktidarların ancak büyük sanayi ile teşkilatlarını ikmâl ettikleri bir devirde imparatorluktan ayrılan parçalar millet halini almağa mütemayildir. Bu nevi teşekküller ya siyasî cehitlerin neticesinde millet halini alırlar yahut inhilâl ederler ve müstemleke haline geçerler. Binaenaleyh bu üçüncü tip milletler ne tarihî ne iktisadî teşekküller olmayıp siyasî ve sun’î teşekküllerdir. Bunlar mütemerkiz, teksifî ziraat ve sanayi faaliyetine girebilmek için monarşi iktisadından geçerek millî iktisada intikâl edeceklerdir. Türkiye bu vaziyettir.*”⁴³¹ ifadesini kullanarak Türk toplumunun millet olma sürecini açıklamıştır.

Hilmi Ziya kitabının sonunda “*Medeniyet bahsi, İçtimai fizyoloji ve kıymet hükümlerinin tekâmülü ile beraber ikinci kitapta izah edilecek, ve bu bahıslar "İçtimai ilimlere methal" teşkil edecektir.*” ifadesini kullanarak bu çalışmanın bir giriş hüviyetinde olduğunu belirtmiş, ilerleyen dönemlerde bu kitabı takip edecek yeni çalışmaların yapılacağını ifade etmiştir. 1942 yılında “Sosyoloji” (İçtimai morfoloji ve fizyoloji konularını incelemiştir), 1947 yılında da “Sosyolojiye Giriş” kitapları

⁴²⁹ Ülken, *Umumî İçtimaiyat*, s.246.

⁴³⁰ Ülken, *Umumî İçtimaiyat*, s.284.

⁴³¹ Ülken, *Umumî İçtimaiyat*, s.285-286.

(sosyolojide metod, umumi sosyoloji, sosyal meseleler, tecrübi sosyoloji konuları üzerinde durmuştur) yayımlanmıştır.

Sonuç itibariyle; 1932 yılında yayımlanan “Umumî İctimaiyat” kitabının Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ders kitabı olarak kabul edildiğine dair hem kitabın kendisinde hem de MEB’in kaynaklarında herhangi bir ifadeye rastlanmamıştır. Ancak bu kitabın Hilmi Ziya’nın Galatasaray Lisesinde Felsefe ve İctimaiyat öğretmenliği yaparken verdiği derslerden oluştuğu bilinmektedir.⁴³² İçerik olarak kitabın amacının öğrencilere sosyolojiyi tanıtmak ve onlara giriş düzeyinde de olsa sosyolojik bakış açısı kazandırmak olduğu göz önüne alındığında kitabın, Cumhuriyet ile hedeflenen yurttaş profiline etkisi diğer sosyoloji ders kitapları kadar olmamıştır. Bu etki yalnızca sosyolojiyi bilen ve olayları ve durumları değerlendirirken giriş düzeyde de olsa sosyolojik bakış sergileyen bireyler yetiştirme noktasında kalmıştır.

2.3.5 Sosyoloji – 1936 (Necmettin Sadak)

Türkiye’de düşünce dünyasına müspet katkılar sağlayan Necmettin Sadık Sadak, 1927 yılında Darülfünun öğrencilerinin ders kitabı eksikliğini gidermek amacıyla Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Max Bonnafous ile birlikte “İctimaiyat” adlı kitabı yazmıştır. Bu kitap aynı dönemde alınan kararla liselerde ders kitabı olarak da okutulmuştur. Sadak 1936 yılında söz konusu kitaptan bağımsız, tek başına başka bir sosyoloji ders kitabı daha yazmıştır. Kendi başına kaleme aldığı bu kitap, diğer kitapla içerik olarak bazı konularda benzeşmektedir. Ancak ilk kitap üç cilt olarak planlanan bir çalışmanın birinci cildidir ve devamında yazılması planlanan iki cilt yazılmamıştır. Bu nedenle ilk kitabın ikinci kitaba kıyasla içerik bakımından eksikleri olduğu göz ardı edilmemelidir.

Sadak ve Bonnafous’un kaleme aldıkları ilk kitapta yer alan metinlerin bazıları (konu olarak uygun olan ünitelerde) sadeleştirilmiş ifadelerle doğrudan ikinci kitaba aktarılmıştır. Özellikle ilk kitapta verilen örneklere ve yapılan alıntılara ikinci kitapta sıkça rastlanmaktadır.

⁴³² Mehmet Anık, “Lise Sosyoloji Ders Kitapları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Sosyoloji Dergisi*, Cilt: 3 Sayı: 16, s.169.

İlk kitapta yer alan “İçtimaiyatın İlk Mübeşşirleri ve Banileri”, “İçtimai Mevzuu”, “İçtimai Usul” konuları ikinci kitaptaki “Sosyolojinin İlk Habercileri”, “Sosyolojinin Tarifi ve Metodu” ünitelerinde işlemiştir. Benzer şekilde ilk kitaptaki “Ahlak Meselesi ve İçtimaiyat” ve “İçtimai Ahlak Tatbikatı: İntihar” konuları ikinci kitaptaki “Ahlak” ünitesinde de ele alınmıştır.

İlk kitap genel olarak sosyolojik içerik sunma çabasında olmasına rağmen yer yer felsefî başlıklar barındırmaktadır. Özellikle “İçtimai Kadrolar ve Ma’rifet Nazariyesi” ünitesi önemli düzeyde günümüzde felsefe ve eğitim bilimleri başlığında incelenen konuları içermektedir. Bu başlıkta Aristo’dan itibaren kategori adı verilerek incelenen ve içtimai kadrolar olarak tanımlanan (zaman, mekân, nev’i, adedi, cevher) kavramlara vurgu yapılarak, mantık kanunlarının kökeni, ilkel toplumlarda mantığın çağdaş toplumlardan farkı, epistemoloji (ma’rifet nazariyesi) gibi konular ele alınmıştır. İkinci kitapta bu içerik “İlim, Felsefe, Sanat” adlı bir ünite altında geliştirilmiş ve dilsel anlamda sadeleştirilmiş şekliyle yer almıştır.

Sadak’ın 1936 yılında kaleme aldığı ve çalışmamızın bu bölümünde incelediğimiz ders kitabı on iki baskı yapılarak 1950 yılına kadar liselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Söz konusu kitabın 1936, 1937, 1938, 1939 ve 1941 yıllarında yapılan baskıları “Sosyoloji”; 1943 ve 1944 baskıları “Toplumbilim”; 1945, 1948, 1949 ve 1950 baskıları ise “Toplumbilim Sosyoloji” adıyla yayımlanmıştır.⁴³³

1930’lar yeni kurulan devletin hem ideolojik hem de kurumsal yapı olarak teşkilatlandığı ve bunlara yönelik yenileşme hareketlerinin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Bu kapsamda değişen koşullar çerçevesinde 1924 yılında hazırlanan eğitim müfredatında önemli değişiklikler yapılmış, 1935-1936 eğitim öğretim yılından itibaren geçerli olacak şekilde sosyoloji dersi için de yeni bir müfredat hazırlanmıştır. Bu müfredatta sosyoloji eğitimi için iki temel amaç belirlenmiştir. Bunlardan birincisi; öğrencilere sosyolojik donanım edindirme (*Gençleri sosyal vakıalar üzerine düşündürmeğe ve bunlar arasındaki ilgileri araştırmağa alıştırmak.*), ikincisi ise Cumhuriyet ideolojisini benimsemiş, istenilen tipte yurttaşlar yetiştirme (*Gençleri Türk devriminin amaç bildiği ideallerin fikrî temellerini kavriyacak hale getirmek ve böylece Türk sosyetesinin gelişmesine yarıyacak işler yapacak yurttaşlar yetiştirmek.*) gayeleridir. Bu yönüyle bakıldığında sosyoloji derslerinden beklenen hedeflere

⁴³³ Uyar, s.102.

1935'ten sonra sosyolojik birikim ve farkındalığın yanında yurttaşlık bilinci kazandırma da eklenmiştir. Bu çerçevede yazılan ilk ders kitabı da o dönem CHP Sivas Mebusu olan Sadak tarafından yazılmıştır.

1935 yılında yapılan CHP'nin dördüncü büyük kurultayında alınan kararlar gereği “Kemalizm” altı ilke ile birlikte parti programına eklenmiştir. 1937 yılında ise bu altı ilke anayasaya eklenerek devletin resmî ideolojisi haline getirilmiştir.⁴³⁴ Sadak'ın kitabı Atatürkçü düşünce doğrultusunda şekillenen, içeriğinde Atatürk İlkeleri'ne yer veren ilk sosyoloji ders kitabı olma özelliğini taşımaktadır. Kitabın bu niteliği, özellikle Cumhuriyet döneminde verilen yurttaşlık eğitimleri ile paralel bir anlayış ortaya koymaktadır.

Sadak, sosyolojinin artık Auguste Comte'un ortaya koyduğu ilkelerden çok farklı olduğunu, Comte'un üç hal kanunda ortaya koyduğu evreleri her toplumun aynı şekilde yaşamasının mümkün olmadığını, toplumların ayrı ayrı istikametlere yürüyen kimi ileri gitmiş kimi geri kalmış bir evrimsel süreç izlediğini ifade eder.⁴³⁵ İlk kitabında olduğu gibi bu kitabında da Durkheim çizgisinde bir sosyoloji anlayışı ortaya koymuştur. Daha önceden belirttiğimiz gibi Durkheim sosyolojisi özellikle dayanışmacı anlayış ile Cumhuriyet'in kuruluş dönemindeki sosyologlar için önemli bir yere sahiptir.

İnsan cemiyetlerini açıklarken Sadak, “*Bir vapurda oturan insanlar farzedelim. Her yolcu etrafı seyrederek kendi içindeki düşüncelerle meşguldür. Birdenbire bir kaza ve tehlike ihtimali duyulsa, yahut, başka bir vapurun yarış ettiği görülse, bütün yolcular arasında derhal ruhî bir anlaşma ve birleşme husule gelir, bütün yürekler aynı duygu ile çarpıya başlar, bütün düşünceler aynı ülküye dikilir.*”⁴³⁶ diyerek toplum olmanın temelinde zor zamanlarda ortaya çıkan ortak ülkülere vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte toplum, bize her alanda davranış kalıpları sunarak nerede ne giyeceğimizi, nasıl eylemde bulunacağımızı dayatır. Biz bu dayatmaları ise terbiye (eğitim) yoluyla kazanırız. Sadak, bu düşüncelerini Durkheim'dan bir alıntı ile “...kardeşlik, kocalık veya yurttaşlık ödevimi yapmak,

⁴³⁴ Caner Erdoğan, “Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi'nin Örgütlenme Yapısının ve Yönetim Anlayışının Çözümlemesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 52, 2017, s.374.

⁴³⁵ Necmettin Sadak, *Sosyoloji*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s.4.

⁴³⁶ Sadak, *Sosyoloji*, s.11.

...sınırları çizilmiş ödevlerimi yapmış oluyorum...” diyerek temellendirmiş, bununla beraber Gökalp’in “*Hak yok, ödev var.*” düşüncesine de vurgu yapmıştır.⁴³⁷

Sadak, sosyolojide bir sosyal olayın sebebinin daha önceden meydana gelmiş bir başka sosyal olay olduğunu belirterek, sosyal olayların sebebinin bireysel vicdanlarda aramamanın yöntem olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴³⁸ Ona göre sosyoloji sosyal hadiseleri aile, hukuk din, devlet, millet gibi müesseseleri tetkik eden bir bilim dalıdır.⁴³⁹ Sadak’ın bu ifadesi bile sosyolojinin kapsam itibarıyla yurttaşlık bilincine vurgu yapan ve bu bilinci oluşturan içerikle uyumlu olduğunu göstermektedir.

Sadak, millet kavramını açıklamak için öncelikle millet kavramına giden süreçte toplumların evrimsel yapılarını örneklendirmiştir. En eski cemiyetler olarak klanları (sop), boyları (kabile), köy ve özleri (aşiret) göstermiş, bunların birleşimlerinden siteler (il) meydana geldiğini ifade etmiştir.

Sadak’a göre cemiyetler, sınırlarını genişlettikçe merkezileşerek imparatorlukları (hakanlık, ilhanlık) oluşturmuşlardır. Ancak tıpkı insan hayatında olduğu gibi cemiyetler de en fazla büyüme ve gelişme devrinden sonra parçalanarak küçülmüşlerdir. Bu dönem ise derebeylik (feodalite) dönemidir. Bu dönemleri takip eden süreçte güç tekrar merkezileşerek monarşilerin (krallık) doğmasını sağlamıştır.⁴⁴⁰

Sadak kitabında dönemin düşünce yapısına uygun olarak tüm açıklamalarında eski Türk topluluklarından örnekler vermiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda Türk Tarih Tezi ile ortaya koyulmaya çalışılan, Türklerin tarihinin Osmanlı’dan ve İslamiyet’ten bağımsız olarak incelenmesi gerektiği düşüncesine de uygundur.

Milletler önceleri benlik ve varlıklarını kendilerini idare eden monarşilerden ayırt edemezken yavaş yavaş birliğini duyurmaya başlamışlardır. Monarşi fikri ile millet fikri arasında ayrılık ortaya çıkınca insanları birbirine bağlayan yapı tekrar mahiyetini değiştirir. Artık millet monarşilerden bağımsız olarak ırk birliği, toprak birliği, dil veya din birliği, devlet zorlaması, menfaat ve kültür birliği gibi unsurlarla birlikte ve bunlar doğrultusunda ortaya çıkan *millî vicdanın* doğurduğu birlikteliktir. Sadak millet kavramını açıklarken;⁴⁴¹

⁴³⁷ Sadak, **Sosyoloji**, s.14.

⁴³⁸ Sadak, **Sosyoloji**, s.20.

⁴³⁹ Sadak, **Sosyoloji**, s.12.

⁴⁴⁰ Sadak, **Sosyoloji**, s.24-36.

⁴⁴¹ Sadak, **Sosyoloji**, s.37-40.

“Bir milleti yapan, kültür ve an’ane birliğidir. Bir millet, kamusal düşünce an’anesidir, fakat yaşıyan, millî vicdana göre daima değişen, kültüre göre tekâmül eden bir an’anedir. Bir millet var olmak için, milletin ferdlerinde başlanan esere devam etmek istek ve iradesi olmalıdır. Bir arada yaşamak için de, birlikte yaşamının bir sebebi olmak lâzım geldiğinden, milliyet fikrini haklı gösteren iddialar bundan doğmuştur. Bunun içindir ki millî birlik bazan ırk birliği bazan dil birliği, bazan toprak birliği şeklinde gösteriliyor. Bütün bunların üstünde, milleti ve milliyeti vücade getiren amil duygu ve düşünce birliğidir, ferdlerin vicdanında bir “kıymetler sistemi” halinde yaşar. Tamamen ideolojik olan bu unsur, millî varlığın mühim, en saf ifadesidir.

Vicdanlarda kuvvetle yaşıyan bu kıymetler, yani duygu, düşünce, kültür birliği, bütün kuvvetli duygular gibi, nihayet, bir ülkü halinde, dışarda belirir.

Dil birliği, kültür, yani duygu ve düşünceler birliği, ülkü birliği... Bu unsurlarla birbirine bağlı yurttaşlardan meydana gelen siyasî ve sosyal cemiyet...

Milletin tarifi bundan ibarettir.”

diyerek milleti oluşturduğu ifade edilen unsurların her birinin millet anlayışının içinde olduğunu ancak tek başına hiçbirinin millet olmak için kâfi olmadığını, asıl önemli olanın ise ortak kültür, ortak duygu ve düşünceler ile ülkü birliği olduğunu belirtmiştir.

Sadak, millet tanımlamasını müteakip *“Türkiye’de Milliyet Fikrinin Doğuşu ve Türk İnkılabında Milliyetçilik Prensibi”* başlığında Orta Asya’dan başlayarak Türk cemiyetlerinin hanlıklar, iller, büyük ilhanlıklar kurarak, Asya ve Avrupa’da egemen olduğunu ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu devrinden geçerek milletin bütün sosyal ve tarihî unsurlarına uygun olarak bugünkü tam gelişmiş ve tek kütle halindeki Türk milletini meydana getirdiğini ifade etmektedir.⁴⁴²

Sadak, Türkiye’de milliyet fikrinin imparatorluk devrinin son çözülme devrinde başladığını belirtir. Bu hareket önce tarih ve dil hareketi şeklinde ortaya çıkmıştır. Ona göre bazı Batılı tarihçilerin Türklerin çok eski ve şanlı bir mazisi olduğuna dair eserler ortaya koyması millî tarihi inceleme merakını uyandırmış, Ahmet Vefik Paşa yazdığı Türk kamusu ile Türk dilinin çok zengin bir yapıda olduğunu göstermiş;⁴⁴³ Süleyman Paşa yazdığı “Sarfı Türki” adlı gramer kitabındaki *“Edebiyatımıza Osmanlı edebiyatı demek doğru değildir. Nasıl ki lisanımıza Osmanlı lisanı, milletimize Osmanlı demek yanlıştır. Çünkü, Osmanlı tabiri yalnız devletin adıdır. Milletimizin adı Türktür. Lisanımızda Türk lisanıdır.”*⁴⁴⁴ ifadeleri de milliyet cereyanının temelleri olmuştur.

⁴⁴² Sadak, **Sosyoloji**, s.43.

⁴⁴³ Sadak, **Sosyoloji**, s.43.

⁴⁴⁴ Sadak, **Sosyoloji**, s.44.

Sadak’a göre milliyet tarihi bir olgudur. Bu yüzden bizim milliyet anlayışımızda sadece dine (Panislamizm) ya da sadece ırka (Panturanizm) dayalı taklitçi ve hayalperest anlayışlar milletimizin tarihsel yapısıyla uyuşmadığı için sonuç vermemiştir. Türk inkılabında ilk olarak kendi tarihimizi doğru öğrenmek için Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, bunun paralelinde de milliyetin diğer unsuru olan dil için esaslı bir hareketle Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuştur.

Türk inkılabının kendine referans olarak aldığı ilkelerden biri milliyetçiliktir. Milliyetçiliğin özü ilerleme ve teknik hareketinde diğer ileri milletlerle birlikte yürümek, ancak millî karakter ve benliği korumaktır. Milliyetçiliği Sadak “*Medeniyette Avrupa medeniyeti, kültürde Türk kültürü.*”⁴⁴⁵ olarak tarif etmektedir.

Sadak, Türk milliyetçiliğinin kökenini “*müşterek büyük ölüm tehlikesi karşısında ayaklanan bir milletin, tarihte nadir görülmüş heyecanı içinde, bin bir fedakârlık bin bir kahramanlık hamleleri arasında doğan büyük millî vicdanın eseri*” olarak görür. Ona göre Türk milliyetçiliğini birlikte yaşama isteği, yani millî savaş doğurmuştur. Bu duygunun kaynağı olan toplumsal vicdanı yaşanan tehlikeler, acılar, ıstıraplar, birlikte akıtılan kanlar ve nihayet birlikte kazanılan hürriyet ve istiklal ortaya çıkarmıştır.⁴⁴⁶

Sadak’ın kitabında yer alan temel konulardan birisi de devlettir. Ona göre; toplumları meydana getiren ve devam ettiren sosyal sebep *kolektif vicdan* ve bunun sonucunda ortaya çıkan *birlikte yaşama isteği*dir. Tarih boyunca tüm toplumlarda din, ahlak, âdet, kanun gibi sosyolojide müessese olarak tanımlanan yapılar mevcut olmuştur. Sadak, toplumların birlik iradesini ifade eden ve toplumlarda düzeni sağlayan bu müesseselerin hepsine birden devlet denildiğini ifade etmektedir.⁴⁴⁷

Sadak devletlerin ilk oluşum evresi olan klanlarda (sop) çok sıkı bir düzen olmasına rağmen otoritenin tek bir güç elinde toplanmasının söz konusu olmadığını, sosyal hakimiyetin esas olduğunu vurgulayarak, klanların demokrat bir yapıda olduğunu ifade etmektedir. Zamanla otoritenin belli fertlerde ya da zümrelerde toplanması günümüz devletine giden süreci ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte otoritenin yapısına göre aristokratik devletler (teokrasi ve derebeylik), imparatorluklar ve demokrasiler yer almaktadır.

⁴⁴⁵ Sadak, **Sosyoloji**, s.45.

⁴⁴⁶ Sadak, **Sosyoloji**, s.45-46.

⁴⁴⁷ Sadak, **Sosyoloji**, s.47.

Sadak’a göre demokrasiler diğer siyasi rejimlerden farklı bir özellik gösterir. Tarihsel süreç içinde demokrasi farklı toplumlarda farklı şekillerde uygulanmış olsa da asıl demokrasi son asrın ürünüdür.⁴⁴⁸ Demokrasi ve eşitlik fikrini doğuran sosyal sebepler ekonominin ve iş bölümünün gelişmesi, nüfusun ve nüfus yoğunluğunun artışıdır. Ona göre siyasi cemiyetlerin (devlet) evrimsel süreçte vardıkları en yüksek tekâmül derecesi demokrasidir. Demokrasi cemiyet ruhunun ifadesi olan hakimiyetin herhangi bir ferde veya aileye, hanedan eline değil bizzat kamusal iradeye tecelli etmesidir.⁴⁴⁹

Sadak’a göre Türk toplulukları eski dönemlerden itibaren demokrat bir yapıda olmuştur. Saltanat devrinde bu demokrasi ve onun dayandığı eşitlik fikirleri ortadan kalkmış, yerine aileye veya ferde verilen imtiyazlar geçmiştir. Ancak Türk devrimi bu yapıyı ortadan kaldırarak halkçı, yani tam anlamıyla demokratik bir ülke yaratmıştır.⁴⁵⁰

Sadak, devlet ve demokrasi açıklamalarını müteakip Türk devriminin halkçı özelliğine vurgu yapmaktadır. Ona göre halkçılık, Türkiye’de Anadolu millî harbinin doğurduğu sosyal bir hadisedir. Sultana ve düşman ile birleşen monarşi idaresine karşı halkın ayaklanması kamusal vicdanda millî iradenin varlığını meydana çıkarmıştır. Türk Devriminin temel özelliği millî vicdanın ifadesi olan egemenliğin, doğrudan doğruya halka ait olmasıdır. Halkçılığın temeli her şeyden önce imtiyaz üzerine kurulmuş olan saltanatın yıkılmasının gerektirmiştir. Anadolu millî hareketi zaten çürümüş olan bu müesseseyi ortadan kaldırılmıştır.⁴⁵¹

Türk devrimi, imtiyazların ortadan kaldırması sonrasında endüstrileşmeye, nüfus ve nüfus yoğunluğunu artırmaya, bununla birlikte ulaşım araçlarını yaygınlaştırarak demokratik yapısını güçlendirmeye çalışmıştır. Bu nedenle Türk devriminin halkçılık karakterini, tam anlamıyla tarihi ve sosyal evrim sürecinin sonunda ortaya çıkmış gerçek bir hadise olarak tanımlayan Sadak, bunun sosyolojik evrim kanunlarına uygun olarak meydana geldiğini (ne zoraki ne de geçicidir) belirtmiş, Türk halkçılığının Türk milletinin benliğinin ve varlığının en mukaddes varlığı olarak kabul etmiştir.⁴⁵² Halkçılığın siyasi program olarak amacını da eski

⁴⁴⁸ Sadak, **Sosyoloji**, s.57.

⁴⁴⁹ Sadak, **Sosyoloji**, s.60.

⁴⁵⁰ Sadak, **Sosyoloji**, s.60.

⁴⁵¹ Sadak, **Sosyoloji**, s.61.

⁴⁵² Sadak, **Sosyoloji**, s.62.

devrin tersi olarak halka iklim ve medeniyet götürmek; deha ve ilham kaynağı olarak da kültürde ve sanatta halktan kuvvet almak olarak tanımlamıştır.⁴⁵³

Sadak'a göre devlet artık millettten başka, ayrı bir varlık değildir. Millî devlet dediğimiz son devlet şeklinde hakimiyet devletin elindedir. Ancak devlet bu gücü vekaleten kullanır. Devlet kudreti özünde sadece millî vicdan kuvvetinden ibarettir. Bu nedenle millî devletlerde hakimiyet düşüncesi yerine yurttaşlarına hizmet (amme hizmeti) etme anlayışı ön plana çıkmaktadır. Toplum büyüdükçe ihtiyaçları da artmaktadır. Bu nedenle devlete yüklenen vazifeler de yeni duruma göre çeşitlenmektedir. Sadak, milletin ifadesi olan devletin halkı için her türlü hizmeti gören bir yapı olduğunu belirtmektedir. Devletin başlıca görevleri arasında terbiye ve tahsil, sosyal yardım, milletin sıhhati, yollar, posta, telgraf vs. gibi halkın faydasına olan işler vardır.⁴⁵⁴

Sadak'a göre devletin karışmadığı veya çok az müdahil olduğu saha dindir. Siyasi hayat ile din hayatının tamamen ayrıldığı laik devlet sisteminde din bireylerin vicdanına ait bir iştir. Devletin ahlak ve düşünce sahasındaki görevi millî ve sosyal vicdan namına bu vicdan telakkilerine uygun olmayan problemleri ceza kanunu ile düzene koymaktır.⁴⁵⁵

Devletin temel görevlerinden biri de ekonomik alandadır. Hatta devlet vatan müdafaası gibi ilk vazifeleriyle uğraşması için bile ekonomik işlere karışması gerekmektedir. Savaş zamanında ordunun ve halkın yiyeceğini önceden düşünmeye mecbur olan devlet tarımsal faaliyetleri göz önünde tutmaya mecburdur. Benzer şekilde yolların, ulaşım ve nakliye araçlarının işlerliği de başlıca ekonomik işler içinde yer alır. Sadak'a göre milletlerin ekonomik hayatı gelişim gösterdikçe devletin ekonomi alanındaki görevleri de artmaktadır. Madenlerin işletilmesi, gümrükler, tekel gibi alanlar bu görevler içinde değerlendirilir.⁴⁵⁶

Sadak, devletin ekonomi ile ilgili vazifelerini örneklendirmesini müteakip Atatürk'ün ekonomik alanda ortaya koyduğu ilke olan devletçilik ilkesini açıklamıştır. Ona göre, Türkiye'de devletçilik tarihî nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştır. Geçmişte yönetimin tek kişinin elinde olması ülkenin ekonomik açıdan geri kalmasına neden

⁴⁵³ Sadak, **Sosyoloji**, s.62.

⁴⁵⁴ Sadak, **Sosyoloji**, s.65.

⁴⁵⁵ Sadak, **Sosyoloji**, s.66.

⁴⁵⁶ Sadak, **Sosyoloji**, s.67-68.

olmuştur. Devrimden sonra Türkiye devleti ekonomik vazifelerini çoğaltmış, demiryollarını limanları yapmak ve işletmek vazifesini üstüne almıştır. Yabancı sermayeye muhtaç olmamak ve millî servetin dışarıya çıkmasını engellemek için milli kapital ile önemli fabrikalar inşa edilmiştir.⁴⁵⁷ Ekonomik liberalizme karşı bir yaklaşımı olan Sadak; devletçiliği, ülkeyi daha hızlı endüstrileştirecek, köylünün mahsulünü daha çabuk, daha iyi, daha çok fiyata satmasını sağlayacak, işsizliği ortadan kaldırarak işçiye daha yüksek gündelik verecek, yani medeniyeti ilerletecek bir anlayış olarak görür.⁴⁵⁸

Bununla birlikte Sadak, devletçilik sayesinde sermayenin belli ellerde toplanmasının engellendiğini belirterek, bunun sayesinde Avrupa’da olduğu gibi sosyalizm ve komünizm gibi akımlarının doğmasının engellendiğini ifade etmektedir. Devletçilik ile Türkiye’de milyoner ve aç sınıflar olmayacak, işçi ve patron kavgaları yaşanmayacaktır. Avrupa’da ekonomik krizleri ortaya çıkaran nedenler, devletçilik sayesinde daha başlangıçta ortadan kaldırılmış olacaktır.⁴⁵⁹

Sadak devletlerin görevleri içinde sosyal yardım ile fikir ve sanat hayatını düzenlemenin de olduğunu ifade etmektedir. Sosyal yardım; düşkünlerin yanında olmaktır. Ona göre yardım birey tarafından yapılırsa minnet doğurur. Ancak devlet bütün sosyal vicdan demektir. Devlet ferdi merhametin vekili olmuştur. Devlet işçiyi kanunla korur. Onların çalışma yaşını ve saatlerini belirler. Devletin sosyal yardım vazifeleri arasında hastalıklara karşı koymak, salgın hastalıklarla mücadele etmek de vardır. Bu işlerin hepsi devletin kudreti ve vasıtaları ile yapılabilir şeylerdir. Bu hizmetlerin hepsi inkılap Türkiye’inde benimsenmiştir.⁴⁶⁰

Sadak, devletin görevlerini açıklarken mevcut yeni kurulmuş olan devletin faaliyetlerine de yer vermiştir. Ders kitabında devletin icraat raporu gibi hususların bu şekilde yer alması bu kitapların ideolojik açıdan propaganda aracı olarak kullanıldığını da göstermektedir.⁴⁶¹

“Türkiye Cumhuriyeti, on yıl içinde (1923-1933) memleketteki salgın hastalıklarla savaşmak için üç buçuk milyon lira sarfetmiştir. Sıtma için sekiz milyon vatandaş muayene olunmuş, bunlar arasında hasta olanlardan iki milyonu iyi

⁴⁵⁷ Sadak, **Sosyoloji**, s.68.

⁴⁵⁸ Sadak, **Sosyoloji**, s.69.

⁴⁵⁹ Sadak, **Sosyoloji**, s.69.

⁴⁶⁰ Sadak, **Sosyoloji**, s.70-71.

⁴⁶¹ Sadak, **Sosyoloji**, s.71.

edilmiştir. Bu iş için memlekette otuz bin kiloya yakın kinin dağıtılmıştır. Frengi ve trahom hastalıkları ile de aynı şiddetle mücadele olunmuştur.

Sosyal yardım için dört darülaceze, sağır ve dilsiz mektebi, üç geçici hastalıklar müessesesi, dört kazazedelere yardım teşkilâtı, küçük çocuklara bakmağa mahsus yedi kreş, memedeki çocuklar için dört bakımevi, on bir yerde doğumevi açılmıştır.

İşçinin vaziyetini korumak için de, elliden fazla işçi kullanan yerlerde bir doktor bulundurmağı ve yüzden fazla işçi bulunan yerlerde bir hastane yapmağı mecburî kılınmıştır.

Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâletinin halk için vücade getirdiği müesseselerle Cümhuriyet Türkiyesi bihakkın iftihar edebilir. On sene evvel ancak birkaç vilâyet merkezinde belediye veya evkafa ait garipler hastanesi vardı. Sıhhat Vekâleti bütün hastanelerin murakabesini uhdesine almış ve ayrıca Ankara, Sivas, Erzurum ve Diyarbakırda yüz elliler yataklı ve esas şubeleri havi birer nümune hastaneleri vücade getirmiştir. Ankara Nümune hastanesinde yeniden yapılan elli yataklı Dr. Refik Bey Paviyonuna ilâveten bu seneki Cümhuriyet yıl dönümünde açış merasimi yapılacak olan 240 yataklı ve hertürlü modern tesisatı havi İsmet Paşa Paviyonu yapılmıştır. On sene evvel memlekette mevcut 56 hastanede yatak adedi 3610 iken, bugün devlet, hususî idare hastaneleri 104 ü bulmuş ve yatak miktarı 8082 olmuştur. Ayrıca eşhas, şirket, cemaat ve ecnebilere ait 50 hususî hastane mevcut olup eşhasa ait olanlarla 537, cemaatlerin- kinde 1450, ecnebilerinkinde 1128 yatak vardır. 1932 senesi zarfında resmî ve hususî hastanelerde 504, 394 hasta yatırılmış ve 1,878,204 hasta ayakta bakılmıştır. Bütün hastanelere ihtisasların esaslı surette yapmış mütehassıslar tayin edilmiştir. Mütehassısların mühim bir kısmı ihtisasların ayrıca garpta ikmal etmişlerdir. Cümhuriyet idaresinin iftihar edebileceği müesseselerden biri de akıl hastaları için vücade getirdiği hastanelerdir, istibdat ve Meşrutiyet devirlerinde tefekkür nimetinden mahrum biçareler Toptaşı kışlasının havasız ve ziyasız salon ve bodrumlarında hapsediliyordu. Meşrutiyet sıhhiyesi Alemdağı civarında bir köy tımarhanesi vücade getirmek için teşebbüs etmiş, muvaffak olamamıştı. Cümhuriyet sıhhiyesi beşerî şahsiyetimizin timsali olan tefekkür uzvunun hatalığına lâyık olan ehemmiyeti verdi. 1922 senesinin 250 yataklık Tımarhanesi yerine halen Bakırköy Reşadiye Kışlalarında 1500 yataklık ve vâsi bir sahaya Münhasır Emrazı Asabiye ve Akliye hastanesi mevcuttur.”

Sadak’a göre devletin vazifelerinden biri de fikir ve sanat işlerinin düzenlenmesidir. Bunu sağlamak için devlet (millî ve sosyal vicdan olması nedeniyle) müzeler açar, tarihi eserleri korur, sanatı himaye eder, millî zevkin bozulmaması için çaba gösterir.⁴⁶²

Devletin belki de en önemli vazifeleri Sadak’a göre kültür ve eğitim alanındaki görevleridir. Kültür bir kütleyi millet yapan temel unsurdur. Bu nedenle devlet kültürü yaşatacak tedbirler alır. Buna yönelik olarak Türk inkılabı, kültürü korumak ve ümmilikle (okur yazar olmama) mücadeleyi temel vazife olarak kabul etmiştir. Bunun

⁴⁶² Sadak, *Sosyoloji*, s.72.

için de kültürün yayılmasına engel olan Arap alfabesi yerine Türk alfabesini kabul etmiştir.⁴⁶³

Benzer şekilde devlet eğitim alanında da çocukları yetiştirme ile mükelleftir. Önceden bu görev ailenin veya esnaf loncalarının göreviyken şimdi çocukların eğitimi devletin görevi olmuştur. Sadak'a göre Çocuğun cemiyet hayatına uyum sağlaması için meslekî eğitim öncesi genel bir millet ve medeniyet kültürü kazandırılmalıdır. Bu nedenle parasız temel eğitim devletin vazifesidir.⁴⁶⁴ Millî hayatın devamı da ancak eğitim ile sağlanır. Millî hayatın devamı vazifesi devletin aslî işi olduğundan devlet eğitim konusunda en önemli yetkin yapıdır.

Sadak'a göre Türk inkılabının esasları eğitim ve kültür alanında (halkçı, milliyetçi, laik bir toplumda sosyolojik kaidelere uygun olarak) şunlardır:⁴⁶⁵

- “1. Kültürde temeltaşı, bilimsizliği gidermek;
2. Kuvvetli cümhuriyetçi, halkçı, milliyetçi, devletçi, lâik yurtdaş yetiştirmek;
3. Bilgiyi, yutdaşa, maddî hayata başarı elde ettiren bir cihaz haline getirmek;
4. Terbiyeyi yabancı fikirlerden kurtarmak, yurtçu yapmak.”

Sadak Türk inkılabının bu esaslarını sosyal zaruretlerin sonucu olarak görmüştür. Cumhuriyet Halk Partisi'nin dördüncü kurultayında (1935) millî kültüre temel olacak aşağıdaki ilkelerin kabul edildiğini vurgulamıştır:⁴⁶⁶

“A. Eğitim siyasamızda temeltaşı, bilimsizliği gidermektir. Kültür işinde, hergün daha çok çocuk ve yurtdaş okutup yetiştirecek bir program güdülecektir.

B. Kuvvetli cümhuriyetçi, ulusçu, halkçı, devletçi, lâik ve devrimci yurtdaş yetiştirmek, bütün öğretim derecelerinde yüküm ve özen noktasıdır. Türk ulusunu, Kamutayı ve Türk Devletini sayın tutmak ve tutturmak, bütün yurtdaşlara bir ödev olarak aşılacaktır.

C. Fikrî olduğu gibi bedenî gelişmeğe de önem vermek ve hele, ırayı, ulusal derin tarihimizin gösterdiği yüksek derecelere çıkarmak büyük gayedir.

Ç. Eğitim ve öğretimde güdülen usul; bilgiyi, yurtdaş, maddî hayatta başarı elde ettiren bir cihaz haline getirmektir.

D. Eğitim, her türlü urasadan, yat ve yabancı fikirlerden uzak, üstün, ulusal ve yurtçu olmalıdır.

E. Her öğretim ve eğitim kurumunda talebenin girişim kapasitesini kırmamağa, sevgenlik ve okşayışla özen göstermekle beraber, onları hayatta kusurlu olmaktan korumak için, ciddî bir yasav ve düzene içten bir ahlâk anlayışına alıştırmak, önemli olduğu kanaatindeyiz.

F. Partimiz, vatandaşların, Türkün derin tarihini bilmesine üsnomal (olağanüstü) bir önem verir. Bu bilgi Türkün kapasite ve enerjisini, nefesine güven

⁴⁶³ Sadak, **Sosyoloji**, s.72.

⁴⁶⁴ Sadak, **Sosyoloji**, s.72.

⁴⁶⁵ Sadak, **Sosyoloji**, s.73.

⁴⁶⁶ Sadak, **Sosyoloji**, s.73.

duygularını ve ulusal varlığa zarar verecek bütün akımlara karşı sarsılmaz dayanımını besliyen kutsal bir evindir.

G. Türk dilinin ulusal, tükel bir dil haline gelmesi hakkındaki ciddi çalışmalara devam olunacaktır.”

Sadak, devletin görevleri ve devletçilik konusunu müteakip hükümet kavramını incelemiştir. Ona göre hükümet, devlet otoritesini icra eden vasıtaadır. Her toplulukta hükümet şekli tarihi ve sosyal sebeplerin bir sonucu olarak farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Tarihte birçok farklı hükümet şekilleri ortaya çıkmıştır. Ancak asrî dönemde yaygınlaşan hükümet sistemi temsil sistemine dayalı, demokrat, cumhuriyetlerdir.

Parlamentolarda yer alan siyasi partilerin parçalanması, çoğalması veya kendi çıkarları ile meşgul olmaları bazı ülkelerde demokrasi buhranı yaratmıştır. Bu nedenle birçok memlekette “*kuvvetli hükümet*” arzusu ortaya çıkmıştır.

Hükümet yapılarında son yıllardaki değişim de bu yöndedir. Kuvvetli hükümet isteği *Sovyet Rusya, Nasyonal Sosyalist Almanya, Faşist İtalya, Kemalist Türkiye* gibi yeni hükümet sistemleri doğmuştur. Bu hükümetlerin ortak noktası Büyük Dünya Harbi'nin ortaya çıkardığı siyasi, ekonomik, sosyal kargaşalıklar sonucunda ortaya çıkmasıdır. Ancak hemen hepsi halk devrimi hareketlerinden doğan demokrasi idareleri olmakla birlikte, kendilerini doğuran tarihî ve sosyal sebepler, millî ihtiyaçlar, millî deha, siyasi ve ekonomik ülküler bakımından bu hükümet şekilleri arasında benzerlik yoktur.⁴⁶⁷

Otoritenin kaynağı milli vicdan ve cemiyetin kolektif şuuru olduğuna göre kuvvetli hükümet demek gücünün milletin iradesini alan hükümet demektir. Toplumun sıkıntılı dönemlerinde millî heyecan çok güçlü bir şekilde tezahür ettiği için toplumun bir ifadesi olan siyasi otorite de çok kuvvetli olur. Millî devrimlerden doğan millî hükümetler hep bu şekildedir. Bununla birlikte millî tarihin bu tehlike ve heyecan anında işbaşına gelenler, milli vicdanı kendi etrafında birleştirmiş, milli vicdanı temsil eden insanlardır. Eski cemiyetlerde “mana” veya “kut” denen manevi kudret, son asır cemiyetlerinde milleti kurtaran ona yürüyecek ülkü gösteren millî, siyasi kahramanlarda tecelli etmektedir. Kuvvetli hükümetin temeli bazılarının iddia ettiği gibi korku ve şiddet değil kuvvet ve sevgidir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ Sadak, **Sosyoloji**, s.79.

⁴⁶⁸ Sadak, **Sosyoloji**, s.79.

Sadak'ın yukarıda açıklamalarında verilen “*kuvvetli hükûmet*” vurgusu ve “*Kemalist Türkiye*” ifadesi dönem koşulları dikkate alındığında özel anlamlar içermektedir. Sadak burada, kuvvetli hükümetin demokrasi buhranı yaşamamak için gerekli olduğunu, Cumhuriyeti kuran kadroların eski devletlerde mana veya kut olarak tanımlanan güce sahip olduğunu, mevcut otoritenin gücünü korku ve şiddetten değil sevgiden aldığını belirtmektedir. Kitabın yazıldığı dönemde aynı zamanda milletvekili de olan Sadak, dönemin siyasal uygulamalarını meşrulaştıran bir üslûpta ve bu uygulamalara yapılan eleştirilere cevap olacak nitelikte açıklamaları kitabında paylaşmıştır.

Sadak'a göre millî bir hareket ancak halkçı olabileceğine göre millet ihtilallerinden doğan hükümet biçiminin monarşi ya da aristokrasi gibi bir yapıda olmasına imkân yoktur. Halk devrimlerinden çıkan demokrat hükümet şekli cumhuriyettir. Türkiye'de Cumhuriyet, herhangi bir hukuk teorisinin ya da herhangi bir memleketin taklidi değil, halk devriminden doğmuş, kendi tarihsel dinamiklerimizin sonucudur.⁴⁶⁹

Sadak, Anadolu Kurtuluş ve İstiklal hareketi ile başlayan inkılapta Türk milletinin tarihinde hiç görülmemiş şiddette heyecanlı anlar yaşadığını ve bu sürecin Türkiye'deki hükümet rejimini doğurduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle ona göre hükümet rejimi millettir ve millet içindir. Sadak, bu rejimin diğerlerinden farkının, onu doğuran tarihî ve sosyal nedenlerin diğer hükümet rejimlerini oluşturan süreçlerden çok farklı olduğunu belirterek Türkiye hükümetinin şeklinin milliyetçi ve halkçı bir cumhuriyet olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁰

Sadak, Türkiye'de Cumhuriyet hükümetinin ve onun ilk reisinin kuvvetli otoriteye sahip olmasının yukarıda anlatılan nedenlerden ileri geldiğini ifade ederek, bu otoriteyi ve rejimi “*diktatörlük*” olarak eleştiren bazı yabancı yazarlara cevap vererek, onları “*bir hâdisenin yalnız üst kısmına, sathına bakan ve derinliğini görmeyen, bilhassa sosyal hâdiseleri hiç anlamayan insanlar*”⁴⁷¹ olarak nitelendirmiştir.

⁴⁶⁹ Sadak, *Sosyoloji*, s.80.

⁴⁷⁰ Sadak, *Sosyoloji*, s.80.

⁴⁷¹ Sadak, *Sosyoloji*, s.80.

Sadak, hükûmet kavramını incelemesini müteakip kitabında din konusuna yer vermiştir. Din başlığı içinde diğer konularda olduğu gibi inanç sistemlerinin tarihsel gelişimi ile ilgili bazı bilgiler paylaşılmış, devamında da laiklik ilkesi açıklanmıştır.

Sadak’a göre içinde bulunulan dönemde dinsizlerden kurulmuş bir cemiyet yoktur. İster inançlı olsun ister koyu dinci gibi hareket etsin bir cemiyet içinde yaşayan her ferdin mutlaka bir dini vardır. Ancak din anlayışı eskisi gibi değildir. Ona göre değişen din anlayışının temelinde “tolerans” (tesamuh) kavramı vardır. Hiçbir birey diğerinin dinine karışmaz, bütün dinlere hürmet eder. Tolerans eski dönemlerde olmayan bir şeydir. Tolerans dinde olduğu gibi eğitimde ve politikada medeni milletlerin en büyük sıfatıdır.⁴⁷²

Din anlayışının değişimi devlet düzeyinde olmuştur. Eskiden devletler otorite gücünü dinden aldıkları için bir dinin savunucusu olmuştur. Ancak şimdi millî vicdanı temsil eden devlet, hiçbir dini benimsemez. Devletin din karşısında ilgisiz olmasına “Laiklik” adı verilmektedir. Laik devlet her ferdini kendi inancında özgür bırakan, Allah ile kul arasına girmeyen devlettir.⁴⁷³

Sadak, devlet ile dinin bir olduğu dönemlerde hayatın her alanında dinin egemen olduğunu belirtmektedir. “...devlet din namına idare edilirdi, kanun dindi, ahlak dindi, ilim dindi. Aile din namına kurulurdu, kültür dinden ibaretti. Hukuk ve mahkeme, mektep hep din idi.”⁴⁷⁴ Toplumsal değişme her şeyi değiştirdiği gibi din anlayışını da değiştirmiştir. Batı toplumlarında önce Bacon, Descartes ve Pascal gibi isimler sayesinde bilim ve felsefe dinin etkisinden çıkmış, daha sonra da ahlak anlayışı ve hukuk dinden bağımsızlaşmıştır.⁴⁷⁵ Bunları eğitim ve kültürün dinden arınıp, laik bir hâl alması izlemiştir. Laik devlet, fertlerin dini inançlarına karışmaz, karışılmasına da izin vermez hatta halkın dini inançlarını oyuncak ederek siyasi tahrikât yapmak isteyen menfaat güdücülerini ağır cezalara çarptırır.⁴⁷⁶

Son asır milletlerinde görülen bu değişim, Osmanlı sultanlarının halife sıfatını kullanması bu sayede otoritenin devamını sağladıkları için bizim toplumumuzda daha geç olmuştur. Bu durum aynı zamanda her alanda bir ikilik ortaya çıkarmıştır. Medenî kanunlarla şer’î kanunlar, pozitif bilimler doğrultusunda eğitim veren okullarla

⁴⁷² Sadak, **Sosyoloji**, s.94.

⁴⁷³ Sadak, **Sosyoloji**, s.94.

⁴⁷⁴ Sadak, **Sosyoloji**, s.94.

⁴⁷⁵ Sadak, **Sosyoloji**, s.95.

⁴⁷⁶ Sadak, **Sosyoloji**, s.96.

medreseler gibi. Bu engelin aşılması saltanatın kaldırılmasıyla olmuştur. İmparatorluktan millî devlet hâline geçen Türk devleti, gücünü dinden değil, millî vicdandan aldığı için din namına değil, millet namına kanun yapmıştır.⁴⁷⁷

Sadak'a göre dini ilk önce millileştiren sonra da bireysel bir inanç haline getirerek, devleti laikleştiren sosyal sebepler, demokrasiyi doğuran sebepler ile her yerde aynıdır. Türkiye devleti de demokrat ve halkçı olduğu için aynı zamanda laiktir. Bu durum toplumsal evrimin bir sonucudur. Ona göre, halk inkılabından doğan Türkiye Devleti:⁴⁷⁸

“...kanunların nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir.

Din telakkisi vicdanî olduğundan, fırka, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür.”

Sadak, Cumhuriyet Halk Partisi programından alıntıladığı bu hükmün birinci fıkrasında, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından devlet idaresine ait kanun ve nizamların bilimsel esaslar ve dünya ihtiyaçları göz önüne alınarak yapılacağını, metafizik, teokratik veya dogmatik düşüncelerin kendine yer bulamayacağını kabul edildiğini belirtmektedir. İkinci fıkrasında ise dinin vicdanî bir olgu olmasından dolayı Cumhuriyet Halk Partisi; dinin, devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasının ilerlemeyi sağlamada başarıya ulaştıracak sebep olarak kabul ettiğini ifade etmektedir.⁴⁷⁹

Sadak, CHP programının bu maddesini, açıklamaya çalışılan uzun tarihi evrim sürecinin özeti mahiyetinde olduğunu söyleyerek, programın bu birkaç satır ile ifade ettiği değişimi tüm *“Türk inkılabının en muazzam en şerefli sayfası”* olarak tanımlamaktadır.⁴⁸⁰

Sadak laikliği, siyaset felsefesinin temel problemlerinden biri olan iktidarın kaynağı problemi ile açıklamıştır. Devletleri yönetenler kendi gücünü hangi kaynaktan alıyorsa sosyal ve siyasal hayatta da bu unsur ön plana çıkmaktadır. Eski medeniyetlerde bu kaynak dindir. Ancak son asırda bu kaynak milletin kendisi ve millî vicdandır. Bu nedenle Sadak, Türk milletinin yüzyıllarca süren bu döngüyü kırması

⁴⁷⁷ Sadak, **Sosyoloji**, s.97.

⁴⁷⁸ Sadak, **Sosyoloji**, s.97.

⁴⁷⁹ Sadak, **Sosyoloji**, s.97.

⁴⁸⁰ Sadak, **Sosyoloji**, s.97.

olan laiklik ilkesini Türk inkılabının en muazzam ve en şerefi sayfası olarak görmektedir.

Sadak'ın ikinci ders kitabı önemli bir sosyal müessese olan dine ve bunun yansıması olan laik düşünceye dönemin egemen bakış açısıyla yaklaşımlar geliştirmiştir. Bu düşüncelerin devamında ise özellikle laik Cumhuriyet'in kurulması ile yapısında önemli ve çağdaş değişiklikler oluşan aile kurumuna ve kadın konusuna vurgu yapmıştır.

Sadak aile ile ilgili olarak açıklamalarını yaparken yine tarihsel süreç içinde değerlendirmeler yapmış, ilkel topluluklarda aileyi açıklayarak işe başlamıştır. Zaman içinde değişen koşulların aile yapılarına etkisini tartışarak; ana ailesi, pederşahi aile, baba ailesi, karıkoca ailesi (çekirdek aile) gibi aile biçimlerini açıklamıştır. Sadak'a göre bugünkü aile şekli en eski zamanlardan beri süregelen çeşitli aile yapılarının son tekâmül şeklidir. Modern aile ona göre insanlık tarihindeki türlü aile şekillerinin kısalmış, küçülmüş tarihini içinde taşımaktadır.⁴⁸¹

Ailenin tarihsel gelişimini izah ederken Türk tarihinde aile konusuna da değinen Sadak, Türklerde aile kavramının önemine vurgu yaparak İslamiyet öncesi Türklerde ailenin kadın ve erkeğin eşit olduğu soy ailesi şeklinde olduğunu belirtir. Ona göre eski Türk ailesi, Türk aşiretleri gibi, birlik ve demokratik bir yapıdadır. Sadak eski Türk toplulukları ile ilgili bilgilerinin çoğunun Ziya Gökalp'in çalışmalarından alındığını belirtmektedir.⁴⁸² Sadak, İslamiyet'in kabulü ile birlikte aile yapısının Arap toplumundan etkilenerek değiştiğini belirtir. Bununla birlikte aile içinde kadının otoritesi ve miras hakkı azalmış bu doğrultuda da statüsü düşmüştür.⁴⁸³

Sadak, ülkemizde de tıpkı diğer medeni milletlerde olduğu gibi inkılaptan sonra ailenin şeklinin değiştiğini, modern ailenin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu aile yani Türk ailesi, sosyolojinin karıkoca ailesi (*famille conjugale-çekirdek aile*) adını verdiği aile tipidir.⁴⁸⁴ Türk inkılabı aile içinde kadın ve erkeğe eşit haklar vermiş, kadının aile içindeki statüsünü yükseltmiştir. Cumhuriyet rejiminin 1926 yılında en medeni ve en demokrat ülkelerin kanunlarına bakarak ilan ettiği Medenî Kanun, modern aileyi esas almaktadır. Medenî Kanun, yalnızca aile içinde eşitliği getirmemiş,

⁴⁸¹ Sadak, **Sosyoloji**, s.110.

⁴⁸² Sadak, **Sosyoloji**, s.108.

⁴⁸³ Sadak, **Sosyoloji**, s.109-110.

⁴⁸⁴ Sadak, **Sosyoloji**, s.111.

aynı zamanda hukukî bazı yenilikler ortaya koymuştur. Artık evlenmeler, boşanmalar, çocukların yetiştirilmesi vb. hususlarda devlet gözetici olmuştur.

Sadak, Medenî Kanun ile sadece evlilik, boşanma, miras gibi hususlar değil, kadının sosyal hayattaki yerini de düzenlendiğine vurgu yapmaktadır. Erkek ve kadın arasında en eski cemiyetler ile başlayan iş bölümünün kadının fizyolojik özelliklerinden kaynaklanmadığını, mevzunun tamamen dine dayandığını belirtir. Ona göre ilkel insanların kadın karşısında duydukları korku, totem kudretinin kanda mevcut olmasından ileri geliyordu. Kadına bağlanan bu “*haram*”, “*namahrem*”, “*tabu*” fikri ilk olarak ailede kadınla erkek arasında çok sıkı (sınırları çizilmiş) bir iş bölümü yaratmış, bu şekilde kadını cemiyetin dışına çıkarmıştır.⁴⁸⁵

Ekonomik hayat ilerledikçe aile tek başına ekonomik bir birim olmaktan çıkmıştır. Artık erkek ve kadın iş bölümüne dayanan aile ekonomisi yerine, cemiyet içinde iş bölümü doğmaya başlamıştır. Aile şeklinin değişmesi, endüstrinin ilerlemesi, demokrasinin ilerlemesi kadının haklarını çoğalttı ve kadının tekrar evden dışarı çıkmasını sağlamıştır.⁴⁸⁶ Bununla ilgili olarak Sadak, dip notta 1905 yılında İstanbul ve İzmir’de sigara fabrikasında 1.086 kadın işçi çalışırken, 1933 yılında fabrikalarda çalışan kadın sayısının 14.028 olduğunu ifade etmektedir.

Sadak Türk kadının İslamiyet’in kabulü ile toplum içinde statüsünün düştüğünü belirtmektedir. Ona göre Arap ve İranlılardan bize geçen bazı âdetler nedeniyle kadın olumsuz bir duruma düşmüştür. Kadının evde kapanıp kalması ve bütün medenî ve siyasi haklarını kaybetmesi Türk kadını çok geriletmiştir. Türk inkılabı ile Anadolu Kurtuluş Savaşı’nda cephede çalışan Türk kadını, Cumhuriyet rejiminde bütün haklarına kavuşmuştur. Kadınlar artık kültür ve sanat sahasında çalışmaya başlamış, liseye ve üniversiteye gidip doktor, öğretmen, avukat, hâkim gibi meslekleri icra edebilmişlerdir.⁴⁸⁷

Kadınlar sosyal hayatta bu hakları elde etmeyi müteakip siyasi haklarına da kavuşmuştur. Önceleri sadece belediye üyesi olarak seçilebilen kadınlar, artık milletvekili seçme ve seçilme hakkını da haiz olmuştur. Sadak Cumhuriyet devrimi

⁴⁸⁵ Sadak, **Sosyoloji**, s.129.

⁴⁸⁶ Sadak, **Sosyoloji**, s.129.

⁴⁸⁷ Sadak, **Sosyoloji**, s.128-129.

sayesinde, aile ve kadın hakları açısından Türkiye'nin dünyanın en ileri memleketlerinden biri haline geldiğini ifade etmektedir.⁴⁸⁸

Sadak'ın aile ve kadın konusunu müteakip üzerinde önemle durduğu bir diğer konu da ahlaktır. Sadak her iki kitabında da ahlak kavramına önemli bir yer ayırmıştır. Bonnafous ile yazdıkları kitabın 11.Fasılı “*Ahlak Meselesi ve İctimaiyat*”⁴⁸⁹ başlığını taşıırken, 12.Fasılı “*İctimai Ahlak Tatbikatı: İntihar*”⁴⁹⁰ olarak isimlendirilmiştir. İntihar konusunun ayrı bir başlık halinde ilk kitapta bulunmasının temel nedeni hem Durkheim'ın intihar konusunda yaptığı detaylı analizler hem de Bonnafous'un intihar konusu üzerine hazırladığı “*İstanbul'da İntihar: Durumsal Çalışma ve Sosyolojik Yorumlama*” isimli doktora çalışmasının da etkisi olduğu düşünülebilir.

Sadak ikinci kitabında da ahlak ve intihar konularına özel önem vermiş, ilk kitapta yer alan her iki fasıldaki metinleri genişletip, sadeleştirerek ikinci kitabına aktarmıştır.

Ahlak; insanların nasıl eylemde bulunacaklarını gösteren kaideler bilgisi olarak tanımlanmıştır. Sadak ahlakı sosyolojik bir mevzu olarak değerlendirir. Her ne kadar nazari ahlak (ahlakın temel prensipleri) felsefenin konusu olsa da pratik ahlak yani ameli ahlak bu nazari ahlakın insanlar için oluşturulmuş hareket alanları olduğundan sosyolojik açıdan önem arz etmektedir. Ona göre teori gerçeklikle uyuşmazsa kabul görmez. Tarihte Sokrates, Spinoza, Rousseau gibi birçok ahlakçı düşünür bu problemi yaşamıştır.⁴⁹¹ Kendi teorileri pratik hayatla uyuşmadığı için bunların ahlak düşünceleri toplumda kabul görmemiştir.

Sadak, tarih boyunca felsefecilerin insanlık üzerine evrensel kurallar bulma çabalarının anlamsız olduğunu belirterek, evrensel bir insan tipi olmadığını ifade eder. Buna karşın antropoloji ve etnografya bize her yerde insanları boyun eğdiren ahlak kuralları olduğunu belirtmektedir.⁴⁹² Her cemiyetin kendine has ahlakı olmasının her cemiyet için farklı ülkeler yarattığını belirten Sadak, Türk milletinin kendi kendini yarattığı Milli Savaşta aynı zamanda milliyetçilik ülküsünü de kazandığını belirtmiştir. Milliyetçilik ülküsü, Sadak'a göre toplumumuzun ahlak idealinin bir yansımasıdır.

⁴⁸⁸ Sadak, **Sosyoloji**, s.129.

⁴⁸⁹ Bonnafous ve Sadık (Sadak), **İctimaiyat**, s.185.

⁴⁹⁰ Bonnafous ve Sadık (Sadak), **İctimaiyat**, s.199.

⁴⁹¹ Sadak, **Sosyoloji**, s.139.

⁴⁹² Sadak, **Sosyoloji**, s.132.

Sadak bir eylemin ahlaki olmasının en önemli kriterinin mecburi olması olduğunu ifade eder. Çünkü ahlak toplumun bir dayatmasıdır. Fakat dayatma olması istemeyerek yapılması anlamına gelmez. Ahlaki eylemin istenilerek yapılması onu daha değerli kılar. Sadak her milletin kendi ahlak anlayışının olduğunu ve bu ahlakın bireysel düşüncelerin değil cemiyetin bir eseri olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹³

Bonnafous'un yaptığı çalışma ve Durkheim ekolünün bir sonucu olarak intiharı sosyal bir olgu olarak açıklayan Sadak, aile ilişkilerinin güçlü olmasını intihardan koruyan bir neden olduğunu belirtir. Bu nedenle kişilerin bir ülkeye bağlanmasının (aile, millet gibi) intiharın önlenmesinde etkin olacağını savunur. Ona göre millî duygular ne derece gelişirse kişilerin bu tür davranışlara yönelmesi azalacaktır.⁴⁹⁴

Sadak, içinde bulunulan dönemde devletin gitgide insan için hayatın merkezi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre devlet bütün varlığımıza düzen verir. Millet ve devletin işleri her gün üzerimize hâkim olup baskı kurar. Her fert kendine lazım olan ahlak kuvvetini yani ülkeyi milli vicdandan alacaktır.⁴⁹⁵

Sadak, son asrın ahlaki tekamülünden çıkan en önemli gelişmeyi “*insan şahsiyetine verilen değer*” olarak görmektedir. Bununla birlikte insanın kendi varlığını ve şahsiyetini tek başına bir değer olarak hissetmesiyle toplumun dayatmaları veya beklentileri vazife şeklini alır. Ona göre insan şahsiyeti, sosyal kudretin bireyde belirmesi olduğuna göre görevini yerine getirme duygusu insanın kendi şahsiyetine hürmet etmesini sağlayacaktır. Vazifesini yapan adamın vicdanında rahatlık duyması derken kastedilen şey budur.⁴⁹⁶

Sadak, bireysel vicdanda görülen yüksek ahlak duygularının tümünün sosyoloji ile ilişkisi olduğunu belirtir. Ona göre bundan dolayı sosyal hadiselerle ahlak hadiselerin aynı şeylerdir.

Sadak'ın kitabında sosyal bir olgu olarak değerlendirilen bir diğer husus hukuktur. Ona göre hukukun amacı; her insanın hürriyet sahasını belli etmek, bireysel hürriyet ile diğer insanların hürriyeti arasına sınır çekmektir. Sadak, bireyin hakkının başkasının hakkının başladığı yerde bittiğini belirtmektedir. Ona göre hukuk; örf -adet veya kanun olmak üzere iki şekildedir. Örf ve âdet hukukun en eski sosyal şeklidir.

⁴⁹³ Sadak, **Sosyoloji**, s.134.

⁴⁹⁴ Sadak, **Sosyoloji**, s.136.

⁴⁹⁵ Sadak, **Sosyoloji**, s.139.

⁴⁹⁶ Sadak, **Sosyoloji**, s.141.

Örf ve adetler hukuk, din ve ahlakın birbirinden ayrılmadan önceki dönemlerde yoğun bir etkisi olmuştur. Ahlak ve hukuk dinden ayrıldıktan sonra da tarihsel bir gelenek olarak birçok toplumda devam etmiştir. Bu yüzden örf ve âdetin yazılı kanunlar kadar etkisi olur. Kanun olarak tanımlanan yazılı hukuk ise devlet otoritesi ile ortaya çıkar. Kanunlar yazılı halde halka bildirilir. Her fert, okusun okumasın kanunları bilmek zorundadır ve devlet tarafından biliyor olarak kabul edilir.⁴⁹⁷

Sadak, hukukun kurallarının genelde iki şekilde olduğunu vurgulamaktadır. Bunlar; tedbire yönelik (*tedibî*) hukuk kuralları (uymayanları cezalandırmaya yönelik olanlar, para, hapis, ölüm cezası gibi) ve yerine getirici (*iadevî*) hukuk kurallarıdır (bozulan şeylerin telafisine yönelik olanlar, Medeni hukuk, ticaret kanunları gibi). Bu kurallardan birincisi daha çok mekanik dayanışmalı toplumlarda etkin olarak hüküm sürer. Ancak organik dayanışmanın olduğu toplumlarda yani ilerlemiş, iş bölümü ve uzmanlaşmanın arttığı toplumlarda iadevî hukukun etki alanı genişlemektedir.⁴⁹⁸ Sadak, cemiyetlerin yapısına göre hukukun şeklinin değişmesini hukukun sosyal hayatın doğurduğu bir hadise olmasına bağlamaktadır.⁴⁹⁹

Sadak, eski cemiyetlerde hukukun kefarete dayandığını, ancak iş bölümüne bağlı ilerlemiş cemiyetlerde bu anlayışın yerini adalet fikrine bıraktığını ifade etmektedir. Başkalarına verilen zararı tazmin ve tamir etmek, herkese hakkını iade etmek kendine yapılmasını istemediğini başkasına yapmamak son aşırıda hukukun ruhunu oluşturmaktadır.⁵⁰⁰

Sadak sorumluluk kavramının toplumlara göre değiştiğini belirtir. Çağdaş toplumlarda hukuk delilere, çocuklara ve özgür iradesi ile karar veremeyenlere sorumluluk yüklemeyiz. Ancak ilkel toplumlardaki hukuku ister çocuk olsun ister deli herkesi cezalandırdığını ifade etmektedir. Yine eski cemiyetlerde işlenen bir fiil sonucu oluşan suçtan sadece işleyen değil, onun ailesi, aşireti ya da köyü de sorumlu olurdu. Hatta Hristiyan inancının temelinde de bu anlayış vardır, Âdem ile Havva'nın işlediği suçtan dolayı tüm insanlık ırkı sorumludur. Ancak çağdaş hukuk bu anlayışta işlemez, bir suçun faili onu işleyen kişidir. Benzer şekilde çağdaş hukuk suçun isteyerek işlenip işlenmediğini de gözetirken eski anlayışta bu yoktur.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Sadak, **Sosyoloji**, s.145.

⁴⁹⁸ Sadak, **Sosyoloji**, s.148.

⁴⁹⁹ Sadak, **Sosyoloji**, s.149.

⁵⁰⁰ Sadak, **Sosyoloji**, s.148-149.

⁵⁰¹ Sadak, **Sosyoloji**, s.151.

Çağdaş hukuk anlayışında suçlu da olsa birey toplumun bir parçasıdır. Toplum kendi üyesini dışlayamaz. Öncelikle onu cezalandırma sürecinde suçluyu kurtarabilecek her yolu dener. Temel amaç suçluyu adam etmek ve onu topluma yeniden kazandırmaktır. Çağdaş hukukta en önemli husus sosyal vicdandır. Sosyal vicdan, cezanın cemiyet tarafından bir intikam alma olduğunu kabul etmez.⁵⁰²

Bir cemiyet ne derece ilkelse ve tek merkezden yönetilen mahiyetteyse o cemiyette cezanın şiddeti o derece fazla olur. İlkel toplumlarda suçlunun filin ayağında ezilmesi, ateşe atılması, kulağına kızgın yağ dökülmesi gibi cezalar vardır. Ancak günümüz hukukunda bu şekilde cezalar olmaz. Temel ceza özgürlüğün kısıtlanması şeklinde olan haptir.⁵⁰³

Osmanlı'da uzun asırlar boyunca hukuk ile millî vicdan arasında büyük bir ayrılık olmuştur. Son dönemlerde bunu düzeltmeye yönelik tedbirler alınmaya çalışılsa da başarılı olunamamıştır. Bu ayrılığın temel sebebi tatbik edilen hukukun tamamen dine dayanmasıdır. Asırlar boyunca Osmanlı toplumu önemli değişimler yaşamıştır ancak çok eskiden Arap sitesi gibi bir sosyal varlığın vicdanından doğan ve asırlarca hiç değişmeyen, bu dine dayalı şer'i kanunlar sabit kaldığı için sosyal alanda kargaşalar süregelmiştir.⁵⁰⁴

Sadak'a göre hukuk alanında yenileşme yapılabilmesinin tek koşulu din ve devleti birbirinden ayırmaktır. Ona göre bu değişim Cumhuriyetle yani laikliğin benimsenmesiyle beraber başlamıştır. Bu çerçevede Cumhuriyet, İsviçre'den Medenî Kanun ve bu kanunu tamamlayan Borçlar Kanunu'nu alınmıştır. Bu kanunların yabancı ülkelerden alınmasının nedeni; Avrupa'da bu alanda çıkarılan en son kanunlar olması, bizim toplumumuza uyacağının ve ihtiyaçlarımızı karşılayacağının değerlendirilmesidir. Bu kanunlar genel prensipler sunmaktadır. Medenî Kanun'un birinci ve dördüncü maddelerinin her meselede hâkime Türk örf adetlerine göre karar vermeye olanak tanınması ile de Türk sosyal vicdanına uygun sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu çerçevede hâkim, *"kendi hislerine ve şahsi inançlarına göre değil, objektif ve adeta sosyolojik bir tetkik ve müşahede neticesinde hükmedecektir"*.⁵⁰⁵

⁵⁰² Sadak, **Sosyoloji**, s.153.

⁵⁰³ Sadak, **Sosyoloji**, s.154.

⁵⁰⁴ Sadak, **Sosyoloji**, s.155.

⁵⁰⁵ Sadak, **Sosyoloji**, s.158.

Sadak kitabında hukuk konusu üzerinde detaylıca durulmasının nedenini açıklarken “*sosyolojiye göre devletin tek esaslı vazifesi hukuku yapmak, hukuku tatbik etmektir.*” ifadesini kullanmıştır. Ona göre siyasi cemiyet yani devlet, hukuk temelleri üzerine oturan bir yapıdır.⁵⁰⁶

Sadak’a göre Türkiye’de gerçekleşen büyük ve hakiki inkılap, hukukun değişmesidir. Türkiye’de sosyal vicdan ile bin üç yüz yıllık eski hukuk arasındaki ayrılık, milletin ilerlemesine engel olmuştur. İki devrin hukuku karşılaştırıldığında metot ve zihniyet açısından ikisi arasında uçurum vardır. Türk inkılabı sayesinde oluşan yeni hukuk kısa süreli, günü kurtarmaya yönelik değil, uzun yıllar boyunca ihtiyaçları karşılayacak bir yapıdır. Türk devrimi ile oluşan hukukun kaynağı; değişmez yasalar ve bunlardan doğan kuru mantık değil, doğrudan doğruya cemiyettir, hayattır, felsefedir, bilimdir.⁵⁰⁷

Sadak hukuk konusunda detaylı bir eski yeni karşılaştırması yapmıştır. Eski hukukun toplum ihtiyaçlarına cevap vermede eksik kaldığını belirtmektedir. Yeni hukuka geçmenin devrimin bizzat kendisi olduğunu vurgulayan Sadak, yeni hukuku öğrencilerin benimsemesi için katkılar sunmuştur.

Sadak’ın üzerinde durduğu hukuk kadar önem arz eden diğer konu ekonomi olmuştur. Ona göre insanlığın gelişimini sağlayan en önemli husus üretim ve üretim fazlasıyla ortaya çıkan ticaret olmuştur. Ticaretin şehirlerarası bir hal alarak boyut olarak büyümesi kapitalizmin de temeli olmuştur. Sermaye birikimi gelişimi, gelişim de sermaye birikimini sağlayarak endüstrileşmenin yolunu açmıştı.⁵⁰⁸

Sadak ekonomi konusunu açıklarken ekonomi ve sosyoloji arasındaki ilişki, üretim kavramı, şirketler, mübadele, kıymet ve fiyat, para borsa, piyasa ve millî piyasa konularında açıklamalar yapmıştır. Bu kavramları açıklarken de dünya genelindeki farklı toplumlardan örneklemeler yapmıştır. Para konusunu açıklarken Türkiye Cumhuriyeti’nin para politikası gereği, Millî savaşın en zor günlerinde dahi İnkılap Hükümetinin Türk parasının kıymetini korumak için yeni para basılmasına müsaade etmediğini, masrafları en alt seviyede tutularak millî paranın değerinin düşmesinin engellediğini belirtmektedir. Ona göre Cumhuriyet Hükümeti parada istikrarı, bütçe

⁵⁰⁶ Sadak, **Sosyoloji**, s.158.

⁵⁰⁷ Sadak, **Sosyoloji**, s.159.

⁵⁰⁸ Sadak, **Sosyoloji**, s.178-184.

denkliğini, dışarıdan ödünç para almamayı siyasetinin temeli yapmıştır.⁵⁰⁹ Cumhuriyet Hükûmeti Türk parasına istikrar kazandırarak onun kıymetini korumaya yönelik önlem almıştır. Bu sayede halkın alım gücünü artırmıştır.

Sadak ticaret pazarlarının kurulabilmesi için adalet, askerlik ve siyaset teşkilatının başlamış olması gerektiğini belirtir. Çünkü bu pazarların istikrarlı bir şekilde sürmesi için güvenliğinin sağlanması gerekmektedir.⁵¹⁰

Günümüzde kredi kavramının ekonomi makinesinin en mühim çark olduğunu belirten Sadak, kredinin modern dünyanın bir ürünü olduğunu ve bankaların asıl görevlerinin kredi sağlamak olduğunu ifade etmektedir. Sadak, Türkiye’de Millî Hükümetten önce sadece ecnebi bankalar olduğunu belirterek Millî Hükümetin endüstrileşmeyi sağlamak maksadıyla Sümerbank, İş Bankası gibi bankalar kurduğunu belirtmektedir. Ülkemizde kurulan millî bankalara halkın yatırdığı para 1924 yılında 19 milyon Türk Lirası’dır. 1934 yılında bu para 147 milyon Türk Lirası’na çıkmıştır. Bu artış zenginlik meselesinden ziyade Türk halkının Türk müesseselerine ve Türk parasına güveninin arttığını göstermesi bakımından önemlidir.⁵¹¹

Türk inkılabının her yönüyle toplumsal evrim sürecinin bir gereği olarak karşımıza çıktığını sık sık belirten Sadak, tarihsel açıklamaların tümünde diğer milletlerden örnekler vermiş olsa da Türk tarihinden de örneklendirmeler yaparak konuları pekiştirmeye çalışmıştır. Bu örnekler özellikle Osmanlı harici dönemlerden seçilerek Türk tarihinin Osmanlıdan değil, Orta Asya medeniyetlerinden başladığını vurgulamıştır. Bu yaklaşım kitabın yazıldığı dönemin ideolojik yapısını yansıtmaları açısından önem arz etmektedir.

Sadak’ın millet, milliyet ve milliyetçilik anlayışları dönemin tezlerine uygun bir yapıdadır. Onun milleti oluşturduğunu ifade edilen unsurların her birinin millet anlayışının içinde olduğu ancak tek başına hiçbirinin millet olmak için kâfi olmadığını, asıl önemli olanın ise ortak kültür, ortak duygu ve düşünceler ile ülkü birliği olduğunu belirtmesi yurttaşlık bilincine yaptığı bir vurgudur. Benzer şekilde Türk milliyetçiliğinin kökenini açıklarken kullandığı *“müşterek büyük ölüm tehlikesi karşısında ayaklanan bir milletin, tarihte nadir görülmüş heyecanı içinde, bin bir fedakârlık bin bir kahramanlık hamleleri arasında doğan büyük millî vicdanın eseri”*

⁵⁰⁹ Sadak, **Sosyoloji**, s.191.

⁵¹⁰ Sadak, **Sosyoloji**, s.191.

⁵¹¹ Sadak, **Sosyoloji**, s.196.

ifadesi toplumdaki ortak duygu ve ortak amaçlara yapılmış bir vurgu olarak değerlendirilmelidir.

Sadak'ın bakış açısıyla devletlerin evrimsel süreçte vardıkları en yüksek tekâmül derecesi demokrasidir. Türkiye'de demokrasiyi sağlayan en temel husus ise devletin tüm imtiyazları reddeden halkçı bir yapıda olmasıdır. O, toplumları meydana getiren ve devam ettiren sosyal sebebin kolektif vicdan ve bunun sonucunda ortaya çıkan birlikte yaşama isteği olduğunu söylerken demokratik Türkiye Cumhuriyeti'ni millî vicdanın bir yansıması olarak kabul etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları üzerinde tahakküm kurma düşüncesi yerine yurttaşlarına hizmet etmeyi kendisine amaç olarak belirlemiştir.

Türk inkılabının sosyal zaruretlerin bir sonucu olarak değerlendiren Sadak, Cumhuriyet hükûmetin temelini bazılarının iddia ettiği gibi korku ve şiddet değil, kuvvet ve sevgi olarak görmektedir. Ona göre Türkiye'de Cumhuriyet, herhangi bir hukuk teorisinin ya da herhangi bir memleketin taklidi değil, halk devriminden doğmuş, kendi tarihsel dinamiklerimizin sonucudur. Bununla birlikte laiklik ilkesini Türk inkılabının en muazzam ve en şerefi sayfası olarak gören Sadak, Türk inkılabı ile aile yapısında da müspet değişimler olduğunu, aile içinde kadın ve erkeğe eşit haklar verilerek, kadının aile içindeki statüsünün yükseldiğini belirtmektedir. Türk kadını, Cumhuriyet sayesinde yurttaşlık hukuku bakımından en önemli hususlardan biri olan seçme ve seçilme hakkını en önce kazananlardan olmuştur.

Milliyetçilik ülküsü, Sadak'a göre toplumumuzun ahlak idealinin bir yansımasıdır. O her milletin kendi ahlak anlayışının olduğunu ve bu ahlakın bireysel düşüncelerin değil cemiyetin bir eseri olduğunu ifade etmektedir. Tarihsel süreçte ahlak anlayışının en son noktası, ona göre insan şahsiyetine verilen değer olmuştur. Sadak, insan şahsiyetinin sosyal kudretin bireyde belirmesi olduğunu ifade ederek, görevini yerine getirme duyusunun insanın kendi şahsiyetine hürmet etmesi olarak görmektedir. Sadak'ın düşüncesi bu noktada görev (ödev) anlayışı olarak dayanışmacı sosyolojinin "hak yok, ödev var." anlayışına bir vurgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk inkılabını hukuk alanında yapılan bir devrim olarak nitelendiren Sadak, hukuk alanında yenileşme yapılabilmesinin tek koşulunun din ve devleti birbirinden ayırmak olduğunu ve Cumhuriyet'in bu ayrımı laikliğin benimsenmesiyle beraber başardığını ifade etmektedir. Ona göre Türkiye'de gerçekleşen büyük ve hakiki

inkılap, hukukun değişmesidir. Türkiye’de sosyal vicdan ile bin üç yüz yıllık eski hukuk arasındaki ayrılık, milletin ilerlemesine engel olmuştur. Yeni anlayış ile bu engel aşılmaya başlanmıştır.

Cumhuriyet tarihimizde önemli bir figür olarak hem eğitimci hem gazeteci hem de siyasetçi yönüyle önemli işlere imza atmış bir şahsiyet olan Necmettin Sadak, yazmış olduğu sosyoloji ders kitapları ile kendi döneminde eğitim alanında önemli bir eksiği gidererek Cumhuriyet’in yetiştirmek için büyük mücadeleler verdiği yurttaş tipinin oluşmasına katkıda bulunmuştur.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıldan itibaren, Avrupa karşısında başta iktisadi ve askeri güç olmak üzere birçok alanda güç kaybetmeye başlamıştır. Bunun sonucunda ortaya çıkan toprak kayıpları ve devamında Fransız Devrimi ile tüm Avrupa'ya yayılan milliyetçilik akımı, çok uluslu bir yapı olan Osmanlı'yı etkilemiştir. Osmanlı yöneticileri, bu gerileme/dağılma sürecinden çıkabilmek amacıyla köklü reformlar yapmaya çalışmışlar ancak istenilen neticeyi bir türlü elde edememişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'nı müteakip Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesiyle kurulan Türkiye Cumhuriyeti, söz konusu yenileşme hamlelerini eskisinden çok farklı bir zihniyetle, yeni bir ideoloji ve ulus devlet anlayışına dayalı demokratik, laik, halkçı ve devrimci bir anlayışla gerçekleştirmiştir. Doğal olarak yeni devletin istediği yurttaş modeli de bu nedenle eskisinden çok farklı olacaktır.⁵¹² Bu kapsamda Cumhuriyet, kendi neslini oluşturmak amacıyla eğitim sistemine yönelik devrimlerle işe başlamış, tebaadan yurttaşa dönüşüm için gereken adımları atmıştır. Eskinin tebaası, bireyin devletle olan ilişkilerinde pasif bir konumda olanları ifade ederken, Cumhuriyet'in yurttaşı, sadece devlete karşı ödevlerinin değil, haklarının da bilincinde olarak, siyasal yaşama etkin bir biçimde katılabilen aktif bireyi tanımlamaktadır.⁵¹³

Tebaadan yurttaşa dönüşümü gerçekleştirecek yapı içinde sosyoloji derslerine de önemli işlevler yüklenmiştir. Liselerde verilen sosyoloji derslerinin hedefleri büyük oranda Cumhuriyet'in yurttaşının oluşmasına yöneliktir. Bu kapsamda Cumhuriyet'in kuruluş döneminde yayımlanan sosyoloji ders kitapları ile müfredat programları incelenmiş ve aşağıda belirtilen sonuçlara ulaşılmıştır.

Çalışmamızda incelediğimiz ilk kitap Alfred Gleyse ve Andre Hesse tarafından yazılmış ve Mehmet İzzet tarafında çevirisi yapılmış olan kitaptır. Kitap Türkçe yayımlanan ilk sosyoloji ders kitabı olması nedeniyle büyük önem arz etmektedir. Ancak kitabın tamamen Fransız kültürü çerçevesinde yazılmış olması çalışmamızın

⁵¹² Bunun için Ünsal, dönemin ünlü sözlüklerine bir göz atmanın yeterli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, 1850'de basılan bir sözlükte “*reaya*” ve “*tebaa*” sözcüklerinin karşılıkları olmasına karşın “*vatan*” sözcüğünün bulunmaması bunun için önemli bir göstergedir. Ünsal, s.13.

⁵¹³ Ünsal, s.4.

içeriği açısından da önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Ancak yurttaşlık bilincinin oluşturulmasında çeviri bir kaynağın etkisinin Türk sosyologlar tarafından yazılmış kitaplara oranla daha az olacağı da yadsınmamalıdır.

Yazarların iş bölümü konusunu açıklarken kullandıkları iş bölümünün insanları sıkı bir şekilde birleştirdiği vurgusu öğrencilere iş bölümü ve dayanışmanın toplumsal hayatın temel dinamiği olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte yazarlar “*Bir millet hâlinde birleşenler aynı lisanı konuşanlardır.*” diyerek başta “*dil birliği*” olmak üzere kültürün millet olmada en önemli unsur olduğunu savunmuş, millet olma bilinci ve vatanseverlik duygularının yayılmasında en önemli fonksiyonun okullara ait olduğunu özellikle vurgulamışlardır.

Yazarlar devlet konusunda eski devlet anlayışlarında bireyin bir önemi olmadığını, aksine bireyin devletin selameti ve gücü için faaliyetlerde bulunabildiğini ancak çağdaş anlayışta devletin birey için olduğunu ve devletin bireylerin haklarının koruyucusu ve hukukun uygulayıcısı fonksiyonuna vurgu yapmışlardır. Çağdaş seküler devletin “*İster himaye etsin ister cezalandırsın herkes için bir olmalıdır.*” ilkesine sahip olduğunu ve insanların kanun önünde eşitliğinin bir uygarlık göstergesi olduğunu öğrencilere aktararak “Halkçılık” anlayışına vurgu yapmıştır.

Gleyse ve Hesse, devrim sonrasında Fransa’da ortaya çıkan devlet yapısının başarılı bir örnek/model olduğu düşüncesini kabul etmişlerdir. Bireysel hak ve özgürlükler açısından Cumhuriyet’in ideal bir anlayış olduğunun savunulduğu kitapta vurgulanan düşünceler, büyük oranda yeni kurulan Cumhuriyet’in değerleri ile örtüşmektedir. Bu nedenle her ne kadar verilen örnekler Türk toplumunun tarihi ve işleyişi ile çok uyuşmasa da teorik çerçevesi ile Cumhuriyet kadrolarının ideallerine uygun bir kitap olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada ele alınan ikinci kitap Mehmet İzzet’in kendi kaleme aldığı kitap olmuştur. Bu kitabın ilk kitapla benzeşen birçok yönü olmakla birlikte hem Gleyse ve Hesse’nin hem de İzzet’in Durkheim sosyolojisinin etkisinde olmalarından dolayı bu durum normal olarak değerlendirilmiştir.

İzzet bireyin tüketim alışkanlıklarının, hobilerinin, ahlakının, mantığının vs. her şeyinin tamamen toplum tarafından şekillendirildiğini, bu yüzden bireyin bir topluma tabi olmak zorunda olduğunu vurgulayarak, birlikteliğin önemini ortaya koymuştur. Bununla birlikte İzzet’e göre iş bölümünün artması medeniyetin ve

insanların terakki yolunda ilerlemesi demektir. İzzet, insanların iş bölümü sayesinde sadece ekonomik çıkar elde etmediğini vurgulayarak, toplumsal yaşam ve iş bölümünün aidiyet duygusunun gelişmesi ve biz bilincinin kazanılmasının da temeli olduğunu öğrencilere kazandırmaya çalışmıştır.

İş bölümünün aidiyet duygusunda önemli bir merhale olarak görülmesi, millet olma bilincinde de önem arz etmektedir. Millet olma bilincinin uyanması ile İzzet'e göre yurttaşlarda yurdun tümünün kendilerine ait olduğu düşüncesi hâsıl olmuştur. Çünkü iş bölümü ile yurdun tümü bir şekilde birbirine bağlanmıştır. Bu bakış açısıyla değerlendirdiğimizde İzzet'in düşüncesinde millet olma bilinci iş bölümünü ve dayanışmayı geliştirirken, iş bölümünün ve dayanışmanın gelişmesinin de millet olma anlayışını desteklediği değerlendirilebilir.

İzzet kitabında sendikalaşmanın, kooperatifleşmenin ve şirketleşmenin gelişim sağlayacağını belirterek, dayanışmanın ve birlik olmanın ekonomik olarak da artı sağlayacağını öğrencilere aktarmaya çalışmıştır.

İzzet bir toprak üzerinde yaşayan bir zümrenin azası kendilerine yabancı saydıkları kimselerle bir yönetim altında veya o kimselerin siyasi hâkimiyeti altında yaşamak istemezlerse o zümrede milliyet duygusu uyandığını ifade etmiştir. Bağımsız yaşama isteğine değinilen bu anlayışla İzzet, Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan ve her ulusun kendi kaderini tayin etme olarak tanımlanan “Milliyetler Prensibi”ne de vurgu yapmaktadır.

İzzet, milletini sevmenin milleti oluşturan her bireyin görevi olduğunu öğrencilere kazandırmaya çalışmıştır. Ona göre millet sevgisini beslemek için toplumda çok önemli mevkilerde olmak gerekmez, hangi görevi icra edersek edelim milletimizi sevmemiz bir sorumluluğumuzdur. Gerçek millet sevgisinin, geçmişten ziyade gelecek için olduğunu belirten İzzet, vatanseverlerin milletin gelecekteki gelişimini düşünerek onu sevdiğini ifade etmiştir.

Milletle devletin birbirinden tamamen ayrılacak iki farklı gerçeklik olmadığı düşüncesi İzzet'te önemli yer tutar. Öğrencilere devletin millet için olduğu fikrini kazandırma amacı güden İzzet, siyaseten birlikte yaşamayı dileyen ve bu isteğini şuurla taşıyan milletin, devlet denilen hukuki şekli almaya çalıştığını vurgulamıştır.

Demokrat devlette her insanın yurttaş olarak önemli olduğunu ve yurttaşlığın esasının “*insan hakkı*” olduğunu vurgulayan İzzet, demokrasilerin diğerler yönetim biçimlerinden en belirgin farkının; demokrasilerde bireyin sadece hukuk sistemine tabi olmakla kalmayıp, bu kanunların yapılmasına katkı sağlaması olduğunu vurgulamıştır. O parlamentonun her vilayetten belli sayıda temsilci seçilerek oluşturulması gerektiğini, bu sayede azınlıkların da temsil hakkının oluşacağını belirtmiş, bunun azınlıkların da isteklerini bildirmelerine olanak sağlanacağını vurgulamıştır. İzzet, bu yaklaşımlarıyla katılımcı demokrasi anlayışı kazandırma amacı gütmüştür. Ayrıca bu amaca yönelik olarak sadece siyasi mekanizmayı işletecek kişilerin halk tarafından seçilmiş olmasının devlete demokrat olma özelliği yüklemeyeceğini belirterek, bunun için siyasi makinenin halk tarafına dönmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Bunun da kanunlar önünde ve kanunların yapılmasında eşitlik ilkesi ile gerçekleşeceğini belirterek öğrencilere “*katılımcı demokrasiye dayanan halkçı bir anlayış*” kazandırmada etkin bir düşünce ortaya koymuştur.

İzzet’in düşüncesinde kanunlar önünde eşitlik devlet mekanizması için en önemli olgulardan birisidir. O herkesin eşit biçimde memuriyete girebilmesini, milletin maddi manevi ortak servetinden herkesin eşit bir şekilde istifade etmesini ön plana çıkarmıştır. Ancak onun bu eşitlik düşüncesi asla sosyalizme kaymamış, aksine sosyalizmi eleştirmiştir. Batı toplumlarının bütün kurumlarında eşitlik ilkesinin büyük değişimler oluşturduğunu söyleyerek, bu mefkûrede siyasi olarak eşit olmanın adlî, medeni ve iktisadi açıdan eşit olmaya temel teşkil ettiğini belirtmiştir.

Eşitlik ilkesi ile ilgili olarak İzzet, eşitliğin yanlış tanımlanmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre toplum/devlet her ferdine eşit gelişim hakkını sunmalıdır. Fakat yaradılış ve mizaç olarak müstesna olanların toplumun gelişimi için daha önemli şeyler ortaya koyacaklarından bunların sivrilmelerine izin verilmesi gerektiğini savunarak, devlet mekanizmasının herkesin ihtiyacını ve istihkakını vermek olarak tanımladığı iki temel adalet prensibine dayanması gerektiğini belirtmektedir.

Eğitimin devletin aslî görevi olduğunu belirten İzzet, öğrencilere gereken tahsil ve terbiyeyi ona ancak devletin verebileceğini, devletin bireylerin tabii hamisi olduğunu ve devletin yurttaşlarını eğitim yoluyla cehalet tehlikesinden ve cehalet aczine düşmekten koruması gerektiğini vurgulamaktadır. İzzet bir taraftan devletin yurttaşlarına karşı birçok alanda farklı görevleri olduğunu ifade ederken, diğer taraftan

bu görevlerin karşılıklılık esasına dayandığını belirtmektedir. Bu noktada öğrencilere devlet-yurttaş ilişkisinin temelinde karşılıklı haklar ve sorumlulukların önemli yer tuttuğu düşüncesi kazandırılmaya çalışılmıştır.

İzzet'in kitabında aile ve kadın konusu önemli yer tutmaktadır. Aile ve kadının bütün Türk toplumlarında tüm tarih boyunca önemli bir yere sahip olduğu düşüncesine vurgu yapan İzzet, "bir memleketin medeniyeti hakkında hüküm vermek için kadınlarının vaziyetine bakmak kâfidir." diyerek kadınların toplumsal statüsünün bir medeniyet göstergesi olduğu fikrini savunmuştur. Bu nedenle tek eşle evliliğin yüksek bir kültürün gelişimi için toplumun ihtiyaç duyduğu bir yapı olduğunu vurgulayarak, Cumhuriyet ile birlikte Türk kadınının kazandığı statüyü öğrencilere aktarma çabasına girmiştir. İzzet'e göre kadının toplumdaki ve ailedeki statüsü erkeklerle eşitlendikçe daha önceden vurguladığımız eşitlik anlayışının sonuçları çok daha kolay gerçekleşecektir. İzzet'e göre bugün medeniyette en ileri olan kavimlerde görülen aile tipi sevgi üzerine kurulmuş eşitlikçi ailedir. Bu aile yapısı çocukların en sağlıklı şekilde yetiştirilebileceği aile tipidir. İzzet modern ailenin eski Türklerdeki aile yapısına benzediğini ve günümüzde Medeni Kanun ile bu aile yapısının desteklendiğini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımlarıyla öğrencilere aile yapısında ve kadının toplumsal statüsünün yükseltilmesinde Cumhuriyet'in kazanımlarını destekleyen örnekler kullanarak bu kazanımların pekiştirilmesini sağlamıştır.

İzzet'in 1926 yılında kaleme alarak kendi dönemi için hem sosyoloji biliminde bir temel kaynak hem de eğitim materyali olarak hazırladığı kitap, dönem şartları göz önüne alındığında anlatım dili olarak kendinden önce yazılmış kitaplara göre daha basit, ancak içerik olarak daha yoğun bir yapıya sahiptir. Kavramlar tek başına tanımlanarak bırakılmamış, olması gerektiği gibi tarihsel bağlantılarıyla birlikte neden-sonuç ilişkisinde açıklanmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet Devrimi tebaadan yurttışa dönüşümü gerçekleştiren bir devrimdir. İzzet'in kitabında kullandığı ifadeler ve kazanımlar da buna özellikle vurgu yapmaktadır.

Çalışmamızda yer alan üçüncü kitap Max Bonnafoous ile Necmettin Sadık'ın (Sadak) birlikte kaleme aldıkları "İctimaiyyat" adlı kitaptır. Bu kitapla ilgili olarak söylenebilecek en temel ifade kitabın eksik olduğudur. Yazarlar kitabın ikinci ve üçüncü ciltlerini de yazmak için plan yapmışlar, konularını belirlemişler ancak bu ciltleri yazamamışlardır. Bu nedenle kitap sosyolojik içerik olarak eksiktir. Kitabın

diğer özelliği ise Necmettin Sadık'ın (Sadak) diğer yazdığı kitapla olan benzer ifadelere sahip olmasıdır. Bu kitapta kullanılan metinler ve örnekler düzenlenip, sadeleştirilerek Sadak'ın ikinci kitabında da kullanılmıştır.

Yazarlara göre sanayileşmenin bir sonucu olarak hemen her mefkûre bozulma tehlikesi geçirmektedir. Aile yapıları hemen her yerde yozlaşmakta, dinî duygular azalmaktadır. Aynı durum millî mefkûre ya da vatan mefkûresi için de geçerlidir. Bonnafous ve Sadak'a göre bizim milletimiz Millî Mücadele ile bu mefkûrenin muazzam kudretinden neler bekleyebileceğini, ne mucizeler ümit edebileceğini geçmişte kâfi derecede göstermiştir. Bu yaklaşımla yazarların öğrencilere yönelik millî mefkûreyi canlı tutarak, onları ortak amaçlar çevresinde birleştirecek çalışmalar yapmaya çalıştığı söylenebilir. Zaten yazarların sosyolojiye yükledikleri anlam da bu doğrultudadır.

Bonnafous ve Sadak sosyoloji bilimine en çok ihtiyaç duyan ülkelerin hiç şüphesiz bizim gibi inkılaplar geçiren, eski müesseselerini yıkarak genç demokrasiler inşa eden ülkeler olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle yazarların öğrencilere yönelik olarak hem millî mefkûreyi canlı tutma hem de demokrasi anlayışının yerleşmesi açısından sosyoloji biliminin etkin kullanımını amaçladıkları değerlendirilebilir.

Bonnafous ve Sadak, bir milleti yönetmek için yalnız zekâ ve ahlaki durumun yeterli olduğu dönemlerin sona erdiğini belirterek, devletlerin bilimsel yöntemlerle, bilime dayalı bir şekilde yönetilmesi gerektiğini savunurlar. Yazarlar, bir cemiyete ya da bir millete hâkim olmak için toplumsal hayatı idare eden değişmez kanunları yani bilimsel kanunları bilmek gerektiğini vurgulamışlardır. Onlar bu bilimselliğin gereği olarak her yurttaşın doğrudan doğruya ya da bir aracı kullanarak yönetimde söz sahibi olması gerektiğini ifade ederek, katılımcı demokrasinin önemini öğrencilere kazandırma gayretine de girmişlerdir.

Yazarların etkilendikleri isim olan Durkheim'ın etkisi yazarların iş bölümüne yaklaşımları konusunda da göze çarpmaktadır. Bir toplumda iş bölümünün artmasını sağlayan temel hususun kitlelerin birlik olması ve birbirleriyle ilişkide bulunması olarak değerlendiren yazarlar, bununla birlikte nüfus artışının da iş bölümünde önemli bir etkisi olduğunu ifade etmişlerdir. Son asırda toplumların en genel ve en dikkate çarpan yönünün iş bölümü olduğunu savunan yazarlar, iş bölümünün ve

uzmanlaşmanın arttığı toplumların gelişmiş toplumlar olarak değerlendirildiğini belirtmişlerdir.

Bonnafous ve Sadak’a göre Sosyoloji öğrencilere içinde yaşadıkları, idare etmek istedikleri toplumsal çevreyi bilimsel bir şekilde tanıma zorunluluğunu göstermektedir. Sosyoloji ile öğrenciler, sahip olacakları bu geniş bilgiler sayesinde siyaset sahnesindeki uygulamaları analiz edebilecekler ve geçerli kılacaklardır.

Daha önce de vurgulandığı gibi Bonnafous ve Sadak’ın kitabı devam edememiş bir projenin ilk basamağıdır. Bu nedenle içerik olarak eksik kalmıştır. Bu kitabın içeriği sosyoloji eğitimi için yeterli olmadığından yazarların belirttikleri amaçlara ulaştıklarını ifade etmek de güç olacaktır. Ancak yine de gerek iş bölümü gerek millî mefkûre gerek katılımcı demokrasi gerekse toplumların bilimsel yöntemlerle yönetilmesi ve bilimin etkin kullanılmasına yönelik vurguları öğrenciler açısından anlamlıdır.

Analizini yaptığımız bir diğer kitap Hilmi Ziya (Ülken) tarafından yazılan “Umumî İctimaiyat” adlı kitaptır. Hilmi Ziya sosyoloji dersinin ulus devletin kurulmasını müteakip felsefe dersi ile birlikte liselerin ve öğretmen okullarının müfredatlarında yer aldığını belirterek, sosyolojiyi ulus devletin bilimi olarak görmektedir.

Kitabının amacını öğrencilere sosyolojiyi tanıtmak ve onlara giriş düzeyinde de olsa sosyolojik bakış açısı kazandırmak olarak belirleyen Hilmi Ziya, içerik açısından kitabını dönemin müfredatına uydurma çabası içine girmemiştir. Kitap konu olarak hem eksik hem de müfredata uygun değildir. Hilmi Ziya da tıpkı Bonnafous ve Sadak gibi bu kitabının giriş hüviyetinde olduğunu ve bazı konuların daha sonra bu kitabı takip edecek yeni çalışmalarda verileceğini belirtmiştir.

Kitapta sadece sosyoloji bilimi, bölümleri ve yöntemiyle birlikte tanıtılmış, ek olarak toplumsal evrim çizgisinde yer alan aşamalar örneklendirilerek açıklanmıştır. Bu özellikleri göz önüne alındığında kitabın, Cumhuriyet ile hedeflenen yurttaş profiline diğer sosyoloji ders kitapları kadar etkisi olmadığını söyleyebiliriz. Az da olsa ortaya çıkacak etki yalnızca sosyolojiyi bilen ve olayları ve durumları değerlendirirken giriş düzeyde de olsa sosyolojik bakış sergileyen bireyler yetiştirme noktasında kalmıştır.

1930'lar yeni kurulan devletin hem ideolojik hem de kurumsal yapı olarak teşkilatlandığı ve bunlara yönelik yenileşme hareketlerinin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Bu kapsamda değişen koşullar çerçevesinde 1924 yılında hazırlanan eğitim müfredatında önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda 1935-1936 eğitim öğretim yılından itibaren geçerli olacak şekilde sosyoloji dersi için de yeni bir müfredat hazırlanmıştır.

Yeni müfredatın sosyolojiye yüklediği anlam sadece bir ders olmaktan öte (1935 ve 1938 yıllarında yayımlanan müfredat programı doğrultusunda) “*Gençleri Türk devriminin amaç bildiği ideallerin fikrî temellerini kavriyacak hale getirmek ve böylece Türk sosyetesinin gelişmesine yarıyacak işler yapacak yurttaşlar yetiştirmek*” olarak belirlenmiştir. Yani artık sosyoloji dersi zaten iyi yurttaş yetiştirmeye yardımcı olacak içeriğinin haricinde, resmi olarak da Cumhuriyet ideolojisini benimsemiş, istenilen tipte yurttaşlar yetiştirme gayreti göstermesi gereken bir ders haline gelmiştir. Söz konusu programlarda ayrıca öğretmenlere yönelik olarak “*...içtimaiyat kitabının her bahsinde hadiselerin tarihi akışı üzerinde durarak ve talebenin tarih derslerinde elde ettiği bilgiden ayıklatarak bugünkü duruma geçeceği gibi orta kısımda yurt bilgisinde elde ettiği kanaatleri de bu ilmin verimleriyle kuvvetlendirmiş olmalıdır.*” şeklinde de görev verilmiştir. Çalışmamızda incelediğimiz son kitap olan Sadak'ın ikinci kitabı, bu müfredat çerçevesinde hazırlanan ilk sosyoloji ders kitabıdır.

Sadak'ın kitabı Atatürkçü düşünce doğrultusunda şekillenen, içeriğinde Atatürk İlke ve Devrimlerine yer veren ilk sosyoloji ders kitabı olma özelliğini de taşımaktadır. Kitabın bu niteliği, özellikle Cumhuriyet döneminde verilen yurttaşlık eğitimleri ile paralel bir anlayış ortaya koymaktadır.

Sadak, toplum olmanın temelinde zor zamanlarda ortaya çıkan ortak ülkülerin önemine vurgu yaparak milleti oluşturduğu ifade edilen unsurların her birinin millet anlayışının içinde olduğunu ancak tek başına hiçbirinin millet olmak için kâfi olmadığını, asıl önemli olanın ise ortak kültür, ortak duygu ve düşünceler ile ülkü birliği olduğunu belirtmiştir. Durkheim ve Ziya Gökalp'i takip eden dayanışmacı bir sosyolog olarak Sadak, “*Hak yok, ödev var.*” düşüncesini benimsemiş, öğrencilere de görev ve sorumlulukların haklardan önce geldiğine yönelik vurgularda bulunmuştur.

Sadak kitabında dönemin düşünce yapısına uygun olarak tüm açıklamalarında eski Türk topluluklarından örnekler vermiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda Türk Tarih

Tezi ile ortaya koyulmaya çalışılan, Türklerin tarihinin Osmanlı'dan ve İslamiyet'ten bağımsız olarak incelenmesi gerektiği düşüncesine de uygundur.

Sadak, Orta Asya'dan başlayarak Türk cemiyetlerinin hanlıklar, iller, büyük ilhanlıklar kurarak, Asya ve Avrupa'da egemen olduğunu ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu devrinden geçerek milletin bütün sosyal ve tarihî unsurlarına uygun olarak bugünkü tam gelişmiş ve tek kütle halindeki Türk milletini meydana getirdiğini ifade etmektedir. Bu yönüyle Cumhuriyet devriminin de tarihsel unsurların olağan bir sonucu olduğunu ifade eden Sadak, öğrencilere Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluşunun toplumsal evrimin zorunlu bir sonucu olduğu fikrini aktarmaktadır.

Devletlerin evrimsel süreçte vardıkları en yüksek tekâmül derecesinin demokrasi olduğunu belirten Sadak, demokrasiyi egemenliğin herhangi bir ferde veya aileye, hanedan eline değil bizzat kamusal iradeye tecelli etmesi olarak değerlendirerek Türklerin eski dönemlerden itibaren demokrat bir yapıda olduğunu ancak saltanatın bu hakkı ellerinden aldığını ifade eder. Bu yönüyle baktığımızda Sadak'ın kitabında birçok konuda Cumhuriyet devrimi ile oluşan kazanımlar noktasında geçmişle bir kıyas yaptığını, Cumhuriyet devriminin birçok yönden topluma müspet kazanımlar edindirdiğini ifade edebiliriz.

Türk halkçılığının Türk milletinin benliğinin ve varlığının en mukaddes varlığı olarak kabul eden Sadak; halkçılığı, eski devrin tersi olarak halka iklim ve medeniyet götürmek, deha ve ilham kaynağı olarak kültürde ve sanatta halktan kuvvet almak olarak tanımlamıştır.

Sadak İzzet'in düşüncesi ile paralel olarak devlet ve milleti birbirinin tamamlayan unsurlar olarak görmektedir. Bu nedenle millî devletlerde hakimiyet düşüncesi yerine, yurttaşlarına hizmet (amme hizmeti) etme mefhumu ön plana çıkmaktadır. Sadak bu yaklaşımı ile öğrencilere milliyetçi, halkçı ve laik bir devletin, düzen sağlayıp, hizmet veren bir yapı olduğunu, bununla birlikte kendisini oluşturan milleti hiçbir zaman tahakküm altına almadığını aktarmaktadır.

Sadak devletin ekonomik görevleri olduğunu belirterek ekonomide devletçi bir yaklaşımı savunmuştur. Devletçiliği, ülkeyi daha hızlı endüstrileştirecek, köylünün mahsulünü daha çabuk, daha iyi, daha çok fiyata satmasını sağlayacak, işsizliği ortadan kaldırarak işçiye daha yüksek gündelik verecek, yani medeniyeti ilerletecek

bir anlayış olarak görür. Sadak devletçiliğin eşitlikçi bir toplum için gerekli olduğunu belirterek bu yönüyle halkçılığın da temeli olduğunu göstermektedir.

Sadak’a göre Türk inkılabı, eğitim ve kültür alanında cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi, devletçi ve laik yurttaş yetiştirmeyi amaç edinmiştir. Türk inkılabını “*hukuk alanında yapılmış bir devrim*” olarak nitelendiren Sadak, hukuk alanında yenileşme yapılabilmesinin tek koşulunun din ve devleti birbirinden ayırmak olduğunu ve Cumhuriyet’in bu ayrımı laik anlayışının benimsenmesiyle beraber başardığını ifade etmektedir. Sadak, Türk milletinin yüzyıllarca süren bu döngüyü kırması olan laiklik ilkesini Türk inkılabının en muazzam ve en şerefi sayfası olarak görmektedir.

Sovyet Rusya, Nasyonal Sosyalist Almanya, Faşist İtalya ve Kemalist Türkiye ifadelerini bir arda kullanarak bu yönetimleri “*kuvvetli hükûmet*” olarak tanımlamıştır. I. Dünya Savaşı sonunda gelişen koşullar nedeniyle kuvvetli hükûmet ihtiyacının ortaya çıktığını belirten Sadak, kendilerini doğuran tarihî ve sosyal sebepler, millî ihtiyaçlar, millî deha, siyasi ve ekonomik ülküler bakımından bu hükûmet şekilleri arasında benzerlik olmadığını savunarak Cumhuriyet devriminin önderi Mustafa Kemal Atatürk’e diktatör yakıştırması yapanları da eleştirmiştir.

Sadak tartışmasız bir şekilde Atatürk İlke ve Devrimlerini benimsemiş, bunu tüm eylem ve ürünlerinde net bir şekilde ortaya koymuştur. Onun bu kitabı da aynı ilkeler çerçevesinde yazılmış, öğrencilere Atatürk İlke ve Devrimlerinin benimsetilmeleri hususunda yardımcı olması amacı güdülmüştür.

Daha Millî Mücadele devam ederken bir taraftan da modern Türkiye’yi kurmak için çalışmalara başlayan Atatürk, öncelikli olarak eğitim sisteminde yenileşmeler yapılması gerektiğini görmüştür. Onun temel hedefi Türkiye’de bir cumhuriyet kültürü oluşturarak, modern bir toplum ortaya koyabilmektir.

Cumhuriyet kültürünün yüzlerce yıldır tebaa olarak yaşamış bir topluluğa benimsetilmesi sadece yasalarla yapılabilecek bir şey değildir. Bunun için öncelikli olarak iyi yurttaşlar yetiştirilmesi amacıyla işe başlanmıştır. Cumhuriyet ile birlikte ortaya çıkan yeni düşünce sistemi, beraberinde “*fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür*” nesilleri temsil eden yeni bir yurttaş tipi ortaya koymayı hedeflemiş, bu hedefe ulaşmak için de zorunlu olarak eğitim sisteminde köklü reformlar gerçekleştirmiştir. Eğitimde yeni yöntemler, yeni okullar, yeni müfredatlar ile başlayan süreç, eğitimin

tek elden yürütülerek ikili anlayışı ortadan kaldıran Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve kültürel alanda yapılan devrimlerle devam etmiştir.

Söz konusu yenileşme hareketlerinden birisi de müfredata sosyoloji dersinin eklenmesi olmuştur. İstisnasız her bilgi iyi bir yurttaş olmak için bizlere etki etmektedir ancak sosyoloji bilgisi içerik bakımından yurttaşlık bilinci eğitimleriyle büyük oranda benzeşmektedir. Türkiye’de sosyolojinin ilk yıllarında üzerinde durulan tesianüt ve sorumluluk kavramlarının ilkokullarda eğitimi verilen yurttaşlık bilgisi derslerinde de yoğun biçimde karşımıza çıktığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte iş bölümü, millet, devlet, hükümet, hak ve sorumluluklar, aile, kadının toplumsal hayattaki yeri, vatan, demokrasi vb. konular, sosyolojinin doğrudan kapsamına giren başlıklar olmuştur.

İncelediğimiz kitaplarda, kitapların yazıldıkları dönemin özelliklerine göre bu başlıklarda yapılan vurgular ve bunlarla öğrencilere kazandırılmaya çalışılan düşünceler analiz edilmiştir. Bunun sonucunda özellikle iş bölümü ve iş bölümünün toplumsal hayattaki birleştirici yönünün sıklıkla vurgulandığı, bu sayede yeni kurulmuş devletin kurumsallaşmasına ve yavaş yavaş oturan millet olma anlayışına katkı sağladığı değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım dönemin sosyoloji anlayışı için de geçerli olan lise düzeyi haricinde dayanışmacı sosyologların da sıklıkla üzerinde durdukları bir konu olmuştur.

Sosyoloji ders kitaplarının millî bilinç oluşturmaya etkisinin dışında öğrencilere katılımcı demokrasi anlayışının kazandırılması, tarih bilinci geliştirilmesi, sanayileşmenin bir toplum için anlamı, ailenin birey ve toplum için önemi, kadının sosyal statüsünün geliştirilmesinin önemi, Cumhuriyet devriminin nitelikleri ve Cumhuriyet’in sağladığı kazanımların Türk toplumu için anlamı ve en nihayetinde Atatürkçü düşünce sistemi çerçevesinde öğrencilerde Atatürk İlke ve Devrimlerinin içselleştirilmesi gibi konularda kazanımlar sağladığı görülmüştür. Bu çerçevede Cumhuriyet ile oluşturulmak istenen yurttaş tipine sosyoloji ders kitaplarının da etkisi olduğu değerlendirilmektedir.

Hangi araç kullanılırsa kullanılsın her sistem kendisi için “*iyi yurttaş*” yetiştirme çabasıdadır. Günümüzde Atatürkçü düşüncenin hedef koyduğu temel esaslardan zaman zaman uzaklaşmalar olsa da bizim toplumumuz için “*iyi yurttaş*”

hâlâ “*fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür*” bireylerdir. Bu nedenle başta eğitim alanında olmak üzere icra edilecek tüm faaliyetlerde gözetilmesi gereken yön bu olmalıdır.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi:

- **Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Kataloğu (BMGM)**
- **Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (BTDB)**
- **Kararlar Daire Başkanlığı (KDB)**

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi:

- **Maarif Mektubî (MF.MKT)**

MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi:

- **Türkçe Arşiv Eserleri Koleksiyonu**

SÜRELİ YAYINLAR

I. Gazeteler:

Akşam

Cumhuriyet

Resmî Gazete

II. Dergiler:

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Atatürk Dergisi

Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Doğu Batı

Eğitim ve Bilim

Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

Güvenlik Stratejileri Dergisi

Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

International Journal of Academic Value Studies

İçtimaiyat Mecmuası

İslamî İlimler Dergisi

Journal of Human Sciences

Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi

Les Études Sociales

Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi

Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi

Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

Social Sciences Studies Journal
Sosyal Bilimler Dergisi
Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi
Sosyoloji Dergisi
Tarih Dergisi
Toplum ve Bilim
Toplumsal Tarih
Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
Türkiye Barolar Birliği Dergisi
Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
Zeitschrift für die Welt der Türken

RESMÎ YAYINLAR

Kültür Bakanlığı, **Lise Filozofi Programı Kılavuzu**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935.

Kültür Bakanlığı, **Lise Programı**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1938.

Maarif Vekaleti, **Lise Birinci Devre Müfredat Programı**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340.

Maarif Vekaleti, **Lise Müfredat Programı**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.

Millî Eğitim Bakanlığı, “Cumhuriyetin İlk Dönemi Eğitim Kurumları (1921-1926)”, Telif ve Tercüme Heyeti, **Heyet-i İlmiye Toplantıları**, Ankara, 1924, 20.03.2019, https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmiye.pdf

Millî Eğitim Bakanlığı, **Talim Terbiye Kurulu Kararları**, Ankara, 1927, 01.03.2019 tarihinde https://ttkb.meb.gov.tr/kurulkararlari/fihristler/fihrist_1927.pdf

TBMM, **1924 Anayasası**, 10.01.2019, <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>

Türk Dil Kurumu. **Büyük Türkçe Sözlük**, 10 Şubat 2019, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c600028d6d250.39738158

Resmî Gazete, No:2420, 6 Haziran 1933.

KİTAPLAR

AFYONCU, Erhan. **Sorularla Osmanlı İmparatorluğu**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali. **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 4.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali ve Levent KÖKER. **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali. Filiz ZABCI ve Reyda ERGÜN. **Kral-Devletten Ulus-Devlete**, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.

AHMAD, Feroz. **Bir Kimlik Peşinde**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

ARMAOĞLU, Fahir. **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

ATATÜRK, Mustafa Kemal. **Medeni Bilgiler/Türk Milletinin El Kitabı**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2010.

ATATÜRK, Mustafa Kemal. **Nutuk**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, 9.Cilt, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı. **Sosyoloji**, Sebat Basımevi, İstanbul, 1939.

BERKES, Niyazi **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

BESNARD, Philippe. **Études Durkheimiennes**, Librairie Droz S.A, Geneve, 2003.

BLOCH, Mark. **Feodal Toplum**, Savaş Yayınları, Ankara, 1983.

BOTTOMORE, Tom ve Robert NİSBET. **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi I**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2006.

BONNAFOUS, Max ve Necmettin SADIK (SADAK), **İçtimaiyat, Birinci Kitab: Umumî İçtimaiyat**, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1927.

BORATAV, Korkut. **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.

BOZBAĞLI, Sabiha. **İhtilaller ve Darbeler Tarihi**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1967.

DEĞİRMENCİOĞLU, Coşkun. **Mehmet İzzet**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

DEMİR, Ömer ve Mustafa ACAR. **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Liberte Yayınları, Ankara, 2005.

FREEMAN, Charles. **Mısır, Yunan ve Roma**, Dost Kitabevi, Ankara, 1996.

GÖKALP, Ziya. **Yeni Hayat-Doğru Yol**, Kültür Bakanlığı Devlet Kitapları, Ankara, 1976.

GÖKALP, Ziya. **Türk Uygarlık Tarihi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1991.

GUİBERNAU, Montserrat. **Milliyetçilikler**, (Çev: Neşe Nur DOMANIÇ), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997.

GÜNDÜZ, Mustafa ve Ferhan GÜNDÜZ. **Yurttaşlık Bilinci**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2005.

HEATER, Derek. **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

HESSE, Andre ve GLEYZE, **Notions de Sociologie Appliquee a La Morale et L'education**, Librairie Felix Acan, Paris, 1922.

HESSE, Andre ve Alfred GLEYZE. **İçtimaiyat Dersleri**, (Ed: Mehmet KANAR), (Çev: Mehmet İZZET), İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1998.

HOBSBAWM, Eric. **Devrim Çağı (1789-1848)**, Çev: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.

HUBERMAN, Leo. **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

İSMAİL Fethi, Max Bonnafoous ve Louis Rolland. **Le Français Pour Les Turcs**, Grande Librairie Mondiale, Constantinople, 1929.

İNALCIK, Halil. **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992.

İNALCIK, Halil. **Osmanlı ve Modern Türkiye**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

İZZET, Mehmet. **İçtimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.

KAÇMAZOĞLU, Hacı Bayram. **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002.

KAÇMAZOĞLU, Hacı Bayram. **Türk Sosyolojisinde Temalar 2**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012.

KAÇMAZOĞLU, Hacı Bayram. **Türk Sosyoloji Tarihi II**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013.

KADIOĞLU, Ayşe. **Vatandaşlığın Dönüşümü/Üyelikten Haklara**, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

- KIZILÇELİK, Sezgin. **Frankfurt Okulu**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2000.
- KONGAR, Emre. **21.Yüzyılda Türkiye**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.
- KOSCHAKER, Paul. **Roma Özel Hukukunun Ana Hatları**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- Meydan Larousse. **Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Cilt: 20, Grand Larousse Encyclopedia, İstanbul, 1992.
- MCNEİL, William H. **Dünya Tarihi**, (Çev: Alaettin ŞENEL), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- MARSHALL, Gordon. **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- MARSHALL, Thomas Humphrey ve Tom BOTTOMORE. **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, (Çev: Ayhan KAYA), Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000.
- ÖZAKMAN, Turgut. **Cumhuriyet**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009.
- PAZARLI, Osman. **Sosyoloji**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966.
- PİRENNE, Henri. **Ortaçağ Kentleri ve Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (Çev: Uygur KOCABAŞOĞLU), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- ROUSSEAU, Jean Jacques. **Toplum Sözleşmesi**, (Çev: Alpagut ERENULUĞ), Öteki Yayınları, Ankara, 1999.
- SADAK, Necmettin. **Sosyoloji**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.
- SARIBAY, Ali Yaşar. **Siyasal Sosyoloji**, Der Yayınları, İstanbul, 1998.
- TANİLLİ, Server. **Uygarlık Tarihi**, Adam Yayınları, İstanbul, 2002.
- TANÖR, Bülent. **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- TİMUR, Taner. **Osmanlı'nın Toplumsal Düzeni**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- TOPRAK, Zafer. **Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012
- TOURAİNE, Alain. **Demokrasi Nedir**, (Çev: Olcay KUNAL), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- TOURAİNE, Alain. **Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek miyiz**, (Çev: Olcay KUNAL), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

USLUBAŞ, Tolga. **Geçmişten Günümüze Dünya**, Venedik Yayınları, İstanbul, 2013.

ÜLKEN, Hilmi Ziya. **Umumî İctimaiyat**, Galatasaray Talebe Sandığı Neşriyatı, İstanbul, 1932.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Felsefeye Giriş (Cilt II)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958.

ÜLKEN, Hilmi Ziya. **Felsefeye Giriş (Cilt I)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.

ÜSTEL, Füsün. **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Dost Kitabevi, Ankara, 1999.

ÜSTEL, Füsün. **Makbul Vatandaşın Peşinde**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

WEBER, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, (Çev: Zeynep GÜRATA), Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999.

YÜCEL, Bulut. **Sosyolojiye Giriş**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul, (t.y.).

KİTAP BÖLÜMLERİ

ACUN, Fatma. “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, **Türkler**, 9.Cilt, (Ed: Hasan Celal Güzel ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.1665-1683.

AÇIKGÖZ, Halil. “Mehmet İzzet”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal TAŞTAN), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss.21-36.

ADADAĞ, Ülgen. “Türk Siyasal Yaşamında Anayasal Geçişler”, **Türk Siyasal Hayatı**, (Ed: Ahmet DEMİREL ve Süleyman SÖZEN), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, ss.97-119.

AKYILDIZ, Ali. “Tanzimat ve Osmanlılık Projesi”, **Osmanlı'da Yenileşme Hareketleri**, (Ed: Ali AKYILDIZ), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, ss.88-107.

ATASOY, Fahri. “Hilmi Ziya Ülken ve Niyazi Berkes”, **Türk Sosyologları**, (Ed: Çağatay Özdemir), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, ss.66-87.

AYGÜL, Hasan Hüseyin. “Sosyal Mühendislik Aracı Olarak Dil Türk Dil Reformu Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, 1.Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, ss.527-556.

AYTAÇ, Kemal. “Atatürk'ün Eğitim Görüşü”, **Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar**, (Ed: Kemal Aytaç) Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984, ss.7-10.

BAYRAKTAR, Duher. “Mehmet İzzet”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal TAŞTAN), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss.226-227.

ÇAKIR, Coşkun. “Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlânı, Tepkiler ve Uygulanması”, **Türkler**, 14.Cilt, (Ed: Hasan Celal GÜZEL ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.1251-1286.

ÇELEBİ, Nilgün. “Türkiye’de Sosyolojinin Kurumsallaşması”, **Türkiye’de Sosyoloji**, (Ed: Çağatay ÖZDEMİR), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, ss.50-72.

EREN, Hasan. “Mehmet İzzet”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal TAŞTAN), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss.224-225.

ERKUL, Ali. “Prens Sebahattin”, **Türk Toplumbilimcileri I**, (Ed: Emre Kongar), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, ss.75-144.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri. “Mehmet İzzet ve Eseri”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal TAŞTAN), Ötüken Neşriyat, İstanbul, ss.315-320.

HALAÇOĞLU, Yusuf. “Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı” **Türkler**, 9.Cilt, (Ed: Hasan Celal GÜZEL ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.1462-1549.

HALAÇOĞLU, Yusuf. “Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar”, **Türkler**, 1.Cilt, (Ed: Hasan Celal GÜZEL ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.8-17.

HAZAR, Nurettin. “Türk Kooperatifçiliğine Hizmeti Geçenler: Mehmet İzzet Bey (1891-1930)”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.420-433.

İZZET, Mehmet. “Mütercimin Mukaddimesi”, **İçtimaiyat Dersleri** (Yazar: A. Gleyse, A. Hesse), (Ed: Mehmet KANAR), (Çev: Mehmet İZZET), İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1998, ss.XIII-XV.

İZZET, Mehmet. “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss.84-222.

KANT, Immanuel. “Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt”, **Kant**, (Ed: Nejat BOZKURT), Say Yayınları, İstanbul, 2015, ss.297-308.

KAYA, Ayhan. “Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Yurttaşlık, Çokkültürcülük ve Azınlık Tartışmaları: Bir Arada Yaşamının Siyaseti”, **Türkiye’de Azınlık ve**

Çoğunluk Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık ve Azınlık Tartışmaları, (Ed. Ayhan KAYA ve Turgut TARHANLI), TESEV, İstanbul, ss.35-64.

KAYNARDAĞ, Arslan. “Sanatçı ve Estetikçi Olarak Hilmi Ziya”, **Sosyoloji Konferansları (Hilmi Ziya Ülken Anısına)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss.50-55.

KILIÇBAY, Mehmet Ali. “Önsöz”, **Ortaçağ İnsanları ve Kültürü**, (Ed: Duby GEORGES), (Çev: Mehmet Ali KILIÇBAY), İmge Kitabevi, Ankara, 1990, ss.5-15.

KOCACIK, Faruk. “Mehmet İzzet”, **Türk Toplumbilimcileri II**, (Ed: Emre KONGAR), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, ss.69-113.

KONGAR, Emre. “Sunuş”, **Türk Toplumbilimcileri I**, (Ed: Emre Kongar), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, ss.9-12.

ORTAYLI, İlber. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi” **Türkler**, 10.Cilt, (Ed: Hasan Celal GÜZEL ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.393-399.

ÖNDER, Murat. “Amerika Birleşik Devletleri”, **Yönetmel Yapı İncelemeleri**, (Ed: Burhan AYKAÇ ve Diğerleri), Nobel Yayıncılık, Ankara, 2018, s.59-107.

PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç. “1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Yeri”, **Türkler**, 14.Cilt, (Ed: Hasan Celal GÜZEL ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.1531-1546.

SAYDAM, Abdullah. “Tanzimat Devri Reformları”, **Türkler**, 12.Cilt, (Ed: Hasan Celal GÜZEL ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.1325-1365.

SAYDAM, Abdullah. “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumu”, **Türkler**, 13.Cilt, (Ed: Hasan Celal GÜZEL ve Diğerleri), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.1529-1597.

Sosyoloji Araştırma Merkezi, “Sosyoloji Araştırma Merkezi'nin Sözü”, **İçtimaiyat Dersleri** (Yazar: A. GLEYSE, A. HESSE), (Ed: Mehmet KANAR), (Çev: Mehmet İZZET), İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1998, ss.VII-X.

TAN, Mine. “Ortaöğretim Kurumlarında Sosyoloji Öğretimi”, **Ortaöğretim Kuramlarında Sosyal Bilimler Öğretimi ve Sorunları**, Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara, 1987, ss.167-194.

TAŞTAN, Yahya Kemal. “Ön Söz”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal TAŞTAN), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss.11-15.

TOPALOĞLU, Aydın. “Mehmet İzzet”, **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (Ed: Yahya Kemal TAŞTAN), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, ss.227-231.

TUNA, Korkut. “Ziya Gökalp'in Millî Sosyoloji Anlayışı”, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı: 21, ss.51-67.

UYAR, Hakkı. “Necmettin Sadık Sadak”, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Kemalizm**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.102-112.

UYGUN. Hamza ve İnan ÖZER. “Hilmi Ziya Ülken”, **Türk Toplumbilimcileri I**, (Ed: Emre KONGAR), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, ss.14-204.

ÜNSAL, Artun. “Yurttaşlık Anlayışının Gelişimi”, **75. Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, (Der: Oya BAYDAR ve Artun ÜNSAL), Tarih Vakfı, İstanbul. 1998, s.4-36.

ZABUN, Beyhan ve Şakir Berber, “İdeolojik Sosyoloji Öğretimi: Halk Fırkası Programı Doğrultusunda Yazılan İlk Ders Kitabı (Necmettin Sadak)”, **Yedinci Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildirileri**, (Ed: Muammer TUNA) Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, 2013, ss.65-72.

ZABUN, Beyhan. “Sosyoloji Öğretiminde Güncel Yaklaşımlar”, **Felsefe Grubu Eğitimi Üzerine Yazılar**, (Ed: Faruk MANAV), PEGEM Akademi, Ankara, 2019, ss.1-16.

MAKALELER

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali. “Fransız Devriminde Birey Devlet İlişkisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1989, ss.195-228.

ANIK, Mehmet. “Lise Sosyoloji Ders Kitapları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, **Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 3 Sayı: 16, 2008, ss.145-191.

Ankara'da Bir Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kurulması Üzerine Kanun (1935), **Resmî Gazete**, No:3035, 22 Haziran 1935.

ARSLAN, Zehra. “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 11, 2010, ss.57-72.

ARTUÇ, Nevzat. “II. Meşrutiyet'in İlanı”, **Doğu Batı**, Sayı: 45, 2008, ss.63-82.

ATİK, Kayhan. “Türklerdeki İktâ Sisteminin Karşılaştırmalı Tarih Açısından Değerlendirilmesi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 28, 2018, ss.176-183.

BİÇER, Baykal. “Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Okulları ile Amerikan Kolejlerinde Felsefe Grubu Derslerinin Öğretimi (1839-1922)”, **Zeitschrift für die Welt der Türken**, Cilt: 2, Sayı: 3, 2010, ss.195-211.

BONNAFOUS, Max ve Necmettin SADIK (SADAK), “Mukaddime ve Medhal.”, **Sosyoloji Dergisi**, Cilt:3, Sayı:28, (Çevirimyazı: Mehmet Emin BALCI), 2014, ss.395-400.

CİCİOĞLU, Hasan. “Cumhuriyet Döneminde Ortaöğretim Programlarında Felsefe Grubu Derslerinin Analizi”, **Eğitim ve Bilim**, Cilt: 10, Sayı: 55, 1985, ss.16-22.

CELEBİCAN, Özcan. “Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1993, ss.299-311.

“Darülfünunda Merhum Mehmet İzzet B. İçin Bir İhtifal Yapılacak”, **Cumhuriyet**, 9 Kanunusani 1931.

DİNÇKOL, Bihterin Vural ve Alper IŞIK. “1924 Anayasası Döneminde Yurttaşlık Anlayışı”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 21, Sayı:1, 2015, ss.13-41.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer. “Asya Tipi Üretim Tarzı Merceğinden Osmanlı Üretim Tarzı”, **Doğu Batı**, Sayı:51, 2009, s.71-80.

DURGUN, Şenol. “Cumhuriyetçi ve Liberal Anlayış Çerçevesinde Türkiye’de Vatandaşlık Sorunsalı”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2010, ss.65-92.

ERDOĞAN, Caner. “Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi’nin Örgütlenme Yapısının ve Yönetim Anlayışının Çözümlemesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 52, 2017, ss.366-379.

ERİŞEN, Yavuz. “Program Geliştirme Modelleri Üzerine Bir İnceleme”, **Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 1998, ss.79-97.

ERTENGÜ, Melek ve Sena COŞGUN KANDAL. “Atatürk Dönemi Lise Sosyoloji Ders Kitaplarında Kadın”, **Journal of Human Sciences**, Cilt: 13, Sayı: 3, 2016, ss.5234-5247.

“Fakültemizin Çok Değerli ve Vakur Hocası”, **Cumhuriyet**, 13 Kanunuevvel 1930.

GÖKALP, Ziya. “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, **İçtimaiyat Mecmuası**, Sayı: 2, 1333, ss.48-70.

GÜLLÜPINAR, Fuat. “Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma Açısından Vatandaşlık Üzerine Sosyolojik Bir Analiz”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 2012, ss.81-109.

GÜNEŞ, Gülcan Avşın. “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 1, Sayı:2, 2015, ss.1-30.

GÜNGÖR, Mehmet. “Bir Kimlik İnşası Olarak Ulus-Devlet Yurttaşlığı ve Yurttaşlık Kavramının Dönüşümü”, **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:13, Sayı:2, 2017, ss.438-464.

GÜVENÇ AKÇAOĞLU, Müge. “Erken Cumhuriyet Döneminde Anayasa ve Anayasal Meşruiyet”, **Social Sciences Studies Journal**, Cilt: 5, Sayı: 29, 2019, ss.27-48.

HESAPÇIOĞLU, Muhsin. “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi” **Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, Sayı: 29, 2009, s.121-138.

İNALCIK, Halil. “II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor”, **Doğu Batı**, Sayı:45, 2008, ss.11-18.

İNCE, İnci Çoban ve Evşen ALTUN ASLAN, “Vatandaşlık Algısının Dönüşümü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, **International Journal of Academic Value Studies**, Cilt: 3, Sayı: 12, 2017, ss.339-353.

KAPLAN, Mehmet. **Hilmi Ziya Ülken**, 1974, 01.05.2019, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/29876/001516312006.pdf?sequence=1>

KARAOSMANOĞLU, Ali L. “Kendi Kaderini Tayin, Ülke Bütünlüğü, Uluslararası İstikrar ve Demokrasi”, **Doğu-Batı Dergisi**, Sayı: 24, 2003, ss.147-160.

KAYA, Tülay. “İçtimaiyat’tan Sosyoloji’ye: İÜEF Sosyoloji Bölümü’nün Tarihine ve Sosyoloji Dergisine Dair”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 11, 2008, ss.713-730.

KAYNARDAĞ, Arslan. “Okul Tarihlerinin Önemi ve Doktoraya Dair”, **Cumhuriyet (Kültür Eki)**, 3 Mart 1995.

KONAN, Belkıs. “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 64, Sayı: 1, 2015, s.171-193.

KORKMAZ, Şadiye. “Eğitim Felsefesi (Hilmi Ziya Ülken)”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)**, Cilt: 15, Sayı: 2, 2015, ss.245-252.

KÖKTÜRK, Abdullah. “Modern Öncesi Devletin Yönetim Anlayışı”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, Cilt: 13, 2011, ss.73-97.

MAKSUDYAN, Nazan. “Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın İntiharları Islah, İnkâr ve İskât”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 188, Ağustos 2009, ss.60-66.

MAKSUDYAN, Nazan. “Max Bonnafoous and The ‘Female Suicide Epidemic in Istanbul in The 1920s.” **Les Études Sociales**, Cilt: 165, 2017, ss.157-181.

NAMİ, Kâzım, “Darülfünun Hakkında...”, **Cumhuriyet**, 09 Ekim 1931.

“Müfredat Programları Hakkında Muallimlerin Mütaleası Soruluyor”, **Cumhuriyet**, 13 Mart 1929.

“Müfredat Programları Kesin Şeklini Aldı”, **Cumhuriyet**, 4 Ağustos 1935.

ORAL, Mustafa. “1933 Üniversite Reformu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi”, **Doğu Batı**, Sayı: 31, 2005, ss.215-232.

ÖNSOY, Rıfat. “Cumhuriyetten Bugüne İlk ve Orta Öğrenimimiz ve Bazı Meseleleri”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, 1991, ss.1-23.

ÖZYÜREK, Mustafa. “Sosyolog ve Gazeteci Yönüyle Necmettin Sadık Sadak”, **Atatürk Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: 2, 2015, ss.81-97.

PALAZ ERDEMİR, Hatice. “Roma Vatandaş Hukukunun Konusu Olarak Kadın”, **Tarih Dergisi**, Sayı: 63, ss.1-26.

PARLAK, İsmet ve Erdem KAFTAN. “Osmanlı'nın Tebaasından Cumhuriyet'in Yurttaşına Giden Yol”, **Doğu Batı**, Cilt:54, ss.139-170.

SADAK, Necmeddin. “Türkçenin Islahı”, **Akşam**, 8 Eylül 1932.

SADAK, Necmeddin. “Üniversite Açılırken”, **Akşam**, 19 Teşrinisani 1933.

SADAK, Necmeddin. “Dil Kurultayı”, **Akşam**, 20 Ağustos 1934.

ŞAHİN, Mehmet Cem. “Türk Sosyolojisinin Kısa Tarihi: Dönemler, Şahıslar ve Ana Yönelimler”, **İslamî İlimler Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, 2017, ss.7-41.

ŞENTÜRK SOYARIK, Nalan. “Vatandaşlığın İmparatorluk Kökleri: Osmanlı'ya Bakmak”, **Doğu Batı**, Sayı: 54, 2010, ss.121-138.

TAKIŞ, Taşkın. “II. Meşrutiyet”, **Doğu Batı**, Sayı:45, 2008, ss.7-8.

TALİD, “Sunuş”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 11, 2008, ss.5-12.

“Tedris ve Terbiye Usulleri Değişiyor”, **Cumhuriyet**, 17 Haziran 1931.

TOPRAK, Zafer. “1909 Tatil-Eşgâl Kanunu Üzerine”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 13 (Bahar), 1981, ss.141-156.

TOPRAK, Zafer. “Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların Türkleştirme Politikası”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 146, Şubat 2006, ss.14-22.

TOPRAK, Zafer. “Türkiye’de Toplumbilimin Doğuşu”, **Türk Toplumbilimcileri II**, (Ed: Emre KONGAR), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, ss.17-33.

TÜRKÖĞLU, Halide Gökçe. “Roma Hukukunda Humanitas ile Maiestas Populi Romani Arasındaki Bağlantı”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Cilt: 24, Sayı:96, 2011, ss.229-268.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Hilmi Ziya Ülken’in Kendi El Yazısıyla Biyografisi**, İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş No: Bel_Mtf_052894

VAROL, Muharrem. “Islahatlar ve İç Buhranlar Dönemi”, **Osmanlı Tarihi (1789-1876)**, (Ed: Zekeriya KURŞUN ve Davut HUT, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, ss.68-87.

VURAL, Mehmet. “Hilmi Ziya Ülken ve Türkiye’de Felsefe Çalışmalarına Katkıları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 17, 2011, ss.521-537.

ZABUN, Beyhan. “Türkiye’de Sosyoloji Dersi Öğretim Programlarının Amaç ve İçeriklerinin Toplumsal Değişmeye Paralel Olarak Değişimi”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 32, Sayı: 1, 2012, ss.157-170.

ZABUN, Beyhan. “Türkiye’de Sosyoloji Öğretimi Üzerine Kapsamlı İlk Çözümleme: Hilmi Ziya Ülken”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2013, ss.31-50.

TEZLER

ALPTEKİN, Mehmet Fatih. **Yurttaşlığın Tarihi Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

ANIK, Mehmet. **Eğitimde Yenileşme ve Türkiye’de Lise Sosyoloji Ders Kitapları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

ÇİMEN, Latife. **1923’ten Günümüze Lise Sosyoloji Ders Kitapları ve Sosyalleştirme Roller**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

DEMİRKAYA, Muhammet. **Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Malûmât-ı Vataniye Adlı Ders Kitabının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2014.

GÜZEL POLAT, Ezgi. **Anayasal Vatandaşlık**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

SAİN, Kadir. **Cumhuriyet Dönemi Lise Sosyoloji Ders Kitaplarında İdeolojik İçerik (Mehmet İzzet-Necmettin Sadak)**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

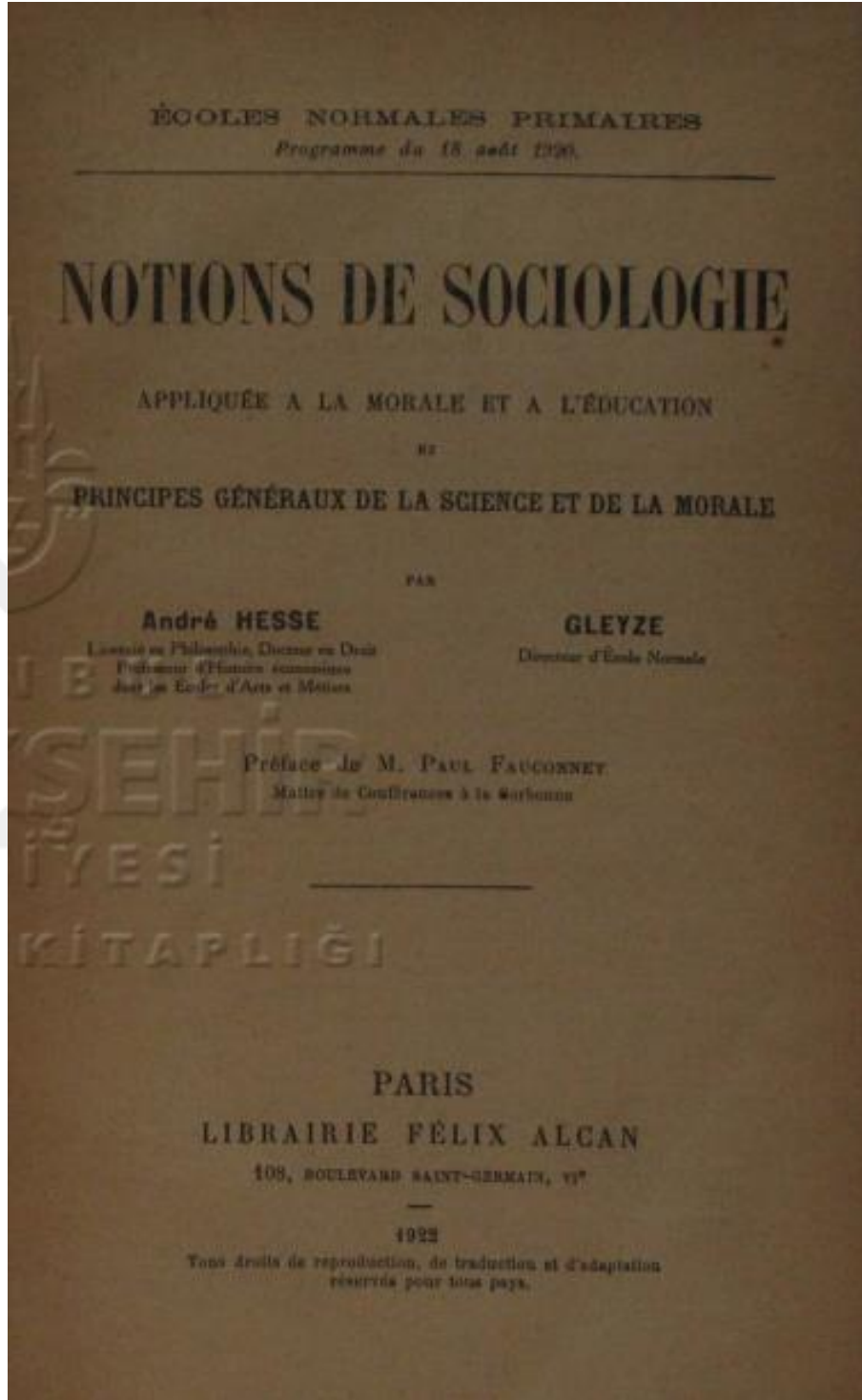
ŞENTÜRK, Ayşegül. **Necmettin Sadık Sadak Gazeteci ve Siyasi Kimliği**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2011.

TEMİZ, Neriman. **1952-1962 Yılları Arasında Hilmi Ziya Ülken ve Düşünceleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.

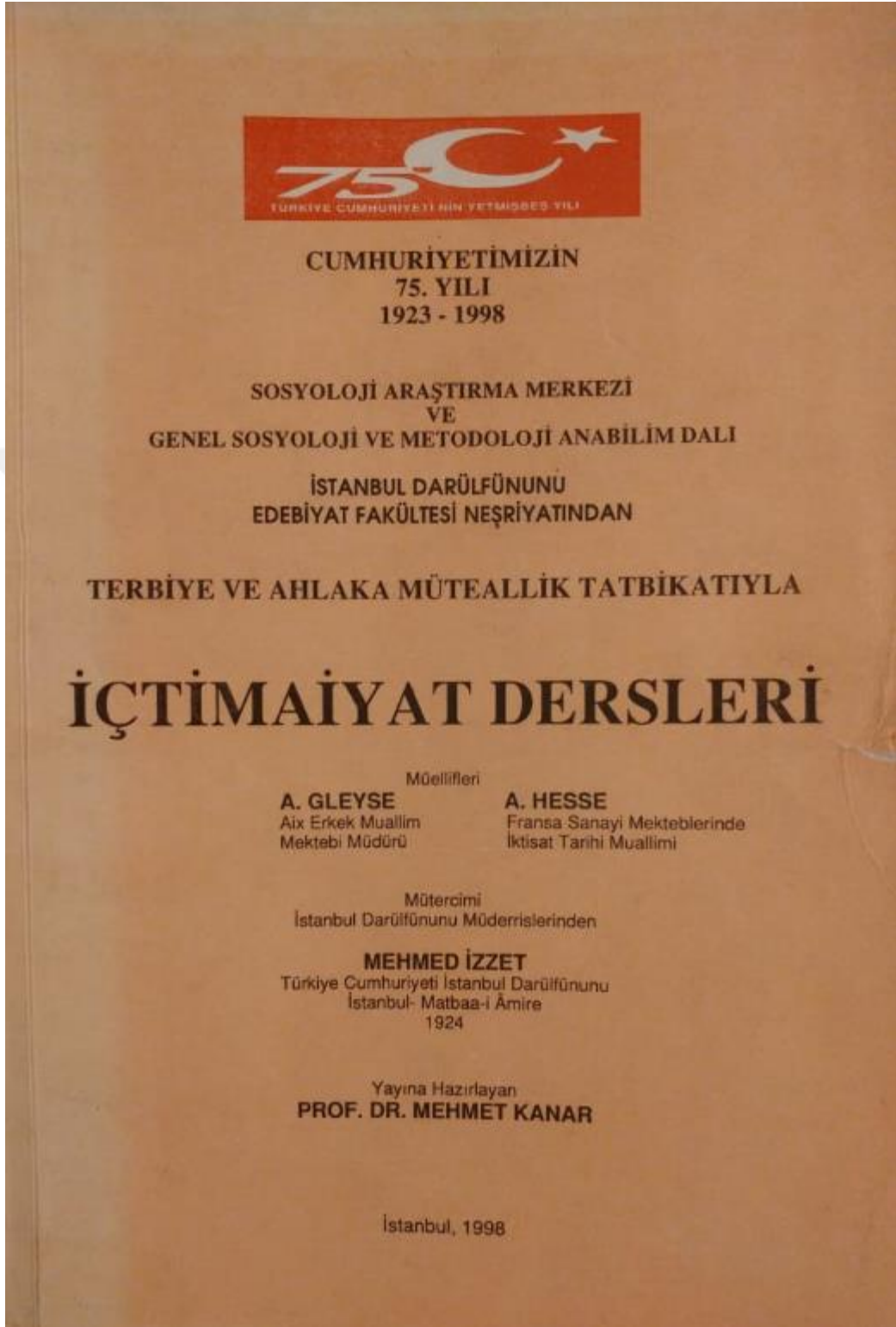

EKLER

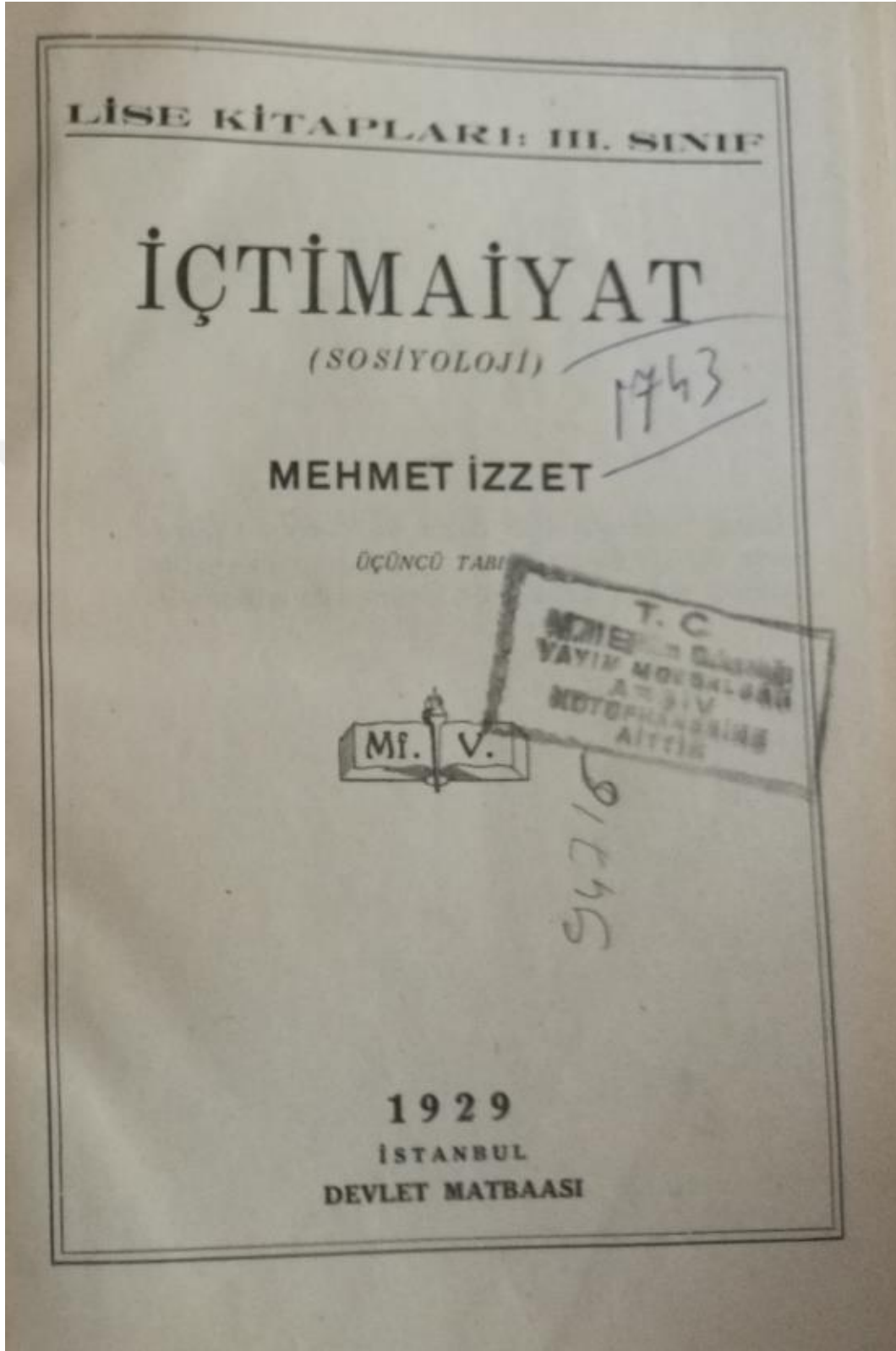
Andre HESSE ve Alfred GLEYZE, **Notions de Sociologie Appliquee a La Morale et L'education**, Paris, Librairie Felix Acan, 1922.
(İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı)

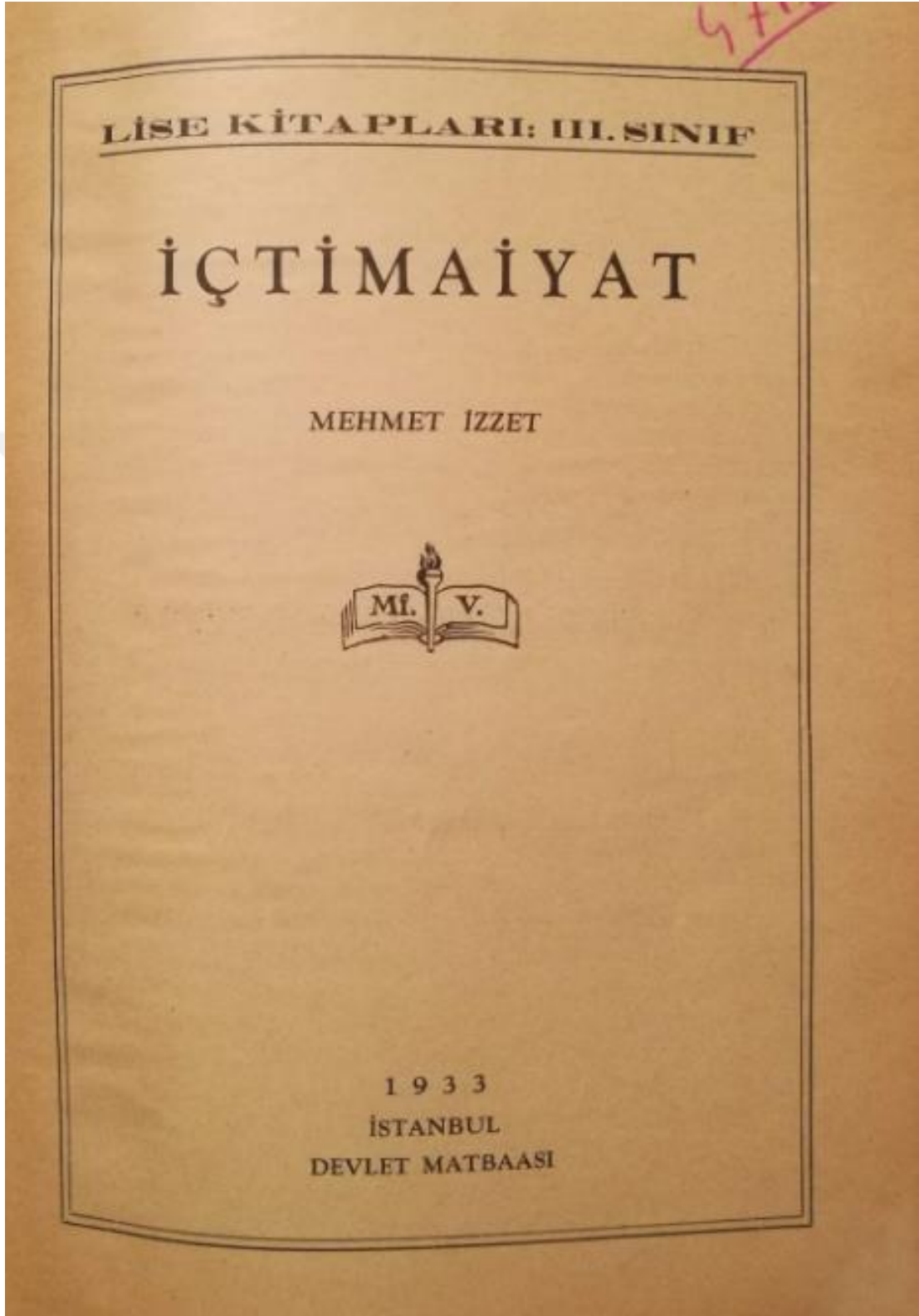
HESSE, Andre ve Alfred GLEYZE. **İçtimaiyat Dersleri**, (Ed: Mehmet KANAR), (Çev: Mehmet İZZET), İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1998.

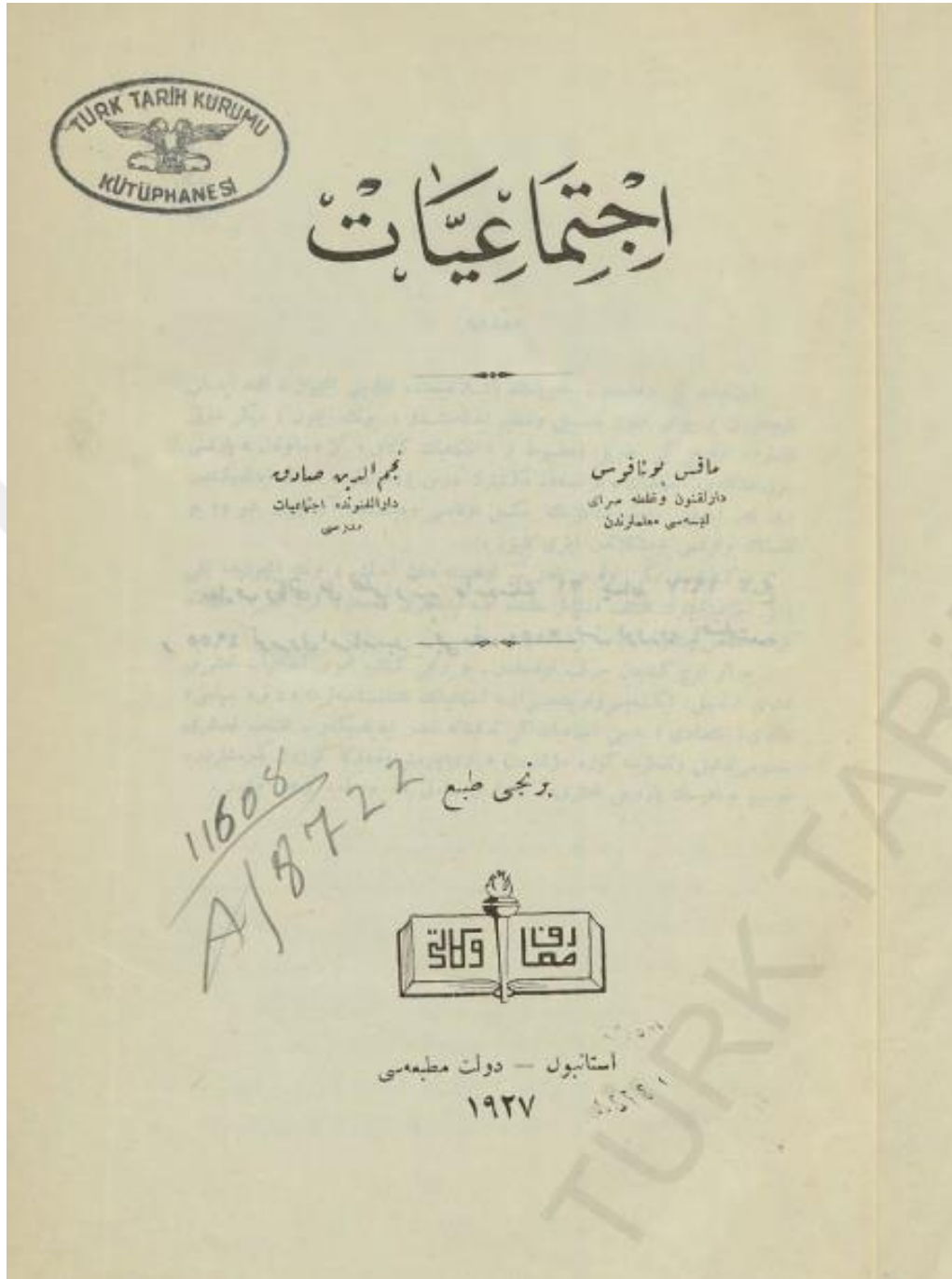
Mehmet İZZET, **Yeni İctimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1926.
(MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi)

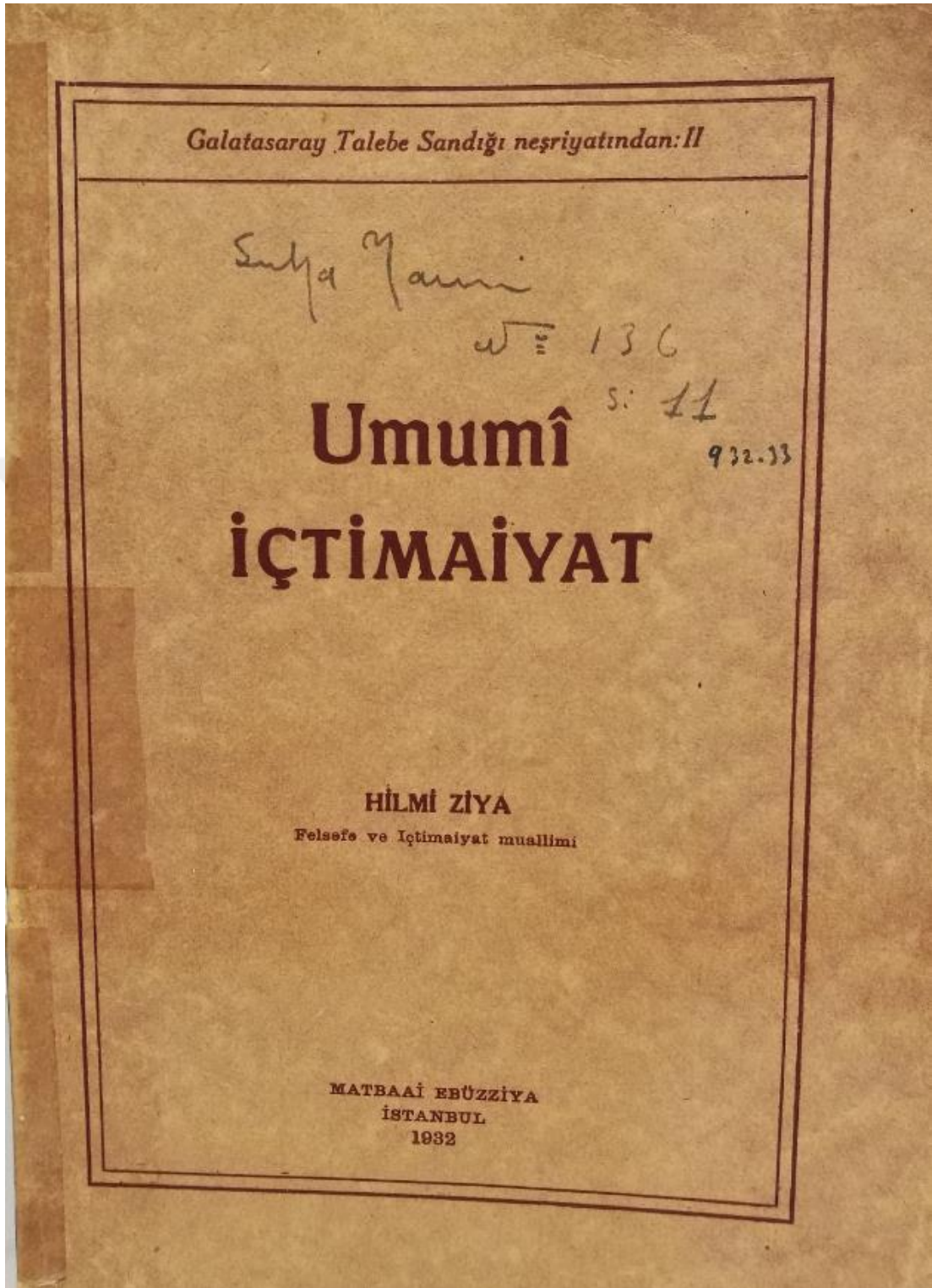
Mehmet İZZET, **İçtimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.
(MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi)

Mehmet İZZET, **İçtimaiyat**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.
(MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi)

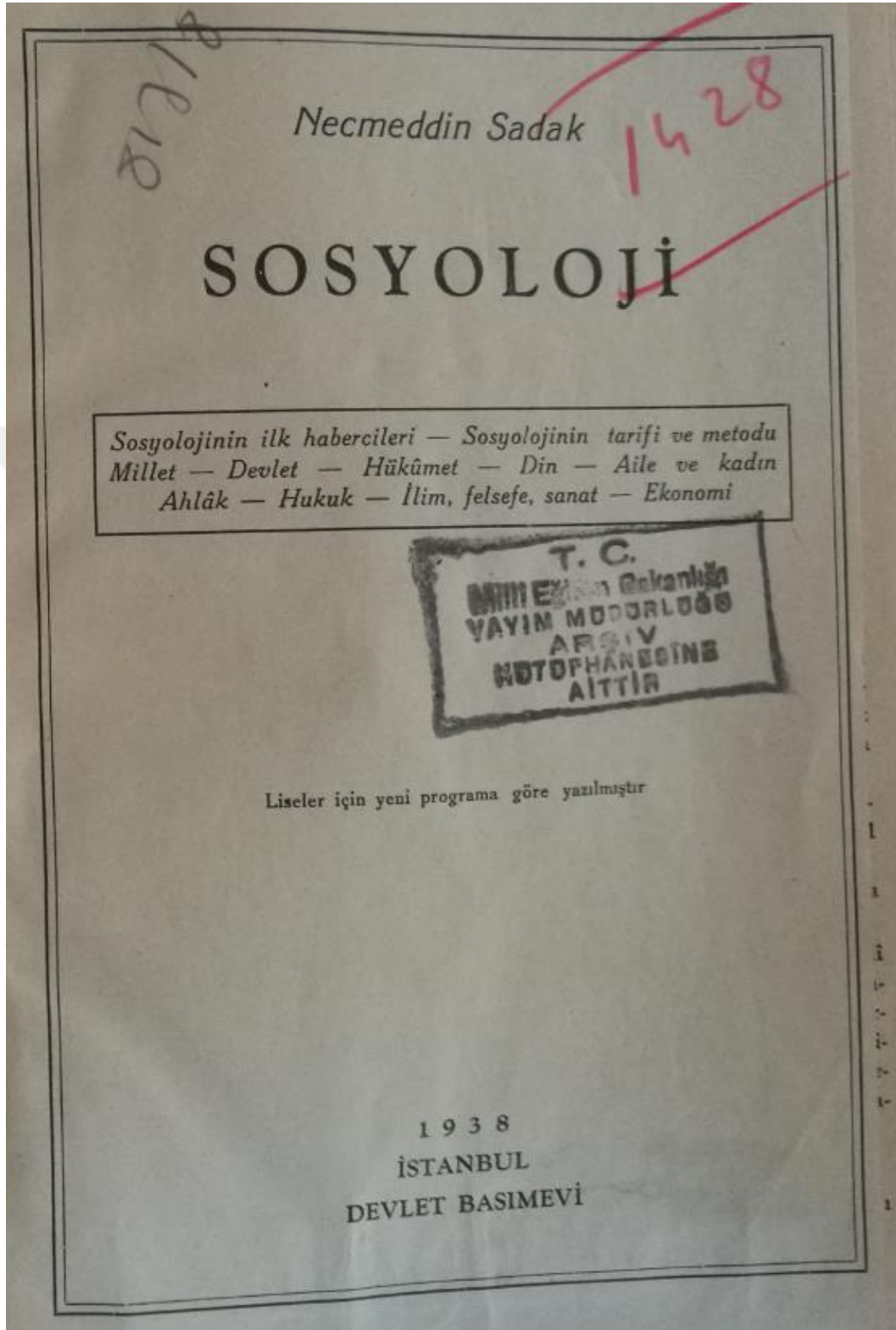

Max BONNAFOUS ve Necmettin SADIK (SADAK), **İçtimaiyat, Birinci Kitap:**
Umumî İçtimaiyat, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1927.
 (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi)

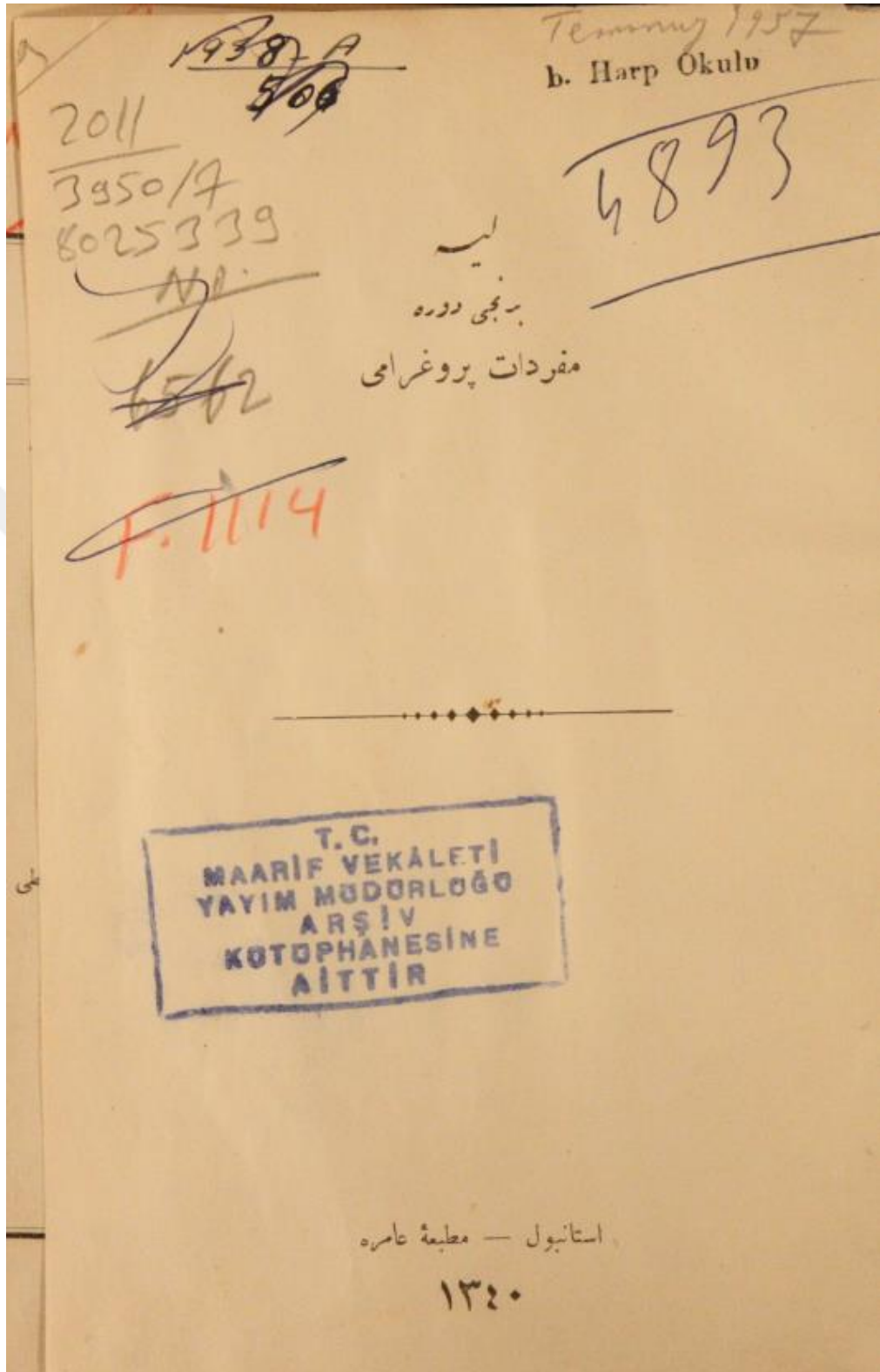

Hilmi Ziya ÜLKEN, **Umumî İctimaiyat**, Galatasaray Talebe Sandığı Neşriyatı, İstanbul, 1932.

(MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi)

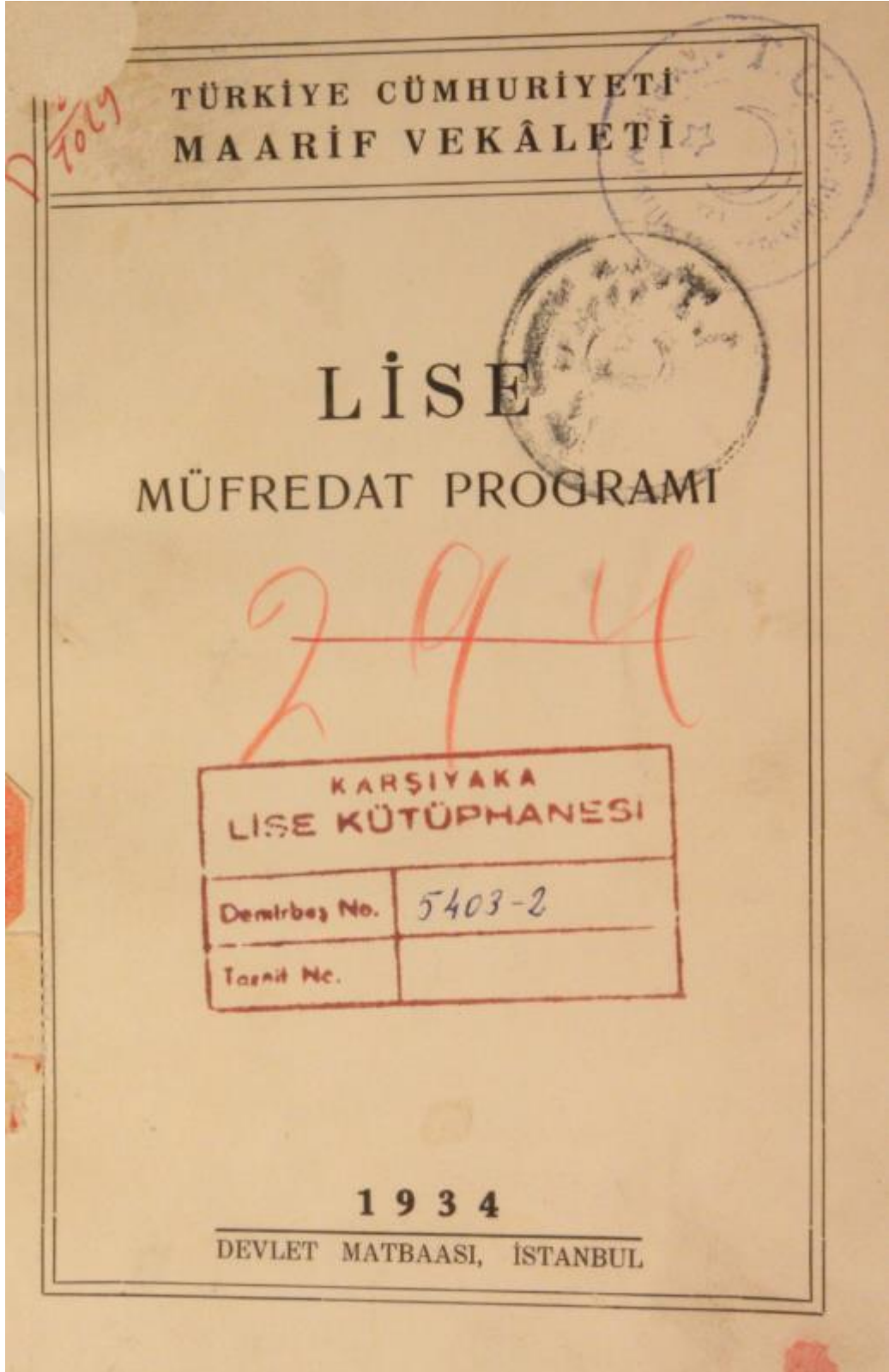

Necmettin SADAK, **Sosyoloji**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.
(MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi)

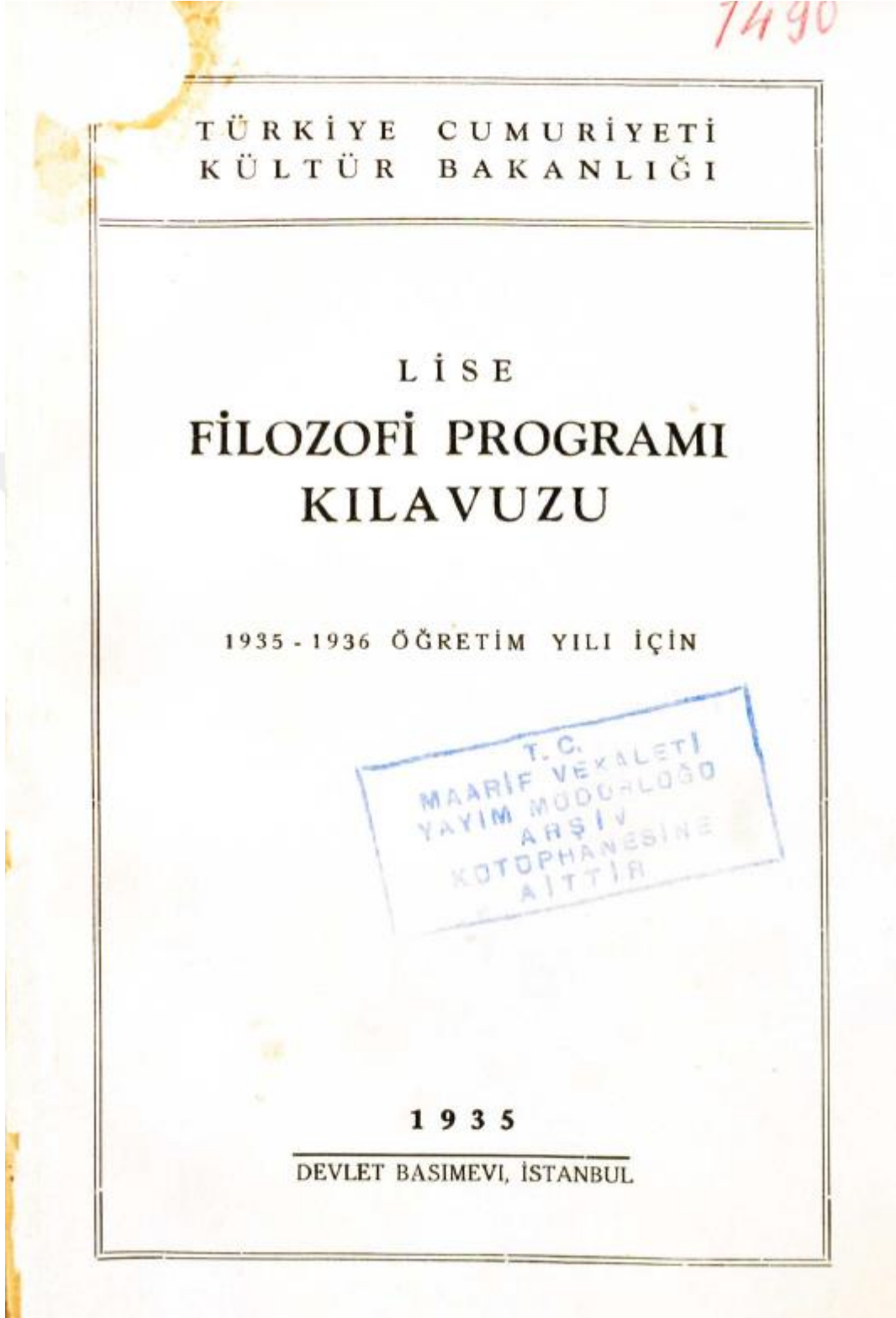

Maarif Vekaleti, **Lise Birinci Devre Müfredat Programı**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1340.

(MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi)

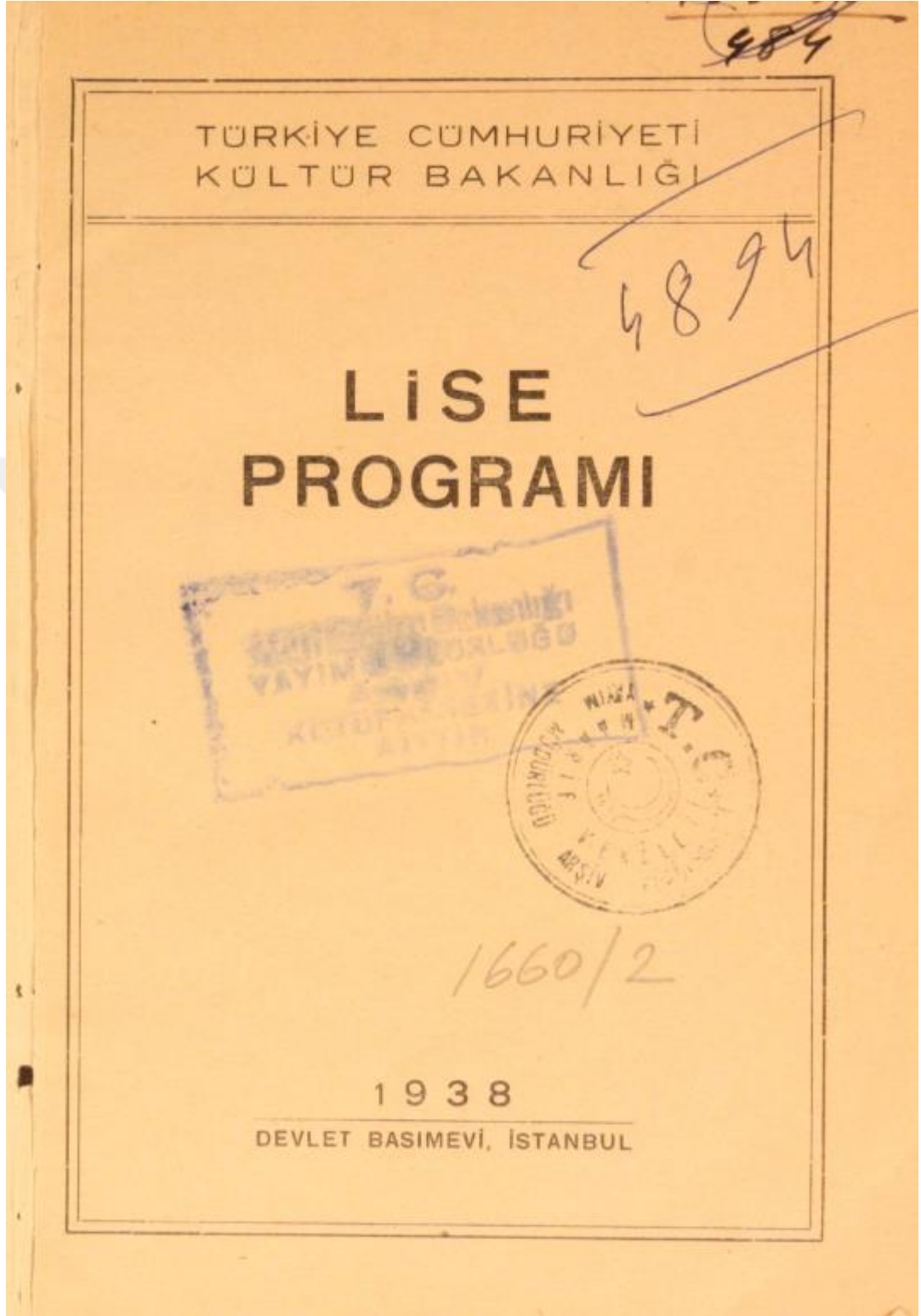

Maarif Vekaleti, **Lise Müfredat Programı**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.
(MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi)

Kültür Bakanlığı, **Lise Filozofi Programı Kılavuzu**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935.

(MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi)

Kültür Bakanlığı, **Lise Programı**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1938.
(MEB- Ferit Ragıp TUNCOR Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi)

T.C.
MAARİF VEKÂLETİ

Dairesi
Umumi
Hususi

Istanbul : 9/10/1929
Ankara : 192

Mulâsa:

Gürzel
12.10.

Muhterem Paşa Hazretleri,

Istanbuldaki maarif müesseselerini birer ---
birer gezmekteyim . Darülfünunumuzu da gördüm . Darülfünun Eminî ---
Neş'et Ömer beyfendi, bütçelerinin Bareme göre tanzimi için toplana---
cak Darülfünun Divanına riyyaset etmeni istedi; bu içtimaa riyyaset ---
ettim ; içtimaa açarken Darülfünunun kemiyetten ziade keyfiyete ---
 ehemmiyet vermesi lâzımgöleceğini, Darülfünun muhtariyetine şimdiye
 kadar çok itina eden Cümhuriyet hükümetinin Darülfünununda yapılması
 zarurî islahatın da yine Darülfünun tarafından yapılmasını bekledi---
ğini ve bu intizara çok kıymetli müderrislerimizin cevap verecekleri
 esası dahilinde bazı sözler söyledim ve müzakereye devam için riya---
seti Neş'et Ömer beyfendiye bırakarak çıktım .

Bundan sonra saat on yedide tertip edileceği
 bir gün evvel bildirilen çay ziyafetine gittim . Darülfünun Emininin
 nutkuna verdiğim cevabı, aynen takdim ediyorum, bu münasebetle dahi---
 derin tazimlerinin kabulünü rica eder ve ellerinizden şerim pek ---
Muhterem Paşa Hazretleri .

Maarif Vekili

[Signature]

Takdim
10.10.29

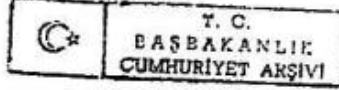
Hafız

MAARİF VEKÂLET EVRAKI		
N	Numara	Lef
2-10-29	6655	1

030	10			141	10	2
-----	----	--	--	-----	----	---

(Hangi daire evrakına cevap teşkil ettiğinin tasrihi rica olunur.)

1

Muhterem Darülfünun Emîni Beyfendi, Muhterem Beyfendiler,

Halkımızda izhar buyurduğunuz hissiyata bilhassa teşekkürler ederim . En büyük ilim müessesemizin çok kıymetli rükünleri arasında bulunduğum bu, benim için gereflî, günde inkılâpçı Cümhuriyet - maarifinin bazı mühim mes'elelerini mevzuubahs etmek fırsatını kaybetmek istemem . Darülfünunumuzun tekâmülü için eski devirlerde yapılan teşebbüsler ve geçirilen safhalar, hepinizin hatıralarınızdadır . Büyük ilim müessesemizin ihraz etmesi lâzım gelen mevkin doğrudan doğruya kendi tarafından yapılması icap edeceğini sarahatla söylediğiniz an, Büyük Millet Meclisi, Darülfünunun muhtariyet kanununu tasdik ve kabul etmekte tereddüt etmedi; Cümhuriyet Hükûmeti, çok iyi bilirsiniz ki, kışkanç bir itina ile şimdiye kadar bu prensibe sadık kalmıştır .

Memlekette ilk, orta ve yüksek tahsil, hayat gibi, bir küllüdür; bu küllün her hanğı bir kısmı, lâzım gelen şekilde işlemezse bundan bütün maarif seviyesinin müteessir olacağı hakikati, benim kadar sizlerin de malûmunuzdur . Kuvvetinden emin olan, yapacağı işlerin istikametini bilen her kuvvetli adam gibi nazarlarımızı çekinmeden zaıflarımız üzerinde gezdirebiliriz . Darülfünunumuzun kuvvetli olması için orta tahsilimizin nasıl kuvvetli olması lâzımsa bu kuvveti temin için de Darülfünunumuzun aynı kudreti göstermesi zarurîdir .

Muhterem Efendiler,

İlk ve orta tahsil, daha ziyade, mütenssîyen teammümlü, ge-nişlemeğî istihdaf eder; bu teammümlün husule getireceğî vaziyeti muayyen netice ve cephelere sevkedecekler, memleketin güzîdeleridir ki bunlar da Darülfünun sıralarında yetişirler . Darülfünun için kemmiyet değil fekat ve bilhassa keyfiyet mevzuubahs olur . Zayıf, mütevassıt

(Hangi daire evrakına cevap teşkil ettiğinin tasrihi rica olunur .)

030	10			144	10	2
-----	----	--	--	-----	----	---

(2)

güzideler, o kanaattayım ki, memlekete yarım tedbirlerle, tereddütlerle belki daha ziyade zarar verir ve esasen ilim ve irfan müessesesinde mütevassıt seviyenin yeri yoktur; bizatihi ilim, mediyok olamaz.

Darülfünun tedrisatı, şu ve ya bu nevi programlar üzerine değil fekat kürsülerinde ilmi bihakkin temsil eden, irfan ve ilim namına irfan ve ilimde hakikaten söyleyecekleri bulunan şahsiyetlere istinat eder. Darülfünunda okutulması lâzım gelen dersler, hakikaten bu dersleri okutabilenlerle bir mana alır; bu suretledir ki Darülfünun, memlekette ilmi temsil ve tedvin eder. Darülfünunun mevcudiyeti talebesile de değil memlekette yarattığı - mütemadi akisler uyandıran - ilim, irfan cereyanlarıyla hissedilir. Darülfünunun profesörleri, memleket hayatının bütün tenovvü ve eşkâlini laboratuvarlarında, dimağlarında tebellür ettirenler ve inah edebilenlerdir. Darülfünundur ki bütün memleketin dimağında ve ruhunda ilim ve hakikat heyecan ve aşkını daima uyandı bulundursacaktır. Bu münasebetle türk tarihinin muvaffak safhalarını, türk akli seliminin ve türk köylüsünün ciddeten kuvvetli ve çok tereddütsüz bilgisine medyun bulunduğumuzu huzurunuzda iddiaya cesaret edeceğim. Türk köylüsü, nazariyatına vakıf olmakla beraber toprağının ne maksûl verebileceğini, kendisince muayyen bazı alâmetlere istinaden ahvali cevviye ve nihayet meselesinin hesabını ve akli selimi ile de günlük hayatını kat'iyetle tayin etmiştir. Esasen var olan bu çok feyyez kabiliyetin yetistirebileceği uzuvlara ve hiç doğru yoldan şaşmayan memleket akli selimine Darülfünun da hakikî ilmi telkin ve temim ederse begeriyetin istikbalinde Türkiyemizin ne şerefli ve hayırlı rol oynayabileceği kendiliğinden anlaşılır.

Darülfünunların millet hayatlarında nasıl daima ileri hamleler yarattığını tarihte, hatta bu gün etrafınızda, gıpta ile okumakta ve görmekteyiz:

(Hangi daire evrakına cevap teşkil ettiğinin tasrihi rica olunur.)

030	10			144	10	2
-----	----	--	--	-----	----	---

3

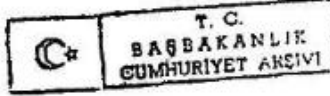
T.C.
MAARİF VEKÂLETİ

Dairesi
Umumi
Hususi

(3)

Ankara: 192

Hulâsa:

Alman vahdeti, Darülfünun kürsülerinde yapıldı; (Dastil)in zaptını tebrik eden; ihtilâlin felsefesini yapan, mutlakiyete ders-hanelerinde isyan uyandıran, muhitlerinde neşriyat yapan Darülfünun Eninidir.

Türk tarihi için ebedi bir şeref olan büyük dehanın yarattığı ve istikametini tayin ettiği yeni Türkiyede Darülfünun meş'alesinin çok kuvvetle parlaması, heyecanlı ve azametli inkilâbımızın en tabii bir zaruretidir. Türkiye Cumhuriyetini bu gün şiddetle alâkadâr eden içtimai, iktisadî hulâsa ilmi bütün mes'elelerde Darülfünunumuzu yanında değil daima çok önde görmek isteriz. İnkilâbımız, her şeyden evvel, denebilir ki maarif ve fikir inkilâbıdır; Darülfünunun kuvvetli ışıkları, bütün vatandaşların ruhlarında ve dimağlarında derece derece bu mukaddes inkilâp heyecanını daima beslemeli ve daima canlı tutmalıdır. İlim ve hakikat menbaı olan Darülfünun, aynı zamanda millî gayelerin mukaddes heyecanlarını türk aleminin her tarafında ve her Türkün kalbinde aynı istikamete tevcih edecektir.

İlmin vatani olacağını çoktanberi biliyoruz; artık isteyoruz ki vatanımızın da ilmi olsun; tarihimizin ve azametli inkilâbımızın bu çok şerefli mükellefiyetinin odasını, memleket sizlerden bekliyor.

030	10			141	10	2
-----	----	--	--	-----	----	---

(Hangi daire evrakına cevap teşkil ettiğinin tasrihi rica olunur.)

9 Ekim 1929 Tarihli Maarif Vekilinin Atatürk'e Yazdığı Mektup ve Konuşma Metni
(CCA, BMGM, Fon: 30-10-0-0, Yer: 141-10-2)

02 Temmuz 1930 Tarihli Berlin'deki Öğrenci Müfettişi Mehmet İzzet ile
Karlsruhe'deki Öğrenci Müfettişi Mehmet Ali'ye Avans Verilmesi.
(CCA, KDB, Fon: 30-18-1-2, Yer: 12-46-6)

[illegible]

07 Ağustos 1319 (20 Ağustos 1903) Tarihli Konya İstinaf Mahkemesi Müddei-i Umumisi Sadık Bey'in Oğlu Necmeddin Bey'in Mekteb-i Sultani'ye Parasız Yatılı Olarak Kabulü. (COA, MF.MKT., Yer: 728-60-0)

[illegible]

Mustafa Kemal Paşa'ya Yapılan Suikast Sebebiyle Darülfünun Öğretim Kadrosu ve Öğrencileri Adına Çekilmiş Olan 18 Haziran 1926 Tarihli Kınama Telgrafı.
(CCA, BMGM, Fon: 30-10-0-0, Yer: 1-1-23)